

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

О.І. БУРОВА

ЖИТТЄВИЙ КОМФОРТ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В УМОВАХ
УРБАНІЗАЦІЇ:
соціологічний аналіз

*ПРОЕКТ «НАУКОВА КНИГА»
(МОЛОДІ ВЧЕНІ)*

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2016

УДК 316.643.2
ББК 60.5
Б 91

Монографія присвячена проблемі життєвого комфорту населення України за умов урбанізації. Життєвий комфорт розглядається як стійкі, довготривалі емоційні стани людини, які формуються в результаті неодноразово звіданого відчуття зручності у різних сферах життя. У західноєвропейських країнах простежується тенденція зростання показників життєвого комфорту зі зменшенням розміру населеного пункту, а у постсоціалістичних — зі збільшенням. Життєвий комфорт у найбільших і великих містах України більшою мірою пов'язаний із соціально-психологічними та екологічними чинниками, у великих і середніх містах — із самооцінкою соціального становища та матеріального рівня життя, у найменших населених пунктах — із макрорівневими інституційними та соціально-психологічними чинниками.

Для науковців-дослідників процесів, пов'язаних з урбанізацією та розвитком суспільства, викладачів, аспірантів і студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти й усіх, хто цікавиться проблемами буття сучасної людини.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціології НАН України
(протокол № 6 від 15 вересня 2015 р.)*

Р е ц е н з е н т и:

О.В. Макарова, член-кореспондент НАН України,
доктор економічних наук

Л.В. Сохань, член-кореспондент НАН України,
доктор філософських наук

І.М. Прибиткова, доктор економічних наук, професор

Е.А. Афонін, доктор соціологічних наук, професор

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України»*

ISBN 978-966-00-1538-8

© О.І. Бурова, 2016
© Інститут соціології НАН України, 2016
© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2016

П Е Р Е Д М О В А

За останні декілька поколінь розуміння комфорту, чистоти та зручності радикально змінилось, але для широкого загалу ці зміни залишалися непомітними. Однак слід зазначити, що технічний прогрес привніс нам не тільки відчуття комфорту, а й сповнив занепокоєнням тим, що відбувається у навколишньому середовищі, та стурбованістю за майбутнє.

Одного разу мій знайомий англієць вирішив кардинально змінити своє життя на краще. Досить успішний лондонський бізнесмен, він продав свій бізнес, майно і поїхав жити на невеличкий острів у надрах Індійського океану, де мешкають самі аборигени й усе їхнє житло складається із трьох пальм. Як потім розповідав мені цей чоловік, усе це він зробив заради комфортного і щасливого життя.

І тоді я вперше замислилася, що ж таке насправді комфортне життя та життєвий комфорт узагалі. Мабуть, це — коли тепло та є їжа або коли чисто та є квартира, а може, це — коли в тебе вдома або в країні все гаразд.

Зазвичай для людини дуже важливо — як, оптимістично чи песимістично, вона сприймає реальність. Від цього у підсумку залежать подолання населенням кризових явищ, успішне засвоєння інноваційних зразків поведінки. Проте, як правило, суб'єктивний вимір світосприйняття соціальної реальності не збігається зі змістом матеріальних характеристик життя людини. Незважаючи на кращі соціально-економічні умови життя у великих містах, не помічено разючих відмінностей суб'єктивного виміру життєдіяльності їхніх мешканців порівняно із жителями менших населених пунктів. Йдеться про соціальний феномен позитивного світосприйняття соціальної реальності. Тобто коли життєдіяльність людини супроводжується станом функціональної зручності та затишку, психологічного відчуття задоволеності життям як життям загалом, так і його окремими сферами. Причина такої суперечності полягає у тому, що процеси урбанізації не тільки привносять кращі матеріальні умови існування, а й супроводжуються тиском сильних подразників, які впливають на нервову систему, втратою традиційних основ

суспільного життя, звичного способу спілкування, знеособленням соціальної взаємодії, відчуженням, що, безумовно, викликає в людей дискомфорт.

Питання комфорту торкалися фізіологи, антропологи, біологи, історики, соціологи. Особисто мене турбував аспект соціальний. Тому для подальшого дослідження цього явища та задля розширення практичних знань про суб'єктивне світосприйняття соціальної реальності важливо було залучити саме термін «життєвий комфорт», який, на мою думку, відображає певний вимір задоволеності чи незадоволеності людської життєдіяльності у певному місці проживання.

Тому я звернулася до історичного ракурсу вивчення спочатку терміна «комфорт», а потім і поняття «життєвий комфорт».

Невипадково проблематиці комфорту як соціологічного поняття присвячено роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема, у працях В. Нілова, Д. Роллока (D. Rollock), С. Врани (S. Vrana), Л. Панової, Ю. Меринова, М. Скворцова та В. Піддубного поняття соціального комфорту застосовується як до суб'єктивних вимірів життєдіяльності людини, так і до об'єктивних умов її проживання у певному місці. Це поняття позначає насамперед психоемоційний стан відчуття інтегрованості людини в соціальні відносини, відчуття свого місця у суспільному житті. Натомість поняття «життєвий комфорт», яке вперше було застосовано українським соціологом Лідією Сохань, є інтегральним показником, який охоплює соціальний, психологічний, моральний, духовний та фізичний виміри. Однак актуальна наукова проблема, яку я намагатимуся розкрити у цій книзі, полягає у тому, що попри наявність зазначеного вище досвіду відсутні наукова концептуалізація категорії «життєвий комфорт», її операціоналізація та емпіричне дослідження. Книга є спробою з'ясування конфігурації впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників життєвого комфорту в контексті поселенської структури українського суспільства, що дасть змогу подолати дефіцит знань про природу та особливості суб'єктивного виміру світосприйняття людьми своєї життєдіяльності за умов урбанізації. У книзі на основі загальнонаукових методів здійснюється емпіричний аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників життєвого комфорту в контексті поселенської структури українського суспільства, простежується динаміка поселенської диференціації життєвого комфорту населення України; проводиться аналіз поселенської диференціації життєвого комфорту населення європейських країн (у тому числі України) з відмінними соціально-економічними умовами життєдіяльності. В ній також проаналізовано вплив історичного процесу урбанізації на особливості життєдіяльності та життєвого комфорту людей, основні його наслідки та суперечності.

РОЗДІЛ 1

**ЖИТТЄВИЙ КОМФОРТ
ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

У сучасній соціології посилюється увага до суб'єктивного виміру соціальної реальності. Це пов'язано з тим, що у західних розвинутих суспільствах, де матеріальні потреби здебільшого задоволені, люди, особливо у великих містах, зміщують у своїх потребах акцент із кількісних на якісні характеристики послуг. Зростає попит на підвищений комфорт життя. Незважаючи на те, що умови проживання з точки зору забезпеченості соціально-побутовими, медичними, культурними закладами у містах порівняно із сільською місцевістю є кращими, процеси посиленої урбанізації, збільшення кількості населення призвели до руйнування не тільки звичного для корінних мешканців історичного ландшафту, а й часто звичного способу спілкування, а сам соціум зазнав суттєвих змін. Залучення поняття «життєвий комфорт», безумовно, розширить межі теоретичного та практичного знань про різноманітні аспекти задоволеності чи незадоволеності людської життєдіяльності у певному місці проживання. Цей розділ є спробою концептуалізувати поняття життєвого комфорту як важливого феномену життєдіяльності людини. Відтак важливо проаналізувати використання цього поняття в соціологічній та соціально-психологічній літературі та виявити різні смислові відтінки, порівняти його з категоріально подібними поняттями й точніше емпірично інтерпретувати. Крім цього, потрібно виявити об'єктивні та суб'єктивні чинники життєвого комфорту і соціальний механізм його набуття.

1.1. Життєвий комфорт: поняття, структура та соціальна сутність

Термін «комфорт» походить від англ. *comfort*, який має передусім два значення, що відображають відчуття затишку та зручності: фізичне — «відчуття фізичної розслабленості й задоволеності, за якого ніщо не заподіює вам болю, не спричинює відчуття спеки чи холоду тощо» — та емоційне — «якщо хтось чи щось дає вам комфорт і це змушує вас почувати себе спокійніше, щасливіше або більш обнадійливо після того, як ви були стурбовані або нещасні»; також в англійській мові комфорт означає «спосіб життя, завдяки якому у вас є гроші та речі, яких ви потребуєте чи хочете» [112]. З іншого боку, слово «comforts» відображає речі, які роблять життя людини зручнішим, особливо ті, що не є необхідними. Вживається також поняття «зона комфорту», що означає спектр видів діяльності або ситуацій, в яких людина відчуває себе щасливою і впевненою [112]. Таким чином, термін «комфорт» охоплює *стан внутрішньої задоволеності*, коли життя стає затишним, зручнішим і щасливішим. Чинниками комфорту, що дають ці відчуття, є умови соціального та біологічного життя, які забезпечують «зручний» з точки зору індивіда процес діяльності людини (біологічного та духовного розвитку, праці, відпочинку, сну, дозвілля, пересування тощо). Водночас цим терміном позначають сукупність зручностей або сприятливі умови для існування та діяльності будь-якого суб'єкта. Однак саме суб'єктивний вимір цих зручностей чи сприятливих умов робить визначальною не стільки доцільність цих умов, скільки приємності, приємні відчуття, тому сприйняття комфортності чого-небудь різними соціальними суб'єктами не завжди є тотожним.

В онтологічному плані комфорт став одним із рушіїв людського прогресу. Прагнення до більшої комфортності життєдіяльності не лише спонукало людину ефективно працювати, а й спричиняло інноваційні прориви. Ще в сиву давнину прагнення до комфорту та результати цих

прагнень все більше віддаляли первісну людину від біологічного світу. Це виявлялося у більшій дезадаптивності людського організму до природного середовища, оскільки після поширення перших комфортних практик теплового характеру (добування вогню, приготування гарячої їжі, побудова примітивного житла) людина вже не могла самостійно боротися з кліматичними випробуваннями. Тому, «підсівши» на комфортні умови, люди вдалися до створення групового — общинного — способу виживання. Таким чином, комфорт дав людині можливість використовувати, крім біологічної енергії, ще й соціальні джерела, що включило механізми суспільного прогресу.

В цьому сенсі онтологічне трактування комфорту регулюється з концепцією «*instinctus capitalis*», яку запропонували українські вчені Юлій Бородянський і Юрій Саєнко. Автори зазначають, що існує принципова відмінність людини від тварин, їх розділяє прірва, яку неможливо переступити еволюційно. Хоча більшість тварин створюють елементи штучного середовища проживання — нори, гнізда тощо, жодна з них не створює всеосяжного штучного середовища проживання — цивілізації. Більше того, людство будує та вдосконалює її, по-перше, безупинно, часто не замислюючися заради чого, а по-друге, темпами, далеко не співставними з природним процесом біологічної еволюції. Людину характеризує притаманний тільки їй «головний інстинкт» — *instinctus capitalis* — «стимул» цілеспрямованої мінливості та множення досягнутого, що розриває циклічність «тваринної» схеми поведінки й робить людину істотою творчою, історичною. *Capitalis* як головний інстинкт маніпулює людиною і суспільством, втілюючись у вигляді капіталу. Тому і термін «капітал» слід розуміти не як особливу економічну категорію, а як матеріалізоване втілення однієї з базових категорій людського буття — *instinctus capitalis* як головного інстинкту людини. Інстинкт *capitalis* спонукає людство створювати «додатковий продукт» у всіх сферах і видах діяльності. Соціальна енергія, як і будь-яка інша, утворюється в результаті розпаду ці-

лісності: *capitalis* розщеплює всі структури соціальних цінностей, відносин, традицій, норм, правил тощо. Цей розпад породжує соціальні напруженості, які вирішуються соціальними змінами. Соціальні зміни формують нові цілісності нової соціальної реальності — новий соціальний простір. Таким чином, *capitalis* провокує безперервну циркуляцію соціальної енергії [6]. Можна припустити, що головний інстинкт людини («*instinctus capitalis*») став чи не найголовнішим чинником досягнення людиною комфорту своєї життєдіяльності.

Проблематика комфорту як соціологічного поняття здебільшого перебуває в соціальній площині. Існує декілька тлумачень поняття «соціальний комфорт». В американській психології застосовується шкала соціального комфорту (*Social Comfort Scale*) при з'ясуванні ступеня міжособистісної соціальної дистанції. Зокрема, була застосована така шкала, що містить 16 запитань, в яких респондентів просять оцінити ступінь їхнього комфорту в спілкуванні з людьми конкретної групи (в даному разі з чорношкірими американцями) за мірою близькості (наприклад, «Я б хотів (хотіла), щоб чорношкіра особа була моїм академічним радником», чи «Я б хотів (хотіла) піти з чорношкірою особою на побачення»), з використанням 7-бальної шкали Лайкерта, починаючи від «дуже незручно» до «дуже зручно» [138]. В російському дослідженні проблем впливу життєвих подій на здоров'я населення у перехідних суспільствах соціальний комфорт оцінювався як інтегральний параметр, що поєднує реалізацію особистої життєвої стратегії та індивідуальне ставлення до дійсності. «Соціальний комфорт» (або «соціальний настрій») дав змогу виявити одночасно і ступінь адаптації людей у суспільстві в умовах пережитої кризи, і стратегії, які вони застосовують. Ступінь соціального комфорту (соціального настрою) оцінювався з огляду на співвідношення негативних і позитивних подій, труднощів, невдач і досягнень [14]. Поняття соціального комфорту було також застосоване у дослідженні впливу макроекономічних чинників і характеристик соціального середовища на

стан здоров'я населення російських регіонів. Рівень соціального комфорту в цьому випадку виражався через інтегральний індикатор, розрахований за двома показниками: числом померлих від самогубств на 100 тис. осіб та коефіцієнтом міграційного приросту на 10 тис. осіб. Регресійний аналіз показав, що економічні чинники безпосередньо не впливають на очікувану при народженні тривалість життя в регіонах, натомість соціальне середовище, і в тому числі наведений рівень соціального комфорту, має вирішальний вплив на стан здоров'я [64]. Подібним чином робиться наголос на об'єктивних умовах життєдіяльності людини, коли застосовують термін «еколого-соціальна комфортність», який включає в себе оцінку як природного потенціалу та екологічної ситуації, так і економічного потенціалу та соціальних умов території проживання [47, с. 13]. Проблематичність цих методик очевидна: в усіх випадках ідеться не стільки про соціальний комфорт, скільки про чинники або наслідки соціального дискомфорту.

Глибшу операціоналізацію цього поняття було здійснено в іншому російському дослідженні, де поняття «соціальна комфортність» визначається як стан затишку, зручності й задоволення, забезпечений сукупністю позитивних психологічних і фізіологічних відчуттів людини в процесі її трудової діяльності. Комфортні умови створюються завдяки раціональній організації праці, дотриманню ергономічних, соціально-психологічних і гігієнічних вимог її охорони. Для розробки методики дослідження соціальної комфортності регіону була сформована ієрархічна система показників на базі наступних критеріїв: 1) рівень життя; 2) якість освіти; 3) стан охорони здоров'я; 4) рівень розвитку культурної сфери; 5) доступність житла; 6) рівень екологічної безпеки; 7) рівень громадської безпеки; 8) рівень інформатизації; 9) рівень розвитку транспортної інфраструктури; 10) ефективність державного управління [80].

В українській соціології поняття «соціальний комфорт» вперше застосував Володимир Піддубний, який

значає, що це поняття «відображає сукупність закріплених нормативно-законодавчими актами та суспільними приписами соціальних благ, які регулюють діяльність та поведінку особи. Однією з функцій цього феномену є підтримка соціальної стабільності в суспільстві в межах його динамічних характеристик шляхом регулювання соціальної напруженості, прискорення або стримування соціальних рухів, реформ та інших явищ, які можуть бути стресорами гальмування чи прискорення соціальних процесів» [71, с. 274, 275]. Додатковими вимірами соціального комфорту, як стверджує Піддубний, можуть слугувати: задоволеність життям у своєму населеному пункті; оцінка можливості масових виступів населення на захист своїх прав у населеному пункті, де мешкає респондент; оцінка можливості особистої участі у протестних акціях на захист своїх прав; бажання/небажання від'їзду з населеного пункту та причини таких намірів. Однак, вважає В. Піддубний, ці показники не претендують на вичерпність характеристики предмета дослідження, але певним чином дають уявлення про вплив поселенського статусу на наявний соціальний комфорт респондента [71, с. 275]. Разом із тим в іншій публікації він наводить досить продуктивну у методологічному плані схему досягнення соціального комфорту: вектор прагнень і поведінки людини у певному місці проживання залежить від знань і поінформованості щодо бажаних благ — соціального комфорту, який може стати предметом її прагнень. Перетворення іміжду тих чи інших благ на мотиваційний чинник включає процес співставлення цих благ з уявленнями про можливості їх досягнення і ті обмеження, які перешкоджають досягненню. Всі ці процеси відбуваються під соціальним контролем, який дозволяє/забороняє чи пропонує певний рівень домагань, ті чи інші засоби досягнення цього рівня, а також способи його прийняття людиною [72, с. 74].

Поняттю соціального комфорту як центральній проблемі соціологічного дослідження приділив увагу Юрій Мосаєв, який захистив дисертацію на здобуття наукового

ступеня кандидата соціологічних наук на тему «Соціальний комфорт в соціологічному дискурсі». Як зазначає Ю. Мосаєв, соціальний комфорт — це загальна генералізована оцінно-емоційна реакція людини на всю сукупність соціальних умов її існування. Водночас соціальний комфорт як складний конструкт має три рівні: пізнавальний, емоційно-оцінний та фоново-несвідомий. Пізнавальний рівень відповідає за усвідомлення реальних подій у суспільстві задля досягнення комфорту. На емоційному рівні містяться типові переживання відносно комфорту, пов'язані з усвідомленням індивідом просторово-часових рамок життєдіяльності групи та його самого. На фоновому рівні відбувається формування латентних диспозицій, що закладаються у первинних мікрогрупах і створюють відповідну налаштованість на сприйняття, осмислення й переживання суспільства і політичної системи через соціальні установки та стереотипи відносно досягнення соціального комфорту [53, с. 9]. На думку Мосаєва, поняття соціального комфорту слід розуміти в сенсі створення умов для можливості максимальної реалізації людини в суспільстві. Коли людина має потенційні можливості реалізації себе як особистості, її життя та безпосередня діяльність є соціально комфортними. Водночас діяльність, спрямована на досягнення соціального комфорту, має ознаки соціального конструктиву як соціальної практики, що веде до гармонізації соціальних процесів і відносин у рамках соціальної системи [51, с. 245]. Слід зазначити, що операціоналізація Мосаєвим концепту соціального комфорту досить широка. «Соціальний комфорт є соціологічною категорією, що складається з ряду соціальних індикаторів (соціальне самопочуття, рівень життя тощо) й об'єктивно відображає особливості існування людини чи групи людей у соціумі. Крім того, він залишається багато в чому суб'єктивним відображенням соціального становища людини в суспільстві, тому стандарти соціального комфорту тісно пов'язані з характеристиками особистості. Соціальний комфорт розподіляється на високий, середній та низький рівні. Високий рівень соці-

ального комфорту більшості громадян приводить до загальної задоволеності населення реальними та потенційними можливостями реалізації своїх соціальних та особистісних здібностей. Низький рівень соціального комфорту призводить до деструктивної поведінки людини. Така поведінка відображається в незадоволеності соціальною дійсністю, умовами свого існування. Середній рівень займає проміжну позицію» [53, с. 5, 6]. Отже, в даному разі соціальний комфорт може відображати і соціальне самопочуття, і рівень життя, і рівень задоволеності можливостями. Крім цього, у науковій і популярній літературі з обговорюваної теми нерідко можна зустріти словосполучення «емоційний комфорт». Однак, як зазначає Леонід Куликов, цей вираз має метафоричний зміст, що ускладнює його використання як одного з центральних понять при описі суб'єктивного світу особистості. Тому, характеризуючи емоційне життя особистості, доводиться спиратися на його переносне значення, що для наукового терміна є недоліком [37].

Таким чином, поняття соціального комфорту застосовується як до суб'єктивних вимірів життєдіяльності людини, так і до об'єктивних умов її проживання у певному місці. Отже, можна констатувати, що на теперішній час у соціології ще не склалося загальноприйняте визначення феномену соціального комфорту. Відсутні також усталені методологічні підходи до його аналізу та розуміння. Практично всі автори, що працюють у межах цієї проблематики, пропонують по-своєму унікальні трактування цього поняття. На нашу думку, поняття соціального комфорту саме завдяки прикметнику «соціальний» позначає насамперед психоемоційний стан відчуття інтегрованості людини у соціальні відносини і відчуття нею свого місця у суспільному житті.

Безпосередньо поняття «життєвий комфорт» було застосовано українським соціологом Лідією Сохань, яка також навела структуру життєвого комфорту [84]. Як стверджує Сохань, рівень життєвого комфорту виража-

ється в умовах життя, впорядкованості побуту, стані внутрішнього спокою і включає:

— матеріальний комфорт (матеріальні блага: гарне житло, модний і красивий одяг, авто тощо);

— соціальний комфорт (соціальний статус, соціальний престиж, соціальні ролі та їх відповідність рівню домагань особистості, екологічна і соціальна безпека, можливість отримання необхідної медичної допомоги);

— психологічний комфорт (ступінь задоволення потреб, відсутність постійного відчуття напруги, страху, психологічний клімат у сім'ї, впевненість у власних силах, ініціатива і самостійність у вирішенні життєвих проблем);

— моральний комфорт (наявність норм і цінностей, соціальний оптимізм, соціальна справедливість);

— духовний комфорт (достатній рівень знань, можливість проведення повноцінного дозвілля (відвідування культурних центрів), освіта та перспективи для дітей);

— фізичний комфорт (стан здоров'я, можливість відвідувати спортивні заклади тощо).

При цьому інтегральним показником життєвого комфорту слугує *міра задоволеності людини своїм життям, рівнем переживання щастя* [84, с. 261]. Таким чином, соціальний комфорт є складовою життєвого комфорту. В іншій публікації Л. Сохань визначила категорію життєвого комфорту як таку, що інтегрує цілу низку показників [85, с. 159, 160]. Складові життєвого комфорту Сохань агрегувала в наступні блоки:

— комфорт відносно процесів суспільного масштабу; складові: (1) порядок у суспільстві, (2) дотримання діючих у країні законів, (3) внески, які б підтримали добробут хоча би протягом року у скрутних випадках, (4) впевненість у власному майбутньому;

— комфорт відносно роботи, відпочинку та вирішення стратегічних завдань; складові: (1) робота, яка подобається, (2) можливість повноцінної відпустки, (3) можливість мати додатковий заробіток, (4) ініціатива і самостійність у вирішенні життєвих проблем, (5) повноцінне

дозвілля, (6) можливість працювати з повною віддачею, (7) можливість дати дітям повноцінну освіту;

— комфорт відносно свого здоров'я і життєвих сил; складові: (1) вміння жити за нових умов, (2) здоров'я, (3) впевненість у власних силах, (4) необхідна медична допомога, (5) можливість купувати найнеобхідніші продукти, (6) можливість харчуватися за смаком;

— комфорт відносно житла та одягу; складові: (1) необхідний одяг, (2) добротне житло, (3) модний і красивий одяг, (4) необхідні меблі;

— комфорт відносно досягнення своїх цілей; складові: (1) сучасні економічні знання, (2) сучасні політичні знання, (3) рішучість у досягненні своїх цілей, (4) юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів.

Очевидно, що така широка операціоналізація поняття життєвого комфорту пов'язана з напрацюваннями Інституту соціології НАН України, зокрема з переліком запитань Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІІСС), який був створений українськими соціологами Євгеном Головахою і Наталією Паніною. Згідно із цією розробкою соціальне самопочуття людини визначається рівнем задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, їх вироблення та розподілу. В основу вимірювання соціального самопочуття взято 20 (або 44) запитань щодо основних соціальних благ населення України зі шкалою «1 — не вистачає; 2 — важко сказати; 3 — вистачає; 4 — не цікавить» [17]. Таким чином, поняття соціального самопочуття та соціального комфорту є спорідненими. Як зазначає Ю. Мосаєв, щоби відчутти високий рівень соціального комфорту, людина повинна мати задовільний рівень соціального самопочуття. Соціальне самопочуття є необхідною складовою соціального комфорту і, як наслідок, сприяє через набуття людиною певного рівня соціального комфорту відчуттю повноти споживання товару чи послуги. Тому соціальне самопочуття людини відображає стан задоволення людиною свого статусно-рольового набору, а соціальний комфорт відображає

можливість скористатися своїм статусно-рольовим апаратом для подальшої реалізації в суспільстві [52]. Однак, якщо у випадку соціального самопочуття йдеться про рівень задоволення потреб (вистачає — не вистачає), то життєвий комфорт *відображає стан функціональної зручності або психологічного відчуття задоволеності певною сферою життєдіяльності*. Отже, застосування емпіричних напрацювань із визначення соціального самопочуття можливе лише як додаткове і допоміжне. Крім цього, в гуманітарних науках існують близькі за змістом до поняття «життєвий комфорт» терміни, які також відображають узагальнену оцінку ставлення людини до багатьох сфер і тісно переплітаються у процесі їхньої операціоналізації: суб'єктивне благополуччя (*subjective well-being*), якість життя (*quality of life*), щастя (*happiness*). Втім щодо цих понять у науковій літературі точиться багато дискусій. Наприклад, поняття «якість життя» може інтерпретуватись і як оцінка об'єктивних умов життя, коли основна увага зосереджена на інвайроментальних (англ. *environment* — оточення, середовище) аспектах якості життя (рівень злочинності, доходи, якість продуктів, доступність установ охорони здоров'я, ступінь вирішення соціальних проблем, освіта, щільність населення тощо), і як суб'єктивне переживання різноманітних сфер людської життєдіяльності, коли увага зосереджується на суб'єктивній оцінці особистого існування, щасті та ступені задоволеності життям або комбінації цих елементів [68]. Якщо йдеться про суб'єктивне благополуччя, то тут перш за все мається на увазі оціночна реакція індивіда на своє життя. Це поняття насамперед виражає власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, які мають для неї важливе значення з точки зору засвоєних нормативних уявлень про «благополучне» зовнішнє і внутрішнє середовище, та характеризується переживанням задоволеності [101, с. 9—11]. Отже, ці поняття в результаті зводяться до вузького або узагальненого трактування — показників задоволеності життям чи відчуття щастя. Натомість врахування низки особливостей задоволеності

різними сторонами людського життя залишається поза увагою науковців.

Тривалий час дослідники вивчали питання про те, чи є задоволеність життям і оцінка людьми того, наскільки вони щасливі, по суті, однаковими показниками, чи вони вимірюють різні аспекти ставлення людей до життя. Обидва показники досить часто використовувалися у великих трендових порівняльних дослідженнях. Незважаючи на високу взаємну кореляцію задоволеності життям і рівня щастя, ці показники не є ідентичними. Не підтвердилась і гіпотеза про те, що показник щастя вимірює в основному почуття, а задоволеність — когнітивну оцінку подій у житті. Передусім щастя відображає оцінку соціальної сторони життя людей (найтісніше показник щастя пов'язаний із задоволеністю сімейним життям, соціальними зв'язками й т. п.), а задоволеність життям — інтегральний показник оцінки зовнішньої сторони життя людей (задоволеність становищем у соціальній структурі, матеріальним становищем, іншими факторами досягнень) [1]. Як зазначає Л. Куликов, поняття «щастя» є феноменом, що належить значною мірою екзистенційному аспекту буття особистості, сприйняття і розуміння світу в цілому і природи людини. Звідси у самому цьому понятті приховано безліч суперечностей, оскільки згідно з емпіричними даними психологічних досліджень поняття «щастя» і «нешастя» майже повністю незалежні одне від одного. До того ж переживання щастя має значну культуральну та етнічну зумовленість, що підтверджується соціологічними опитуваннями, під час яких було виявлено, що найчастіше людей, котрі відчувають себе щасливими, можна зустріти у країнах, що розвиваються, і рідше — у розвинутих країнах. Отже, рівень та якість життя не дуже впливають на переживання власної щасливості. Відтак це поняття лише частково є психологічним і немає достатніх підстав розглядати його як досить конструктивне, з широкими можливостями використання [37, с. 477]. Невипадково Майкл Аргайл у книзі «Психологія щастя» рідко його використовує. Вже на початку книги він роз-

глядає щастя як усвідомлення своєї задоволеності життям або як частоту та інтенсивність позитивних емоцій [3, с. 42].

З іншого боку, поняття «задоволеність» суттєво відрізняється від поняття «задоволення». Задоволення зазвичай характеризує одноразовий і найчастіше короткостроковий акт (виконану роботу, скоєний вчинок, задоволену потребу). Натомість задоволеність є характеристикою переважно довгострокових подій, діяльності. Якщо задоволення виникає вже після одноразового досягнення мети, то задоволеність — тільки після багаторазового досягнення потрібного результату, коли людина переконується у високій імовірності та навіть гарантованості задоволення своїх потреб.

З огляду на те, що життєвий комфорт відображається переважно на емоційному рівні особистості, при операціоналізації цього концепту слід застосовувати емоційно-оцінні судження, а саме давати можливість людині висловити позитивну, негативну або нейтральну емоційну оцінку щодо конкретних сфер життєдіяльності. Оскільки йдеться про відчуття затишку та зручності стосовно певного суб'єкта, то доцільно застосовувати шкалу «задоволений — не задоволений». Саме за такою методикою створена низка шкал життєвої задоволеності (*life satisfaction scale*), найперша з яких була розроблена Бернісом Ньюгартеном, Робертом Гавігхарстом та Шелдоном Тобіном [135]. Автори цієї шкали при визначенні її назви виходили з того, що поняття «життєва задоволеність» є умовним і синонімічним таким поняттям, як «моральний дух», «оптимізм», «психологічний комфорт» тощо, які або вже використовуються для назви інших методик, або ж викликають певні асоціативні ряди у побутовій свідомості. Тест включає в себе 20 пунктів — суджень із трьома варіантами відповіді: «згоден», «не згоден» і «не знаю». В результаті обробки отримується сумарний бал, що слугує індексом життєвої задоволеності.

В українській соціології дослідження задоволеності життям переважно пов'язані з вивченням суміжних до

життєвого комфорту концептів. Зокрема, для виміру емотивної складової ціннісних орієнтацій Валерій Хмелько висунув ідею, суть якої полягає у тому, що для людини цінним є те, що робить найбільший внесок у задоволеність життям. За цією методикою респонденти оцінювали свою задоволеність різними сторонами життя і задоволеність життям загалом [97]. Шкала життєвої задоволеності була адаптована та використана Н. Паніною при вивченні психологічного стану різних контингентів населення України [60]. Разом із тим Н. Паніна у докторській дисертації при описі методики виміру життєвої задоволеності зазначає, що поняття «життєва задоволеність» загалом тотожне поняттю «психологічний комфорт». У результаті експертного аналізу даних Паніна виокремила п'ять базисних шкал (ознак), які у сукупності визначають загальний рівень психологічного комфорту (життєвої задоволеності). Перша шкала охоплює ставлення до життя, яке характеризується ентузіазмом, емоційним загоренням, інтересом до справ, якими доводиться займатися. Другою складовою психологічного комфорту є така особливість ставлення до життя, як рішучість, стійкість у досягненні життєвих цілей. Третя характеристика — це узгодженість між поставленими і досягнутими цілями. Четвертим параметром психологічного комфорту слугує ставлення до самого себе — самооцінка людиною своїх фізичних (зовнішніх) та соціальних (статусу) якостей. І, нарешті, п'ятою складовою психологічного комфорту є психоемоційний тонус, загальне тло настрою [61, с. 111].

Проте стосовно використання категорії задоволеності продовжують точитися дискусії. Зокрема, як вважають Є. Головаха і Н. Паніна, показник задоволеності щодо становища людини у суспільстві має суттєвий недолік, що проявляється на стадії вимірювання. Шкала задоволеності в цьому контексті є похідною здебільшого від ідеологічного стану суспільства. Так, у радянські часи переважна більшість людей виявляла задоволеність своїм становищем у суспільстві, а проста більшість із них була задоволена й різними сторонами життя в ньому. Шкала

задоволеності «працювала» переважно у своїй позитивній складовій («задоволений», «скоріше задоволений»), що, за словами соціологів, було серйозною проблемою виміру емоційно-оціночної сфери масової свідомості. Буквально через два роки після початку перебудови, коли об'єктивно ситуація в економіці суттєво не змінилася, а лише відбулися певні ідеологічні зміни, шкала задоволеності фактично «перевернулася» і більшість відповідей почали концентруватися в її негативній частині («не задоволений», «скоріше не задоволений»). Цей драматичний переворот в оцінках відображав появу можливості вираження респондентами власної думки незалежно від реальних аспектів задоволеності. А за умов кардинальної трансформації суспільства, зумовленої соціально-економічними перипетіями, ця негативна однополюсність стала особливо помітною. Основний недолік виміру задоволеності полягає у тому, що людей безпосередньо запитують про інтенсивність і модальність їхніх відчуттів, делегуючи респонденту вирішення основного завдання дослідження: визначення за експліційованими оцінками реального емоційного стану людини, який характеризує її інтегративне ставлення до суспільства. Тому не випадково, що респонденти «видають» в опитуваннях генералізовані однополюсні оцінки, які відображають їхні уявлення, пов'язані з соціальною бажаністю відповідей (у закритому суспільстві) чи з масовим негативізмом (у перехідному суспільстві) [17].

З іншого боку, робляться спроби створити інтегральний показник задоволеності, який охопив би повною мірою різні аспекти життя. Зокрема, Євгеній Балацький запропонував типологію показників базових цінностей життя, кожна з яких вимірювалася за шкалою задоволеності: 1) особиста та сімейна безпека; 2) матеріальне благополуччя; 3) сімейне благополуччя; 4) досягнення поставлених цілей; 5) творча самореалізація; 6) плідне дозвілля; 7) хороший клімат; 8) достойний соціальний статус; 9) ефективні неформальні соціальні контакти; 10) соціальна стабільність, впевненість у майбутньому;

11) комфортне середовище проживання; 12) добре здоров'я [4]. Однак тут існує небезпека того, що надмірно деталізовані показники хоча й вирізняються високою динамічністю і чутливістю, все ж їхній вплив на узагальнений індекс може мати еkleктичний і нелогічний характер.

Зрештою, як стверджує Л. Сохань, «задоволеність життям як характеристика певного інтелектуально-емоційного стану особистості — величина достатньо динамічна, вона піддається впливу як зовнішніх чинників, так і психосоціального стану людини. Тому вимірювання задоволеності методами соціологічного інструментарію має не абсолютне значення. Більш глибоке уявлення може дати дослідження комплексу чинників та обставин, які впливають на рівень задоволеності. Це має особливе значення при оцінці даного параметра на особистісному рівні» [85, с. 157, 158]. Тобто, крім прямого вимірювання життєвого комфорту через рівень задоволеності певною сферою соціального життя, слід враховувати об'єктивні умови, які роблять життя людини зручнішим. Також не менш важливим є врахування суб'єктивних характеристик соціальних суб'єктів, а саме відмінності їхніх актуалізованих потреб і мотивацій, які не є ідентичними для кожної людини, тому люди можуть по-різному переживати відчуття зручності певної сфери людської життєдіяльності.

Крім цього, різні сфери життя передбачають різні виміри життєвого комфорту через те, що стан задоволеності може стосуватися життя загалом або окремих його складових. «Незрідка спостерігається певна дисгармонія у сприйнятті людиною тих або інших аспектів її життя. Вона, скажімо, може бути задоволена, як складається її професійна кар'єра, і може зазнавати дискомфорту в сімейному житті. Але оскільки всі способи прояву життєдіяльності людини тісно пов'язані між собою, то, вочевидь, самопочуття людини, породжене ситуацією в одній сфері її життя, впливає на її загальне самопочуття» [83, с. 282]. Тому життєвий комфорт є категорією, яка інте-

гре основні виміри людської життєдіяльності. Однак, враховуючи реалії, за яких у наявних емпіричних дослідженнях, проведених в Україні, присутні лише окремі показники життєвого комфорту, в нашій роботі ми змушені обмежитися п'ятьма показниками: 1) рівнем задоволеності життям загалом; 2) рівнем задоволеності своїм становищем у суспільстві; 3) рівнем задоволеності власною роботою; 4) рівнем задоволеності власною освітою; 5) рівнем задоволеності життям у населеному пункті.

Звісно, подана класифікація сфер життєдіяльності значною мірою є умовною і не достатньо широко охоплює предметне поле людської життєдіяльності, проте вона дасть змогу визначити ступінь комфортності як у цілому житті, так і найважливіших сфер людських взаємовідносин.

Тому, беручи за основу операціоналізації поняття життєвого комфорту показник задоволеності, ми виходимо з того, що *феномен життєвого комфорту доцільно визначити як стійкі, довгострокові емоційні стани людини, які в результаті неодноразово випробуваного відчуття зручності у різних сферах стають сукупністю задоволеності життям загалом та його різними аспектами зокрема. Життєвий комфорт залежить як від соціетальних умов та змін у політичній, економічній і соціальной сферах країни, так і від об'єктивних та суб'єктивних характеристик життєдіяльності особистості.*

1.2. Об'єктивні умови життєвого комфорту людини

Подальша концептуалізація феномену життєвого комфорту потребує виявлення його об'єктивних передумов. Відчуття життєвого комфорту чи дискомфорту відбувається тоді, коли людина в реальному житті знаходить чи втрачає те, що слугує насиченню її потреб і викликає почуття задоволення, сприяє життєдіяльності та гармонізує відносини з оточуючими. Життєвий комфорт суспільства формується завдяки впливу соціально-економічних умов, створених у країні, та їхніх похідних — матеріального рів-

ня життя, житлових умов, професійної зайнятості та соціальних позицій, здоров'я, освіти, дозвілля тощо. Разом із цим життєвий комфорт визначають також демографічні умови — вік, стать і шлюбний статус, які часто за диференційними можливостями можуть переважати соціально-економічні чинники. Аналізуючи емпіричний досвід дослідження об'єктивних чинників життєвого комфорту, слід виокремити найбільш дієві та постійні детермінанти задоволеності різними аспектами людського життя в українському суспільстві та задля об'єктивності порівняти їх з умовами життя в європейських країнах.

Зумовленість життєвого комфорту матеріальним рівнем життя на перший погляд не викликає сумнівів. Однак існує дискусія щодо цієї проблеми, яка розпочалася з того, що в результаті емпіричного дослідження було виокремлено феномен, так званий парадокс Істерліна, а саме: відсутність стабільної залежності між суб'єктивним благополуччям і змінами економічних умов життєдіяльності [115]. Водночас проведено низку досліджень, які спростовують цей парадокс, вказуючи на пряму залежність зростання показника суб'єктивного благополуччя від рівня доходу та прибутків [143; 123]. Подібні тенденції існують в українському суспільстві: простежується досить чітка кореляція між рівнем задоволеності життям і рівнем доходу на одного члена родини [86]. Дослідження, проведені вченими Принстонського університету, з'ясували, скільки грошей потрібно людині для щастя. Виявилось, щоб легше ставитися до життєвих негараздів, потрібно заробляти 75 тис. дол. США на рік, що становить 6250 дол. США на місяць. Якщо людина отримує менше, вона важче переживає життєві негаразди. Також з'ясувалося, що наявність більшої суми грошей щастя вже не додає [128]. Очевидно, що існує певний «інтервал комфорту», оскільки перехід за певний грошовий «порог» чи недосягнення певного грошового рівня спричиняють перетворення комфорту на дискомфорт. Загалом встановлено, що вплив доходу або інших ресурсів залежить від таких мінливих стандартів, як похідні від соціальних очі-

кувань, ефекту звикання до матеріального благополуччя та соціальних порівнянь [114].

За даними досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у період із 2001 до 2011 року за однаковою методикою (вибірка досліджень є репрезентативною для населення України віком від 18 років і старше), з'ясовано, що попри всі негаразди кількість щасливих людей в Україні продовжує зростати. У 2011 р. щасливими себе почували майже 63 % українців, тоді як у 2001 р. таких було 38 %. Збільшення частки щасливих людей пов'язане із покращенням матеріального становища власного домогосподарства: чим вищий рівень життя людей, тим більше число їх почувуються щасливими. Проте ця залежність не є абсолютно прямою та однозначною: зокрема, незважаючи на зниження рівня матеріального добробуту у 2009 р., щасливих людей не стало менше у 2010 р. Як свідчить дослідження КМІСу, серед людей, кому не вистачає грошей навіть на їжу, щасливими себе назвали 40 %, у той час як у категорії найбагатших (можуть дозволити собі придбати все, що захочуть) частка щасливих наближається до 100 % [103]. Тобто рівень матеріального добробуту є важливою, проте не єдиною умовою життєвого комфорту.

Результати Європейського соціального дослідження, які проаналізувала Олена Злобіна, підтверджують загальну тенденцію — краща оцінка матеріального стану відповідає вищому рівню задоволеності життям. Однак зв'язок між цими показниками у різних країнах різний. Як зазначає Злобіна, «за винятком Франції та Португалії, в усіх країнах підтримується співвідношення: задоволеність життям вища за задоволеність матеріальним станом, що є певним підтвердженням системотворчої ролі матеріального чинника у формуванні задоволеності» [31, с. 220, 221]. Завдяки п'ятій хвилі Європейського соціального дослідження можна порівняти громадську думку населення європейських країн стосовно власних доходів у 2011 р. (див. рис. 1.1).

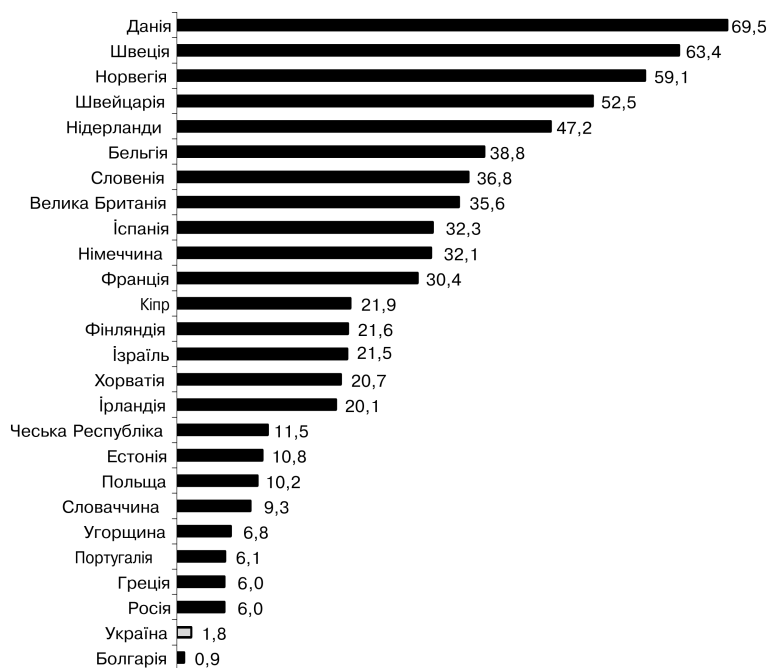

Рис. 1.1. Розподіл відсотків тих, хто дав відповідь «Живу комфортно на цей дохід» на запитання «Як Ви могли б описати зараз стан Вашого сімейного доходу?», 2011 р., %

У міжнародному порівняльному проекті «Європейське соціальне дослідження» беруть участь більшість країн ЄС. Опитування населення європейських країн за найсуттєвішими соціологічними показниками проводять один раз на два роки за єдиними для всіх країн програмою і вибіркою, що репрезентує доросле населення країн Європи. Опитування в Україні здійснював Інститут соціології НАН України, використовуючи опитувальну мережу фірми «Соціс» за випадковою (районованою) вибіркою. Генеральну сукупність становило населення України віком від 15 років. У кожному з опитувань брали участь близько 2000 респондентів. Зібрані національними дослідницькими групами дані у вигляді комп'ютерних

файлів і супровідних документів депоновано в архіві Європейського соціального дослідження.

Виявилося, що тих, хто може стверджувати, що живе комфортно на власний дохід, катастрофічно мало саме в Україні та Болгарії. Порівняно з населенням європейських країн переважна більшість українців відчувають із цього приводу дискомфорт. Цікаво, що лише у скандинавських країнах, де спостерігається найвищий у світі економічний добробут, більше половини населення живе комфортно на власний дохід. Натомість найменшу зручність від свого доходу відчувають громадяни постсоціалістичних країн. Отже, матеріальний показник є важливою умовою відчуття життєвого комфорту, оскільки високі доходи полегшують життя людини з матеріальної точки зору, однак при задоволенні матеріальних потреб інші прагнення людини спрямовуються на особистісні та міжособистісні проблеми. Зрештою, високий рівень доходу створює можливість дати власним дітям кращу освіту і забезпечує більш комфортне життя на пенсії. Усвідомлення цих переваг і втілення їх у життя суттєво збільшують рівень життєвого комфорту загалом.

Житлові умови є одним із важливих чинників життєвого комфорту. Часто з житловими умовами, зокрема оселею, тісно пов'язане все життя людини, оскільки саме оселя від початку захищає від несприятливих природних стихій, є місцем відпочинку, сну, сімейного життя та останнім часом навіть робочим місцем. Брак чи відсутність в оселі елементарних і необхідних для життєдіяльності умов часто стають визначальними чинниками життєвого дискомфорту. Особливо ця проблема загострюється, коли суто фізичні незручності, пов'язані з проживанням на житловій площі надмірної кількості людей, посилюються емоційним дискомфортом, що спричиняється спільним проживанням представників різних поколінь (сімей, батьків, дітей тощо). Колектив дослідників на чолі з Ангусом Кемпбеллом, провівши масштабне дослідження «Якість американського життя», виявив, що задоволеність житловими умовами залежить від таких змінних, як кіль-

кість кімнат на одну людину, їхній розмір і наявність опалення [110, р. 251]. Однак окремі аспекти житлових умов по-різному позначаються на задоволеності ними загалом. Так, завдяки британському дослідженню було отримано наступні результати: люди, в яких немає ванни або душу, були не дуже цим задоволені, однак ці обставини не відбилися на показнику задоволеності житловими умовами у цілому і ще менше вони впливали на задоволеність життям загалом [124].

Згідно з Європейським соціальним дослідженням за облаштованістю житла для домашньої роботи мешканці України відчутно відстають від громадян держав ЄС (див. рис. 1.2). Оцінка побутових умов за цим показником в Україні становить 4,3 бала, тоді як у Польщі — 6,4, Португалії — 7,0, Словаччині — 7,1, в Угорщині — 7,2. У лідерів — Люксембургу й Ісландії — оцінка перевищує 9 балів [23, с. 81]. Таким чином, лише в Україні оцінка побутових умов перебуває в негативній області значень, вимірюваних за 10-бальною шкалою.

Рівень життєвого комфорту пов'язаний з віковими особливостями життєдіяльності людей: погіршенням здоров'я, хистким матеріальним становищем, розірваними соціальними зв'язками та самотністю, які часто переслідують старші вікові категорії. «Реальність старіння породжує багато причин самотності: вмирають старі друзі, й, хоча їх можна замінити новими знайомими, це не втішає літню людину. Дорослі діти віддаляються від батьків, і їх можна зрозуміти — вони мають власні проблеми, що потребують вирішення. Дефіцит кожного з цих типів відносин може призвести до емоційної і соціальної самотності. Тенденції прогресуючого зростання самотності в похилому та старечому віці загострюють цю проблему, роблять важливим її поглиблене дослідження силами не тільки медиків, а й соціологів, демографів, психологів, економістів» [2]. Як свідчить дослідження КМІСу, молоді люди в Україні загалом значно щасливіші, ніж старші: у 2011 р. частка щасливих серед молоді віком 18—29 років сягала 58 % і з віком скорочувалася до 42 % серед

1.2. Об'єктивні умови життєвого комфорту людини

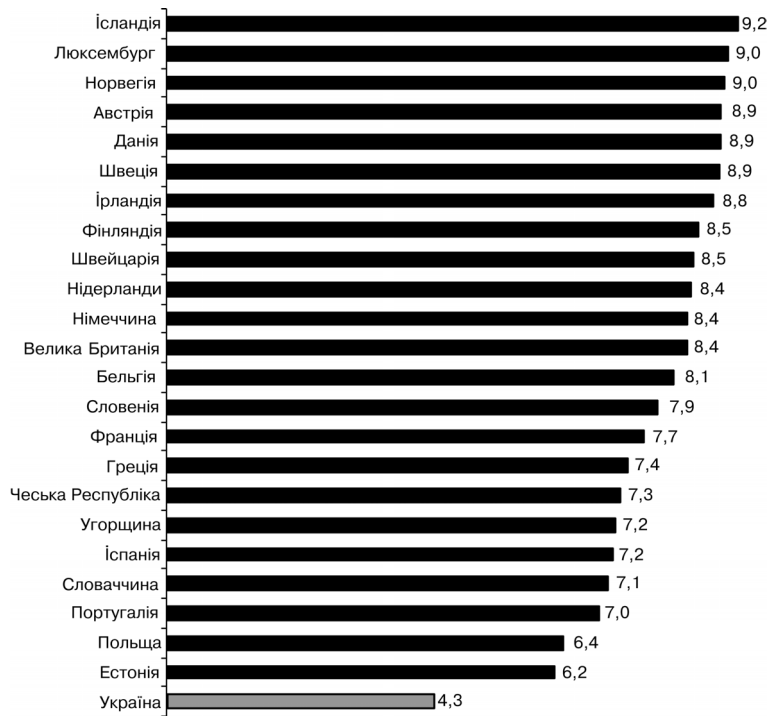

Рис. 1.2. Відповіді на запитання «Як би Ви оцінили, наскільки добре обладнаний для домашньої роботи Ваш власний дім?», 2005 р. [23, с. 81], бали (0 — у домі немає водопроводу, 10 — у домі є посудомийна машина)

тридцятилітніх, 40 % серед сорокалітніх, 23 % серед п'ятидесятилітніх, 24 % серед шістдесятилітніх і 16 % — серед людей старше 70 років [103]. Водночас вікові особливості сприйняття інших аспектів життєвого комфорту можуть мати зворотний ефект. Зокрема, на основі кількох масштабних американських досліджень було зроблено висновки, що задоволеність роботою зростає із віком [129].

Вікові особливості сприйняття життя мають певні гендерні відмінності. Виявлено, що в українському суспільстві у чоловіків дещо вищий рівень задоволеності жит-

тям, аніж у жінок [86]. За даними соціологічного моніторингу 2010 року Інституту соціології НАН України, чоловіки пенсійного віку більшою мірою задоволені своїм життям і відчують себе молодшими, ніж за відповідними показниками жінки пенсійного віку. Це можна пояснити тим, що третина жінок пенсійного віку є самотніми, тоді як серед чоловіків лише 16 % живуть самі [33]. Тут слід мати на увазі той факт, що в Україні тривалість життя чоловіків майже на десять років нижча за тривалість життя жінок, у результаті чого кількість жінок пенсійного віку перевищує цей показник серед чоловіків.

Шлюб і сімейне життя є важливими чинниками життєвого комфорту, оскільки люди можуть опертися на взаємну підтримку, спілкування. Одружені люди щасливіші за тих, хто не одружений, розлучений чи самотній у результаті смерті одного з подружжя. Про це свідчить узагальнення результатів 58 проведених у США досліджень, які показують існування зв'язку між суб'єктивним благополуччям і шлюбом на противагу самотності. Для чоловіків цей показник вищий, аніж для жінок; також він набагато вищий для молодих людей, аніж для людей середнього та похилого віку [125]. Це підтверджується й іншими дослідженнями, у якому теж враховувалися й інші чинники, наприклад освіта, дохід, заняття і вік [122]. Подібних висновків дійшли М. Бенін і Б. Ніенштадт, які встановили, що найбільш значимим джерелом щастя є щасливе сімейне життя, а нещастя — незадоволеність роботою [107]. Цікаво, що дані соціологічного моніторингу 2003 року, проведеного Інститутом соціології НАН України, показують, що рівень задоволеності життям дещо вищий у тих українців, хто ніколи не перебував у шлюбі, ніж у тих, хто одружений [86]. Це може пояснюватися ще й тим, що серед неодружених велика частина молоді, якій традиційно притаманна більша задоволеність життям. Втім порівняно з тими, хто розлучився чи став вдівцем (вдовою), одружені значно більше задоволені життям. Таким чином, перевірка впливу шлюбного статусу на життєвий комфорт має проводитися з урахуванням впливу інших чинників, таких як стать і вік.

Іншими об'єктивними чинниками життєвого комфорту є освіта та наявність роботи, які сприяють зростанню матеріального становища, отриманню вигідніших соціальних позицій та професійного статусу, що, безумовно, позначається на суб'єктивних оцінках власного життя. Як свідчить дослідження КМІСу, при контролі рівня матеріального добробуту зв'язок між освітою і щастям не зникає — тобто освічені люди щасливіші не лише тому, що вони мають змогу заробляти більше, а і тому, що освіта сприяє самоствердженню та розвитку людини як особистості [103]. Також виявлено, що чим вищий рівень освіти, тим вищий рівень задоволеності життям [86]. Дослідження «Якість американського життя» фіксує позитивний зв'язок між рівнем освіти та відчуттям щастя: ті, хто має вищий рівень освіти, є щасливішими, оскільки вони деякою мірою вільні від матеріальних турбот. Однак дуже незначною виявляється кореляція між рівнем освіти та задоволеністю своєю освітою (величина кореляції дорівнює 0,23) [110, р. 136].

У радянській соціології переважала точка зору, згідно з якою задоволеність роботою є визначальним чинником задоволеності життям загалом. Зокрема, відповідно до даних Всесоюзного комплексного дослідження робітничого класу і науково-технічної інтелігенції (1979 р.) був зроблений висновок про те, що пропорції задоволеності життям близькі до пропорцій задоволеності роботою, яка значною мірою визначає задоволеність життям у цілому [58, с. 21]. Всесоюзні дослідження способу життя показали, що в 1980-ті роки для формування інтегральної оцінки життя загалом велике значення мали задоволеність роботою та оплата праці, а також морально-психологічна атмосфера і міжособистісні стосунки у трудовому колективі [56]. Західні дослідження також фіксували тісний взаємозв'язок між задоволеністю роботою і загальною задоволеністю життям. Зокрема, в одному з досліджень було виявлено, що зв'язок є взаємним, хоча ні один із напрямів взаємного впливу не був сильно вираженим [141]. Натомість результати дослідження «Якість американсько-

Таблиця 1.1. Динаміка зв'язку між самооцінкою соціального становища та показниками життєвого комфорту населення України, 1994, 2003 рр. [66, с. 422]

Показник життєвого комфорту	Коефіцієнт кореляції Пірсона, значимий на рівні 0,01	
	1994 р.	2003 р.
Задоволеність життям загалом	0,249	0,408
Задоволеність становищем у суспільстві	0,207	0,347
Задоволеність роботою в цілому	0,121	0,235
Задоволеність своїм освітнім рівнем	—	0,141
Задоволеність життям у населеному пункті	0,057	0,138

го життя» показали, що задоволеність роботою робить у показник загальної задоволеності нижчий внесок, аніж задоволеність шлюбом і сім'єю [110, р. 109]. Загалом трудова і нетрудова сфери життя мають багато спільного, наприклад дружба, становище, схожі стилі поведінки, а головне — вони спільно впливають на задоволеність життям у цілому [134].

Для визначення зв'язку між соціальним становищем і різними складовими життєдіяльності населення України, серед яких були показники життєвого комфорту, Анжела Патракова простежила динаміку (1994 і 2003 роки) кореляційних залежностей [66]. Для виміру самооцінок соціального становища у суспільстві було використано запитання «Уявіть собі, що на сходинках деякої “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій — ті, хто мають найнижче положення, а на найвищій — ті, хто мають найвище положення. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?» із семи сходинок, де 1 — найнижчий щабель, 7 — найвищий. Порівнюючи 2003 р. із 1994 р., Патракова виявила зростання інтенсивності зв'язку між обраними показниками (див. табл. 1.1).

Тобто тривалість соціально-економічних трансформацій підвищила вплив чинника соціальної стратифікації

на життєвий комфорт українців. До того ж, якщо проранжувати відповідні показники за щільністю кореляції, то простежується, що ранг кожного з показників життєвого комфорту протягом десяти років зберігся. Найтісніший зв'язок із соціальним становищем мають показники задоволеності життям загалом і задоволеності своїм становищем у суспільстві. Далі за щільністю зв'язку по порядку йдуть показники задоволеності роботою в цілому, задоволеності своєю освітою та задоволеністю життям у населеному пункті. Таким чином, соціальне становище має найбільший вплив на соціально-особистісний вимір життєвого комфорту.

Порівняльний аналіз таких аспектів життєвого комфорту, як задоволеність життям і задоволеність роботою населення України та Росії, виявив їхній суттєвий взаємозв'язок із класовою позицією. В Україні задоволені своїм життям переважно представники верхнього службового класу, самозайняті та кваліфіковані робітники, а в Росії — представники верхнього та нижнього службових класів і самозайняті. Своєю роботою задоволені представники тільки двох соціальних класів в Україні, а саме: верхній службовий клас і самозайняті. Що ж стосується росіян, то задоволення від роботи відчують представники тих же класових позицій, що і в Україні, за винятком нижнього службового класу, який в українському суспільстві має почуття незадоволеності своєю роботою [67].

Аналізуючи стан українського суспільства, Сергій Стукало виявив більшу міру задоволеності життям тих респондентів, які працюють у приватному секторі економіки, ніж тих, хто працює в державному секторі. Водночас наймані працівники задоволені меншою мірою, ніж ті, хто або є роботодавцем, або ж займається індивідуальною трудовою діяльністю. З'ясовано, що працівники кваліфікованої розумової праці більше задоволені життям, аніж представники решти професій чи непрацюючі [87].

Активне та корисне проведення дозвілля, безумовно, сприятливо впливає на життєвий комфорт. Однак і пасив-

ні форми відпочинку також можуть привносити ефект задоволення, наприклад релаксація перед екраном телевізора. Зрештою від тривалості та змісту відпочинку залежить задоволеність життям загалом. Кожен вид дозвілля поліпшує ті чи інші психофізичні задатки, настрої, розслаблює людину, оптимізує її, спричинює задоволеність життям. Дозвілля також впливає на шлюб та інші види соціального життя, які є важливими джерелами життєвого комфорту. Колективне дозвілля посилює соціальні контакти, створює необхідний настрій щодо власної значущості та, зрештою, підвищує самооцінку. Як зазначає Майкл Аргайл, тут існує два чинники: утвердження свого Я або своєї індивідуальності та презентація свого Я, тобто демонстрація його іншим людям. Якщо все це сприймається іншими, то слугує зміцненню свого «образу Я». У сфері дозвілля це досягається наступними шляхами: 1) умінням одягатися (для занять спортом, танцями і т. д.); 2) здобуттям соціального статусу — формалізованого завдяки участі в керівництві тієї чи іншої спільноти, клубу чи неформального — у спортивних або інших групах, що своєю чергою досягається: 3) надбанням нових умінь і досягненням майстерності (у музиці, спорті, танцювальному мистецтві і т. д.), 4) демонстрацією особливого стилю виконання (наприклад у мистецтві, танцях) і т. д.; 5) проявом індивідуальності, 6) членством в особливій соціальній групі; 7) можливістю похизуватися своєю причетністю до тієї чи іншої галузі діяльності перед некомпетентними в цьому людьми [3, с. 128].

Вільний від роботи час може бути одним з основних джерел задоволення та умовою для повноцінного дозвілля. Все це можливо тоді, коли домашня робота забирає мінімум часу. Завдяки Європейському соціальному дослідженню можна порівняти, скільки витрачає сім'я кожної з європейських країн у середньому на день на домашню роботу (див. рис. 1.3).

Як з'ясувалося, українська сім'я витрачає в середньому на домашню роботу в день значно більше часу (6,8 години) з-поміж усіх середньостатистичних сімей у дер-

1.2. Об'єктивні умови життєвого комфорту людини

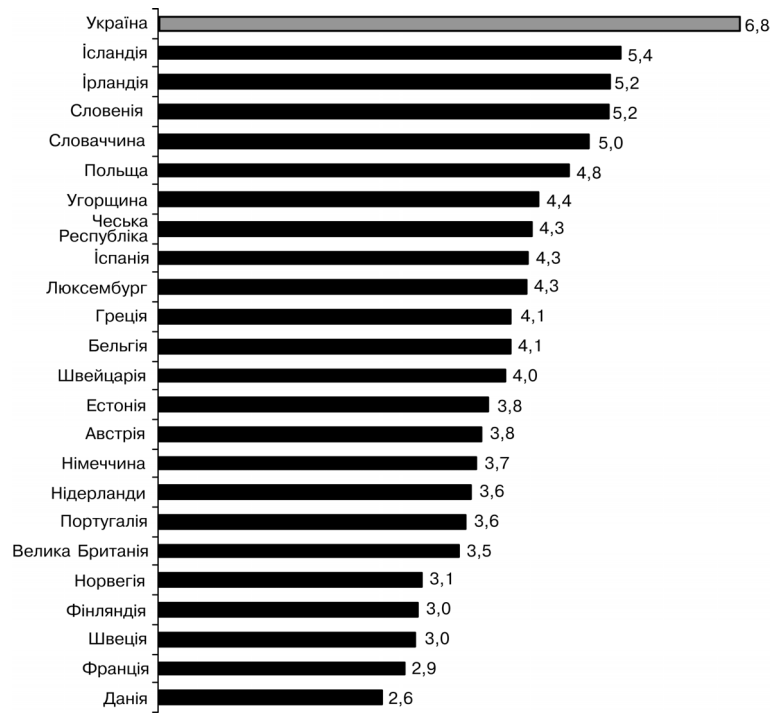

Рис. 1.3. Відповіді на запитання «Скільки приблизно годин у звичайний будній день всі члени Вашої сім'ї разом (сумарно) витрачають на домашню роботу?», 2005 р. [23, с. 94], середня кількість годин, витрачених на домашню роботу

жавах ЄС. Найменше часу на домашню роботу витрачають датчани (2,6 години), шведи (3,0 години) і норвежці (3,1 години) [23, с. 94]. Таким чином, аналіз об'єктивних умов життєвого комфорту потребує врахування як наявності вільного часу загалом, так і змістовного розмежування дозвілля, дозвіллевих можливостей та їх доступності у місці проживання.

Важливою умовою життєвого комфорту людини є стан її здоров'я. Особливо виразно проявляється фактор здоров'я щодо осіб похилого віку. Встановлено, що зв'я-

Т а б л и ц я 1.2. Динаміка відповідей населення України на запитання

Варіант відповіді	1992 р.	1994 р.	1996 р.	1998 р.
Дуже поганий	1,9	5,8	6,5	6,1
Поганий	15,4	25,8	24,7	28,0
Задовільний	53,1	47,5	47,7	46,6
Добрий	25,5	16,5	18,8	17,2
Відмінний	3,5	4,1	2,4	2,2
Не відповіли	0,5	0,2	0,0	0,0

зок між задоволеністю життям і здоров'ям зберігає свою актуальність при незмінності інших чинників (соціальний статус, дохід тощо) [116]. За допомогою методу парних кореляцій Н. Паніна зафіксувала суттєвий зв'язок рівня здоров'я населення України з більшістю показників життєвого комфорту та його чинниками — соціальним самопочуттям, задоволеністю власним становищем у суспільстві, соціальним оптимізмом, задоволеністю життям у своєму населеному пункті та задоволеністю життям загалом. Причому найтісніший зв'язок рівня здоров'я існує із загальною задоволеністю життям, найменший — із задоволеністю життям у своєму населеному пункті [62].

Статистичні дані, отримані на підставі державної статистики та відомчої звітності, є, безумовно, важливими показниками об'єктивного стану здоров'я суспільства. Однак у медичну звітність потрапляють відомості, що стосуються лише тих людей, котрі, як правило, самі звертаються за медичною допомогою. Тому вкрай важливими є соціологічні дослідження стану здоров'я населення, особливо його самооцінки. Як свідчить моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, за самооцінками українських громадян простежується певна тенденція поліпшення загального стану здоров'я людей (див. табл. 1.2).

Відтак аналіз даних, отриманих за всі роки моніторингових спостережень, свідчить, що значне погіршення фізичного самопочуття населення було зафіксоване в роки болісних соціально-економічних перетворень. Якщо у

1.2. Об'єктивні умови життєвого комфорту людини

«Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?», 1992—2012 рр., %

2000 р.	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
4,3	5,4	4,4	4,5	2,4	3,1	3,2
22,0	25,6	21,6	21,8	18,0	18,5	20,9
52,0	49,7	57,8	53,3	56,5	57,8	55,8
18,3	17,5	14,4	18,1	21,1	17,8	18,6
2,5	1,8	1,8	2,3	1,8	2,8	1,4
0,9	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0

1992 р. частка людей, які позитивно оцінювали стан свого здоров'я, переважала частку осіб із негативною його самооцінкою (29,0 % і 17,3 %), то вже у 1994 р. частка осіб, які негативно оцінювали стан свого здоров'я, удвічі перевищила частку населення із позитивною самооцінкою здоров'я (відповідно 41,6 % і 20,6 %). У 1998 р. зафіксовано найнесприятливіші показники здоров'я населення: лише кожен п'ятий (19,4 %) почувався відмінно і добре, кожен третій (34,1 %) — погано і дуже погано, решта (46,6 %) — задовільно. Потім почалося поступове зростання частки тих, хто почувався задовільно, і зниження частки осіб із поганим самопочуттям. У 2008 р. уперше частка громадян із добрим станом здоров'я переважила частку громадян із поганим самопочуттям (22,9 % і 20,4 %). Така тенденція загалом простежувалась у 2010 р. — відповідно 21,6 % і 21,6 %. Однак вже у 2012 р. частка громадян із поганим самопочуттям (24,1 %) переважила частку громадян із добрим станом здоров'я (20,0 %).

Якщо порівняти самооцінку здоров'я громадян України з самооцінкою населення європейських країн, то, як свідчить п'ята хвиля (2011 р.) Європейського соціального дослідження, українці мають найнижчу самооцінку. Найвище оцінюють свій стан здоров'я народи Середземномор'я (Ізраїль, Греція, Кіпр) та країн Західної Європи. Найнижче поряд з Україною оцінюють стан здоров'я громадяни Росії. Однак різкий контраст між Україною та європейськими країнами виявляється при порівнянні відповідей респондентів, які обрали оцінку «дуже добре»:

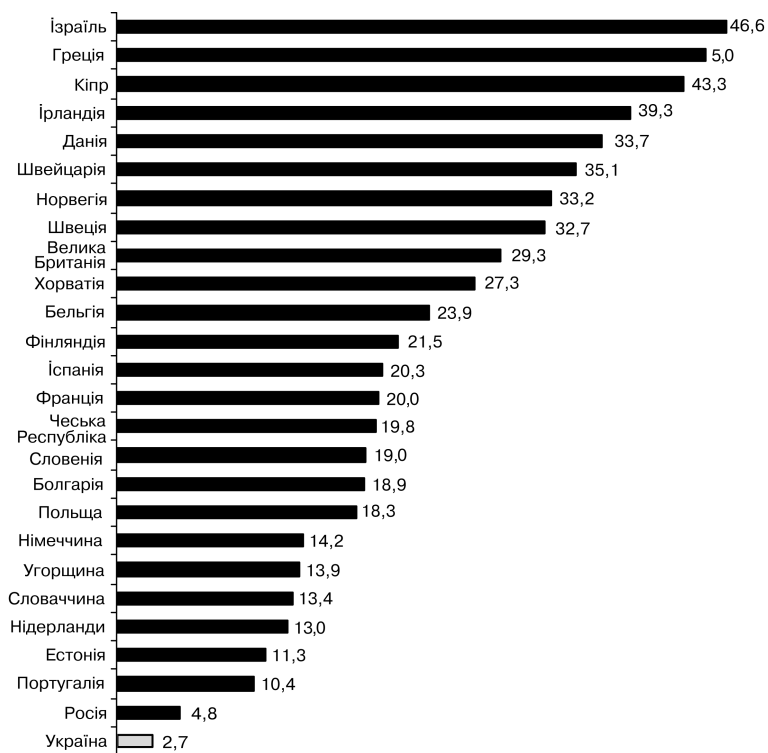

Рис. 1.4. Розподіл відсотків тих, хто дав відповідь «Дуже добре» на запитання «Як Ви в цілому оцінюєте стан свого здоров'я?», 2011 р., %

лише 2,7 % українців відчувають себе абсолютно здоровими, натомість, не кажучи вже про західноєвропейські країни, навіть у деяких постсоціалістичних країнах чисельність таких людей більша в кілька разів (див. рис. 1.4).

Якщо оцінювати ситуацію загалом, то громадяни країн Західної Європи вважають, що станові їхнього здоров'я відповідає оцінка «добре», тоді як українці обирають оцінку «посередньо». «Посередній» стан здоров'я позначається на повсякденній активності та життєвому комфорту. Результати п'ятої хвилі Європейського соціально-

го дослідження свідчать також, що при відповіді на запитання «Чи відчуваєте Ви які-небудь труднощі або обмеження у повсякденному житті через хронічну хворобу, інвалідність, фізичні вади, фізичну слабкість або проблеми з психікою?» 57,3 % громадян України обрали варіант «ні». У переважній більшості країн Європи цей показник становить 70—85 %. Отже, низька самооцінка громадян України власного стану здоров'я ґрунтується на відповідних оцінках їхнього фізичного самопочуття.

Соціальні трансформації відбиваються на нормативній складовій відчуття життєвих ситуацій. У цьому разі важливими є зовнішні чинники, які характеризують середовище, в якому живе індивід. По-перше, йдеться про інституційні чинники функціонування суспільства, а саме соціально-політичний устрій. Важливими оцінками в цьому руслі є задоволеність рівнем демократії та політичні преференції стосовно суспільно-економічного ладу. По-друге, безпосередній чинник життєвого комфорту — це загальний стан економіки. Саме оцінка економічної ситуації може суттєво корегувати задоволеність громадян різними аспектами власного життя. По-третє, екологічне становище у місці проживання також корегує загальний стан задоволеності життям. При цьому важливим показником є не тільки оцінка екологічної ситуації, а й міграційні наміри, які можуть бути пов'язані як з екологічними проблемами, так і з соціально-економічними потребами індивіда. При дослідженні чинників задоволеності життям у Росії Ніна Андрєєнкова виявила, що найбільш значущими детермінантами стають оцінка макроекономічних умов (фактор номер один, який істотно перевершує за значущістю всі інші), загальний рівень оптимізму, стан здоров'я, оцінка роботи уряду та роботи системи охорони здоров'я. І лише за ними за впливом ідуть показники зовнішньої оцінки особистості та особистих досягнень, особистого доходу. Таким чином, Андрєєнкова стверджує, що сьогодні в Росії особисті обставини життя менш важливі для оцінки людьми свого життя в цілому, ніж їхнє ставлення до ситуації в країні загалом. Вона при-

пускає, що саме тому загальний середній рівень задоволеності життям у Росії значно нижчий, аніж у країнах Західної Європи, і навіть найблагополучніші верстви населення, які живуть у найсприятливіших обставинах, показують нижчу задоволеність життям, аніж люди за схожих обставин у західних європейських країнах [1].

Отже, аналіз емпіричних досліджень чинників життєвого комфорту в цілому підтвердив вплив виокремлених об'єктивних показників. Виявлено, що життєвий комфорт формується на підставі власних преференцій особистості під впливом обставин об'єктивного характеру. На макрорівні — це інституційні чинники функціонування суспільства, а саме: соціально-політичний устрій, рівень розвитку і стан економіки та соціальної інфраструктури й рівень демократії. На мезорівні — чинники, пов'язані з місцем проживання: екологічна ситуація, можливість задовольнити соціально-економічні й духовні потреби. На мікрорівні — матеріальний рівень життя, житлові умови, зайнятість, дозвілля. На формуванні життєвого комфорту позначаються і соціально-демографічні характеристики особистості: стать, вік, шлюбний статус, освіта, стан здоров'я тощо.

1.3. Суб'єктивні аспекти життєвого комфорту особистості

Суб'єктивні аспекти життєвого комфорту охоплюють як соціально-нормативні та ціннісні установки, реалізація яких зумовлена всією сукупністю умов соціалізації людини, так і емоційний компонент, що постає як переживання, спричинені успішним (або неуспішним) функціонуванням особистості в різних сферах життя. Дисгармонія у будь-якій сфері особистості викликає одночасно й емоційний дискомфорт, і відчуття неблагополуччя. Нормативний компонент життєвого комфорту виникає за умов цілісної та несуперечливої картини світу в суб'єкта та розуміння поточної життєвої ситуації. За умов соціальних трансформацій на передній план виходить сприйняття соціально-економічних і політичних аспектів жит-

тя в країні. Дисонанс у нормативну сферу індивіда може вносити суперечлива інформація про «правильність», «престижність», «нормальність» різних сторін життя, в результаті якої формується сприйняття ситуації як невідзначеної. Саме механізм узгодження власних уявлень про життєвий шлях, життєвий успіх із нормативними уявленнями породжує певний дисонанс і може викликати відчуття незадоволеності та дискомфорту власним становищем. Водночас реалізація потреб індивіда передбачає оцінку свого існування на основі співставлення приватних і узагальнених уявлень про своє життя та самореалізацію у ньому з домінуючими у суспільстві уявленнями, засвоєваними в процесі соціалізації.

Внаслідок співвідношення нормативної та емоційної складових часто формуються особливості національної культури кожного суспільства. Наукові дослідження свідчать, що у колективістських культурах задоволеність життям корелює переважно із соціальними нормами, які визначають його цінність, тоді як в індивідуалістських культурах це не простежується, оскільки тут задоволеність життям співвідноситься переважно з емоціями. Зокрема, такі залежності виявлені у міжнародному дослідженні (61 країна, N = 62 446), яке показало, що на індивідуальному рівні емоції були набагато сильнішими предикаторами показника задоволеності життям, аніж норми (соціальне схвалення задоволеності життям), в індивідуалістських культурах, тоді як у колективістських культурах і норми, й емоції були однаково сильними предикаторами задоволеності життям [144]. У колективістських культурах індивід свої особисті цілі змушений підпорядковувати цілям колективу. Групи на зразок сім'ї вирізняються високим рівнем згуртованості, злагодженості та співробітництва, турботою про збереження загальної гармонії. В індивідуалістських суспільствах, навпаки, люди одночасно належать до кількох різних груп. Відтак тут немає однаковості, менше поширене явище жорстко встановленого співробітництва та соціальної підтримки. Якщо розглядати багаті та бідні країни окремо, то кореля-

ція індивідуалізму з відчуттям щастя позитивна для багатих держав і негативна для бідних [146]. Для країн, що процвітають, велика свобода особистості радше є благом, натомість для країн бідних кориснішими виявляються взаємодопомога та соціальна підтримка, які характеризують колективізм. Як показує моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України за 2004 р., відповідаючи на запитання «Якій із життєвих позицій Ви схильні надати більшу перевагу?», 41,4 % респондентів надали перевагу колективістській підтримці, а 33,7 % обрали індивідуальне самозабезпечення. Близько чверті (24,8 %) дорослого населення вагалися з відповіддю. Таким чином, чіткої та однозначної переваги одного з типів культури в українському суспільстві не зафіксовано.

Разом із тим, як вважає Л. Сохань, в обговорюваному тут контексті життєвого комфорту особистості важливо звернути увагу на ту обставину, що дисгармонійність у сприйнятті особистістю її життя може виникати через наявність у неї життєвих програм двох типів, умовно позначених як «зовнішня» і «внутрішня», які відповідно мають дві мети — соціально-психологічну адаптацію до соціуму та самореалізацію. У разі, коли індивідуальна внутрішня програма особистості зорієнтована на її творчу самореалізацію, що часто передбачає нестандартну поведінку індивіда, його відхід від узвичаєних правил і норм поведінки може супроводжуватися негативними санкціями проти нього тих або інших соціальних інститутів і викликати невдоволення, напруження, дискомфорт особистості [83]. Як зазначає Л. Сохань, «модель життєвого комфорту особистість обирає на основі особистісних преференцій і обставин об'єктивного характеру — соціокультурних і соціально-політичних реалій її життєдіяльності як на макро-, так і мікрорівнях. У такому багатоплановому і багаторівневому процесі особливе значення має ранній період соціалізації, а також так звані формативні роки (12—18 років), коли закладаються психосоціальні основи особистості: її світоглядні настанови, індивідуальна картина світу, власне “Я”, намічаються життєві пріо-

ритети і цілі, особистість осмислює своє життєве призначення. У цей період особливо значущим є найближче оточення — батьки, друзі, вчителі й шкільні наставники, незважаючи на те, що роль цих традиційних агентів соціалізації в епоху постмодерну значно знижується, зокрема внаслідок зростаючої агресивної дії засобів масової комунікації. У сучасних умовах дедалі зростаючий вплив на всю систему життя людей здійснюють інокультурні фактори, пов'язані з глобалізаційними процесами, широкою міграцією у планетарному масштабі» [83, с. 281].

Вважається, що одним із важливих джерел нормативного регулювання людського життя є релігія. По-перше, релігійні постулати дають чіткі моральні імперативи щодо способу та змісту життя, що, безумовно, врівноважує матеріальні потреби людей. По-друге, важливою ланкою життєвого комфорту релігійної людини є підтримка, яку надають людині члени релігійної громади. Зазвичай у країнах із високим рівнем релігійності нижчі показники шкідливих звичок, поширення наркоманії, розлучень тощо. Однак комплексний аналіз багатьох десятків соціально-економічних показників у 17 процвітаючих країнах «першого світу» не підтвердив гіпотезу про те, що високий рівень релігійності населення сприяє благоустрою суспільства. Навпаки, за сукупністю всіх доступних показників найрелігійніші громади виявилися найменш благополучними [137]. Так само це стосується і постсоціалістичних суспільств. Незважаючи на доволі високий відсоток тих, хто декларує себе релігійними людьми, в Україні відносно нечисельна кількість людей дотримується релігійних канонів. Більше того, у суспільстві домінує переконання, що єдиним засобом досягнення життєвого успіху слугують гроші, багатство, тобто матеріальні блага, а не духовні цінності. Про це свідчать відповіді населення на запитання «Що, на Вашу думку, є сьогодні самою головною ознакою успіху людини в нашій країні?»: найбільше респондентів — 47 % — назвали багатство. На другому місці стоїть кар'єра — 28 %. Натомість майстерність ознакою успіху вважають лише 16 % опитаних,

спокійну совість — також 16 %, визнання людей — 19 % [102, с. 257].

Внутрішніми чинниками життєвого комфорту, які характеризують людину та її місце у соціальних відносинах, є соціально-психологічні характеристики, а саме: соціальна адаптованість, фізична активність, психологічна стійкість тощо. На підставі інтеграції різних теорій, пов'язаних із суб'єктивним благополуччям, — концепцій розвитку особистості (Ерік Еріксон), основних життєвих тенденцій (Шарлотта Бюлер), особистісних змін артикульованого оздоровлення (Берніс Ньюгартен), самоактуалізації (Абрагам Маслоу), формулювання зрілості (Гордон Олпорт), повноцінно функціонуючої особистості (Карл Роджерс), індивідуацій (Карл-Густав Юнг) — Керол Ріфф і Корей Кііз пропонують узагальнену модель психологічного благополуччя, що включає шість складових: 1) самовизнання (*Self-Acceptance*) — позитивне ставлення до себе і свого минулого життя; 2) компетентність (*Environmental Mastery*) — здатність виконувати вимоги повсякденного життя; 3) позитивні відносини з іншими (*Positive Relations with Others*) — тобто такі, що пронизані турботою і довірою; 4) цілі у житті (*Purpose in Life*) — наявність цілей і занять, які надають життю сенсу; 5) особистісне зростання (*Personal Growth*) — почуття безперервного розвитку і самореалізації; 6) автономність (*Autonomy*) — здатність дотримуватися власних переконань [139]. Як зазначає Л. Сохань, «міра задоволеності людини своїм життям загалом або окремими його проявами також не стабільна, вона може коливатися в тому або іншому напрямі залежно від реальних життєвих обставин і психосоціального стану самої особистості. Тут дається взнаки та обставина, що кожна людина має свою історію, віхами якої є акти діяльності особистості, що впливають не лише на середовище її життєдіяльності, а й на її духовний світ. Вивчення історій індивідуального життя стає сьогодні вельми актуальним і перспективним напрямом людинознавства, становить інтерес дослідження умов, технологій досягнення особистістю життєвого

комфорту, а також аналіз життєвих обставин, спонукальних мотивів вчинків, об'єктивних і особистісних причин, що породжують життєвий дискомфорт, спричиняють життєві розчарування або навіть крах надій» [83, с. 282].

Одним із соціально-психологічних аспектів життєвого контролю є так званий локус контролю. Життєвий комфорт особистості залежить від того, наскільки людина відповідальна за своє життя. Відповідальність за життя — характеристика особистості, що відбиває в цілому її переконаність у своїх можливості та здатності контролювати власне життя. Давно було помічено, що люди по-різному визначають причини своїх життєвих успіхів і невдач. Одні схильні брати на себе відповідальність за те, що з ними відбувається, шукати причини в особливостях свого характеру і поведінки. Інші покладають цю відповідальність на оточуючих людей, збіг обставин, долю. Вперше методи дослідження рівня суб'єктивного контролю (локус контролю) над життєвими ситуаціями були апробовані в 1960-х роках у США. Дослідження виявили існування двох типів локалізації контролю над життям — екстернального та інтернального. Відповідно до них людей, які вважають основними причинами регуляції їхнього життя події ззовні, і тому рівень суб'єктивного контролю в них низький, назвали «екстерналами», а тих, хто пов'язує перипетії життя із власною особистістю і має високий рівень суб'єктивного контролю, — «інтерналами».

Пропорція інтерналів та екстерналів у кожному суспільстві різна. В одному з досліджень вивчався рівень суб'єктивного контролю у вихідців з Азії, які проживають в Америці, інших американців і жителів країн Азії. В результаті рівень суб'єктивного контролю виявився нижчим у азіатів, при цьому він справляв слабкий вплив на дистрес. У чорношкірих американців рівень суб'єктивного контролю був також низьким, але впливав на дистрес. На думку вчених, через те, що контроль сприяє більшій ефективності та активному вирішенню проблем, у нормативній системі вихідців з Азії він не вітається, оскільки пов'язаний із дбанням про особисті інтереси, а не з ко-

Т а б л и ц я 1.3. Динаміка відповідей населення України на запитання «Ваше життя?», 1992—2012 рр., %

Варіант відповіді	1992 р.	1994 р.	1996 р.
Здебільшого від зовнішніх обставин	20,4	28,2	31,2
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34,9	30,6	27,7
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25,7	21,3	22,2
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12,3	10,0	9,2
Здебільшого від мене	6,6	9,2	9,7
Не відповіли	0,2	0,8	0,0

ристю для суспільства чи сім'ї [140]. Члени індивідуалістських суспільств, імовірно, є щасливішими тому, що краще матеріально забезпечені й до того ж вільніші, ніж представники колективістських культур. Однак разом із тим вони піддаються значно сильнішому стресові та більш тривожні. При цьому члени цих суспільств частіше стверджують, що вони щасливі, втім тут певну роль відіграють і прийняті в індивідуалістському суспільстві норми життєвого успіху. Європейське соціальне дослідження виявило подібну тенденцію і в українському суспільстві: в «індивідуалістів» вищий рівень задоволеності життям, аніж у «колективістів» [54].

Якщо проаналізувати дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, то динаміка базисних соціальних типів особистості в українському суспільстві свідчить на користь переважання «екстерналів» (див. табл. 1.3). Водночас порівняно з 1990-ми роками на початку 2000-х років відбулося незначне зменшення частки «екстерналів» та «урівноважених» (тих, чиє життя однаковою мірою залежить від них самих і від зовнішніх обставин) та невелике зростання частки «інтерналів». Показово, що в найкритичніший у соціально-економічному плані 1998 рік кількість «інтерналів» була найменшою

1.3. Суб'єктивні аспекти життєвого комфорту особистості

«Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається

1998 р.	2000 р.	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
38,6	28,5	24,0	19,3	18,9	17,5	16,1	16,8
28,1	30,7	28,1	29,3	29,5	30,0	30,6	32,3
18,7	23,7	25,6	28,8	31,8	31,1	31,1	30,5
7,2	8,8	10,7	12,1	10,4	11,9	11,7	10,2
7,1	8,1	11,5	10,2	9,3	9,4	10,5	10,2
0,4	0,3	0,2	0,3	0,1	0,1	2,1	0,0

(14,3 %), а кількість «екстерналів» — найбільшою (66,7 %). Починаючи з 2002 р., кількість «інтерналів» стабілізувалася і коливається на рівні 20—21 %, тоді як кількість «екстерналів» стабілізувалася у 2004 р. і коливається на рівні 47—48 % населення.

Зв'язок суб'єктивного контролю з життєвим комфортом унаочнює двохвимірний розподіл базисних соціальних типів особистості з характеристикою власного життя (див. табл. 1.4). Для всіх трьох базисних типів соціального контролю більшою мірою притаманне переважання варіанта відповіді «живу як дозволяють обставини, як доведеться». Така характеристика свого життя найбільше притаманна «урівноваженим». Водночас привертає увагу те, що варіанти «повноцінне щасливе і комфортне життя» та «вільне і творче життя» найчастіше обирали інтернали. Серед інтерналів найбільше респондентів, які не визначилися з відповіддю. Натомість варіант відповіді «моє життя — безперервна боротьба за виживання» переважно поділяється екстерналами. Таким чином, люди, націлені на здійснення самостійного контролю над своїм життям, частіше досягають позитивних результатів у житті та більше схильні оцінювати своє життя як успішне або комфортне.

Т а б л и ц я 1.4. Розподіл груп населення за локусом контролю за відповідями на запитання «Яке з наведених нижче суджень найбільш точно характеризує Ваше життя?», 2010 р. [82, с. 326], %

Варіант відповіді	«Інтерналі»	«Урівноважені»	«Екстернали»
Повноцінне щасливе і комфортне життя	10,1	3,2	2,8
Вільне і творче життя	12,2	10,1	0,7
Живу як дозволяють обставини, як доведеться	48,9	64,3	58,8
Моє життя — безперервна боротьба за виживання	13,8	17,2	29,4
Важко відповісти	14,9	5,2	8,3

Вищому рівню життєвого комфорту сприяють також такі екстраверсійні риси особистості, як впевненість у собі, соціальний оптимізм, відкритість, націленість на взяття відповідальності на себе. Натомість нейротизм як показник негативних емоцій і пов'язане з ними відчуття тривожності знижують рівень життєвого комфорту. Виявлено, що екстраверсія як показник спрямованості особистості на оточуючих людей корелює зі щастям і відповідно може виступати його чинником [142]. Нейротизм та екстраверсія пов'язані з національними рисами особистості. Зокрема, Майкл Лінн і П'єрс Стіл встановили, що рівень нейротизму (як показник негативних емоцій) найвищий в арабських країнах Близького Сходу. Це пов'язано зі стрімкими соціальними змінами і зломом традиційного способу життя. Нейротизм виявився також досить сильним у всіх країнах Латинської Америки (за винятком Бразилії), що Лінн пояснює політичними конфліктами й революціями. Крім того, він визначив, що в країнах, які зазнали поразки у Другій світовій війні, підвищений рівень нейротизму спостерігався аж до 1965 р., відтоді цей показник знову нормалізувався. Екстраверсія як позитивний чинник життєвого комфорту виявилася на високому рівні у США, Австралії та Канаді. Автори це поясню-

ють процесом відбору (екстраверти схильні до еміграції), а також тим, що вона сильніше виражена у жителів найбагатших країн [131].

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України застосовується один із показників психічного здоров'я населення — показник тривожності. У Радянському Союзі шкала тривожності Спілбергера була адаптована Юрієм Ханіним і апробована Наталією Паніною в українських дослідженнях. Рівень тривожності населення України вимірювався за 20-пунктною шкалою Спілбергера в 1992, 1996, 1998, 1999, 2005, 2006, 2008, 2010 і 2012 роках. Діапазон шкали — 20—80 балів. Значення до 30 балів характеризує низьку тривожність, яка свідчить про зниження рівня активності людини, низьку мотивацію, відсутність зацікавленості та зниження відповідальності. Тривожність такого рівня вказує на певні порушення психоемоційної сфери людини. У проміжку від 31 до 46 балів відображена нормальна тривожність, що свідчить про благополуччя психоемоційної регуляції. Від 47 до 50 — підвищена тривожність, її інтерпретація залежить від ситуації, в якій доводиться жити та діяти людині. За нормальних стабільних умов підвищена тривожність є показником, що сигналізує про певні несприятливі тенденції у функціонуванні нервової системи. В екстремальних, нестабільних умовах або за умов впливу на людину стресогенних чинників підвищена тривожність свідчить про психологічну мобілізацію, що дає змогу подолати стресогенний вплив, активізуватися і впоратися з несприятливою ситуацією. Від 51 до 60 — висока тривожність, яка є показником того, що людині не вдається досить безболісно долати стрес і її психологічні ресурси вичерпуються. Цей рівень тривожності слугує сигналом потрапляння людей до групи ризику. Понад 60 балів — гіпертривожність, що вже вимагає медичного втручання і допомоги [63, с. 101]. З'ясувалося, що коефіцієнт кореляції між показниками рівня тривожності та життєвої задоволеності дорівнює 0,51, тобто зв'язок дуже тісний [16, с. 76].

Т а б л и ц я 1.5. Індекс тривожності (сумарний) населення України, 80 балів

Показник	1992 р.	1996 р.	1998 р.	1999 р.	2005 р.
Індекс тривожності	45,5	49,3	50,7	46,1	46,0

Т а б л и ц я 1.6. Рівні тривоги в українському суспільстві, 1996—

Рівень	1996 р.	1998 р.	1999 р.	2005 р.
Низький	1,4	1,4	4,0	3,6
Нормальний	37,7	31,6	49,3	52,0
Підвищений	16,8	17,1	15,3	15,5
Високий	31,7	36,4	24,7	23,4
Гіпертривожність	12,4	13,5	6,6	5,5

Як свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, найвищий рівень тривожності у населення України був зафіксований у 1998 р. (див. табл. 1.5). Починаючи з 2008 р., цей показник знизився до рівня тривожності 1992 р., коли середнє значення тільки доходило до верхньої межі норми. Проте у 2012 р. рівень тривожності знову перетнув цю межу.

Якщо проаналізувати динаміку кожного рівня тривожності окремо, то рівень низької тривожності дещо зріс у 1999 р., однак протягом 2000-х років він не піднімався вище 4 % (див. табл. 1.6). Нормальна тривожність протягом 2000-х років характерна майже для половини населення. Натомість підвищеним рівнем тривожності вирізняються 15—17 % населення. Високий рівень тривожності в середині 1990-х років був властивий для близько третини дорослого населення України, і хоча протягом 2000-х років він знизився, проте і дотепер притаманний для більше ніж однієї п'ятої населення. Показник гіпертривожності також суттєво знизився і нині досить близький до даних, що характеризують поширеність осіб із клінічною тривожністю в різних країнах. Втім у 2012 р. показники найвищих рівнів тривожності дещо зросли.

1992–2012 рр. Шкала: 20–

2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
46,1	45,4	45,5	46,6

2012 рр., %

2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
2,8	3,4	3,4	2,3
50,2	51,6	50,0	47,8
15,3	15,5	16,3	15,8
25,4	22,4	22,4	23,8
5,2	4,1	4,9	5,8

Незважаючи на те, що питома вага людей, чиє психічне здоров'я потребує медичної допомоги, в основному не перевищує аналогічні показники в розвинених країнах, не слід випускати з уваги, що у понад п'ятої частини населення України психологічні ресурси вже не забезпечують безболісного подолання виникаючих труднощів.

Показник оптимізму досить часто пов'язаний із соціально-економічним і політичним кліматом у країні.

Те ж моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України свідчить, що певне зростання оптимізму відбувається одразу після президентських виборів (див. рис. 1.5).

Особливо різко це зростання відбулося після «Помаранчевої революції», коли показник оптимізму суттєво переважив показник песимізму. Однак у подальші роки песимізм населення знову почав зростати, а оптимізм — знижуватися. Вдруге, дещо поміркованіше, оптимізм зріс у рік президентських виборів 2010 року. Проте вже через два роки, у 2012 р., рівень оптимізму різко знизився, а рівень песимізму зріс майже у два рази, досягнувши позначки (51,4 %), яка була характерна ще на початку 2000-х років, коли рівень життя був дуже низьким.

Зростання соціального оптимізму пов'язане також зі сприятливою тенденцією у масових настроях у другій половині 2000-х років (див. табл. 1.7).

Порівняно з початком 2000-х років збільшилася кількість людей, які оцінюють свій настрій як рівний та спокійний (приблизно на 12 %), і зменшилася частка тих, хто відчуває страх, тугу (приблизно на 5 %). Водночас

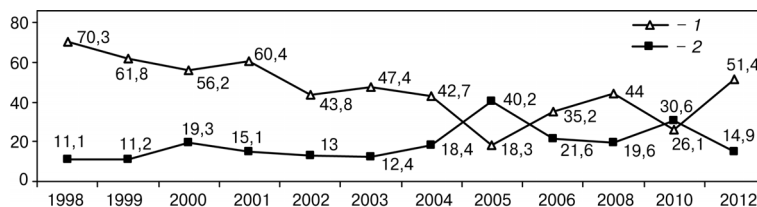

Рис. 1.5. Динаміка соціального оптимізму населення України у 1998–2012 рр.: 1 — жодного поліпшення не буде; 2 — більш-менш життя налагодиться, %

динаміка частки людей, які, оцінюючи свій настрій, відзначають напругу, роздратування, свідчить про те, що ці емоції мінливі: у 2005 р. кількість їхніх носіїв знизилася на 12 %, а вже в наступні роки, 2006 і 2008, ця частка дещо зросла. У 2010 р. знову знизилася чисельність тих, хто відчуває напруження і роздратування.

Якщо порівняти емоційні стани населення України та європейських країн, то за деякими позитивними ознаками середні показники по Україні перевищують середній показник по всіх країнах-учасницях Європейського соціального дослідження (відчуття спокою, захоплення роботою, нормальний щоденний відпочинок) або принаймні перетинають позначку 3,5 бала, тобто тяжіють до варіанта: відчував «більшу частину часу». Серед цих показників трапляються і такі, як «отримував задоволення від жит-

Т а б л и ц я 1.7. Динаміка відповідей населення України на запитання 2012 рр., %

Варіант відповіді	1998 р.	1999 р.	2000 р.
Чудовий настрій	2,3	2,8	3,3
Нормальний, рівний стан	26,5	32,6	36,1
Відчуваю напруження, роздратованість	48,2	42,8	39,3
Відчуваю страх, тугу	12,8	10,6	10,4
Важко сказати	10,3	10,7	10,7
Не відповіли	0,0	0,4	0,2

тя» та «був щасливим». При цьому показники депресивності поміж жителів України виражені більшою мірою порівняно із середньоевропейськими показниками [31, с. 219, 220]. Водночас населення України порівняно з рештою країн переважно не сприймає зовнішню ситуацію життя як сприятливу, схильне очікувати погіршення і не вважає життя таким, яким би хотіло його бачити [31]. Тобто перехід у площину загального контексту, який показує сприйняття ситуації в країні та ситуації, за якої людині доводиться жити, дає підставу стверджувати, що зовнішні складові людського життя — це важливі чинники життєвого комфорту.

Важливим суб'єктивним аспектом життєвого дискомфорту є відчуття самотності. Російські науковці, проаналізувавши взаємозв'язки у групі чинників, пов'язаних із переживанням внутрішнього дискомфорту, виявили, що центральне місце в ній займає почуття самотності. Почуття самотності можна розглядати як сполучну нитку двох основних груп — внутрішнього дискомфорту і дисгармонії міжособистісних відносин. Тому за внутрішньо-особистісною локалізацією причин дискомфорту необхідно бачити соціально-психологічне коріння, вплив особливостей міжособистісних зв'язків у мікросоціумі [37]. Подібних висновків щодо українського суспільства дійшла Н. Паніна, яка, провівши низку досліджень соціологічних та соціально-психологічних проблем літніх людей,

«Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом?», 1998—

2001 р.	2005 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
2,9	5,3	4,4	3,3	4,7	4,6
36,8	48,6	47,4	48,3	48,5	49,0
38,9	26,8	30,2	31,5	26,9	28,8
11,6	6,2	6,1	5,4	7,4	7,6
9,5	12,9	11,8	11,4	12,3	9,9
0,3	0,1	0,0	0,2	0,2	0,1

Т а б л и ц я 1.8. Динаміка відповідей населення України на запитання «самотньою людиною?», 1992–2012 рр., %

Варіант відповіді	1992 р.	2001 р.	2005 р.
Практично ніколи	27,6	29,6	33,7
Інколи	38,7	32,0	33,1
Час від часу (не дуже часто, але й не рідко)	20,0	22,0	20,7
Досить часто	8,9	10,1	8,9
Постійно	3,7	6,3	3,6
Не відповіли	1,1	0,0	0,1

з'ясувала, що найбільш несприятливою за показниками психологічного комфорту є група людей, які проживають самотньо. В цій групі нижча задоволеність життям у цілому, відносинами з родичами, гірший настрій тощо [59]. Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України свідчать, що порівняно з 1992 і 2001 роками у другій половині 2000-х років в українському суспільстві відчуття самотності дещо знизилася (див. табл. 1.8).

Однак самотність є не стільки чинником дискомфорту, скільки вона є наслідком певного типу особистості, яка характеризується некоммунікабельністю, підвищеною вимогливістю до інших, постійним відчуттям незадоволеності. Саме тому згадані вище результати дослідження, яке провела Н. Паніна, показали, що літні люди, які проживали у сім'ї в окремій кімнаті, порівняно з тими, хто її не мав, мали гірші показники психологічного комфорту: загальну задоволеність життям, задоволеність сімейними відносинами, переважно тло настрою, співвідношення очікуваних приємних і неприємних подій тощо. Більше того, серед чоловіків, які мали окрему кімнату, виявилася більше незадоволених житловими умовами (50 % при середніх 28 %). Вони частіше конфліктували з дітьми, вказували на повну неможливість запобігти конфліктам, аніж ті, хто не мав окремої кімнати. Таким чи-

«Як часто Ви відчуваєте себе

2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
34,5	35,0	35,9	35,6
34,3	34,8	34,5	36,2
19,0	19,7	18,3	16,7
9,2	7,1	8,5	8,7
2,9	3,3	2,7	2,8
0,1	0,1	0,1	0,1

ном, окрему кімнату в сім'ї мали, як правило, більш незлагідні люди, які прагнули ізоляції [59].

Відсутність конфліктних ситуацій суттєво підвищує рівень життєвого комфорту. Зважаючи на переважно низьку матеріальну винагороду за пророблену працю, в українських умовах саме соціальні зв'язки стали основ-

ними мотивами задоволеності роботою. Так, виявлено, що відносини з колегами є тим домінуючим чинником, який позитивно впливає на задоволеність роботою і випереджає змістовні та матеріальні аспекти праці [48]. Якщо простежити динаміку наявності конфліктних ситуацій в українському суспільстві, то, як свідчить соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України, на початку 1990-х років рівень конфліктності громадян був набагато вищий, ніж у 2000-х роках (див. табл. 1.9).

Проведений Оленою Князевою аналіз чинників, які зумовлюють задоволеність життям мешканців Одеси, показав, що, крім освіти, усі об'єктивні демографічні параметри (стать, вік, сімейне становище, наявність дітей, основне заняття) не грають значимої ролі, натомість вплив на задоволеність мають суб'єктивна оцінка життя, впевненість у завтрашньому дні, очікування змін на краще в особистому житті та оцінка матеріального становища сім'ї. Водночас Князева констатує, що ці взаємозв'язки не завжди є сильними [35].

Отже, аналіз теоретичних і прикладних напрацювань стосовно нормативних та емоційних аспектів життєвого комфорту особистості виявив низку тривалих залежностей. Зокрема, нормативна складова відображає соціально-психологічну адаптацію до соціуму та соціальних трансформацій. Особистість на основі особистісних пре-

Т а б л и ц я 1.9. Динаміка відповідей населення України на флікти, що вивели Вас із душевної рівноваги?», 1992—2012 рр., %

Варіант відповіді	1992 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
На вулиці, у транспорті	19,2	9,2	8,3	10,0
У магазині, в установах побутових послуг	19,2	5,5	4,6	6,4
З чиновниками державних установ	8,6	7,4	7,3	8,8
З керівництвом свого підприємства (установи)	12,9	9,7	9,8	8,4
З колегами по роботі	14,3	6,8	9,9	7,9
Із представниками правоохоронних органів	2,4	4,0	3,6	3,2
Із приїжджими з інших країн	1,9	0,8	0,4	0,7
З людьми інших політичних переконань	3,5	2,2	1,8	2,5
З людьми, які ображають чужу національну гідність	3,0	1,1	1,2	3,0
З батьками	12,3	9,0	8,9	5,4
З дітьми	15,2	11,7	14,6	6,8
Із дружиною / чоловіком	21,4	14,4	16,9	10,5
З іншими родичами	7,3	6,4	5,9	4,2
Із друзями	6,8	5,9	5,1	3,3
Інші	0,8	1,7	1,1	1,1
Не було жодних конфліктів	27,1	48,4	47,1	51,5
Не відповіли	0,3	0,0	0,2	0,2

Примітка: сума відсотків перевищує 100 %, оскільки респондент міг

ференцій обирає певну модель життєвого комфорту. Тривалі емпіричні дослідження задоволеності різними аспектами життя виокремили найпоширеніші соціально-психологічні чинники. До цих чинників слід зараховувати рівень суб'єктивного контролю (локус контролю) над життєвими ситуаціями, рівень тривожності, конфліктності, оптимізму, настроїв та відчуття самотності.

1.4. Соціальний механізм набуття життєвого комфорту

запитання «Чи були у Вас упродовж останнього місяця які-небудь кон-

2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
8,0	8,9	13,4	11,9	14,8	12,9	12,5
6,6	5,4	9,9	8,1	10,1	9,2	7,3
9,2	9,3	8,8	5,7	7,9	5,3	5,3
9,2	6,4	8,1	6,8	6,6	6,6	6,1
7,6	7,7	8,2	8,6	8,7	8,1	7,9
2,7	3,3	3,1	2,1	3,2	2,9	2,5
0,4	0,1	0,9	0,3	0,6	0,4	0,4
1,7	1,4	6,4	6,1	3,6	4,4	2,8
3,0	2,1	2,9	2,5	3,2	2,6	1,9
7,3	4,8	5,7	6,2	6,0	6,1	7,2
8,9	7,1	9,0	9,3	9,4	8,3	9,4
12,4	10,3	10,2	11,1	10,3	11,3	11,6
5,6	3,4	5,9	4,9	4,8	6,4	5,3
4,7	3,4	4,2	4,2	4,1	5,8	3,9
1,7	1,1	1,9	1,8	1,3	1,2	1,4
48,2	53,3	47,1	50,6	50,8	50,4	53,9
0,2	0,0	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0

обрати більш як одну відповідь

1.4. Соціальний механізм набуття життєвого комфорту

Соціальний механізм набуття життєвого комфорту — це органічний взаємозв'язок норм, орієнтацій, реалізації інтересів, задоволення потреб та соціальної взаємодії індивіда у соціумі, які в сукупності визначають відчуття зручності життєвого шляху. Зазвичай цей механізм спра-

цьовує тоді, коли людська діяльність органічно пов'язується, з одного боку, із внутрішньою мотивацією поведінки людей (потреби, інтереси, мотиви), а з іншого боку, коли в ході соціальної взаємодії індивід порівнює своє життя із життям інших людей. Адже виникнення певних потреб та інтересів пов'язане з перебуванням людей у соціумі. Таким чином, соціальний механізм набуття життєвого комфорту в цілому нагадує веберівську інтерпретацію виникнення соціальної дії, детерміновану як суб'єктивною мотивацією суб'єкта, що діє, так і орієнтацією на інших індивідів, що діють.

З усієї множини теоретичних підходів, які пояснюють людську мотивацію, найбільш дієвими та практично значущими, на нашу думку, є напрацювання Абрагама Маслоу. Теорія мотивації Маслоу розміщує потреби людського існування на п'яти ієрархічних рівнях. Нижчий рівень — фізіологічні потреби, які включають потреби в їжі, воді, житлі, відпочинку і сексі. Далі йдуть потреби у безпеці та впевненості у майбутньому — це потреби в захисті від фізичних і психологічних небезпек із боку навколишнього світу і впевненості у тому, що фізіологічні потреби будуть задоволені у майбутньому. Наступними та вищими за потребу в безпеці є соціальні потреби, які включають відчуття належності до когось чи до чогось, а саме: бажання людей спілкуватися один з одним, кохати та бути коханими, відчувати почуття приналежності до колективу. На наступному рівні розміщені потреби у повазі, такі як потреби в самоповазі, особистих досягнень, компетентності, у повазі з боку оточуючих, визнанні. І, нарешті, найвищий рівень — потреба в самоактуалізації — потреба в реалізації своїх потенційних можливостей і зростанні як особистості. На кожному рівні поведінка детермінується потребами цього рівня. Будучи задоволеними, вони поступаються місцем потребам вищого рангу. Потреби всіх рівнів уроджені або інстинктивні [43]. Істотною для розуміння механізмів набуття життєвого комфорту в теорії А. Маслоу є «перехідність» від однієї потреби до іншої як результат задоволення першої, а

саме основним наслідком задоволення всякої потреби слід вважати зникнення цієї потреби й заміщення її іншою, вищою, потребою. Однак життєвий комфорт належить до узагальненої оцінки життя в цілому, до задоволення тих потреб, яким надається особливий сенс у зв'язку з певними цінностями й установками. Тому в разі незадоволення якихось об'єктивних потреб не завжди передбачається емоційне незадоволення чи неможливість самоактуалізації вищих потреб. Очевидно, що у певній ситуації людиною рухає цілий комплекс потреб та інтересів. Теорія Маслоу може пояснити феномен життєвого комфорту в тій частині, де йдеться про задоволення елементарних потреб — біогенних і психофізіологічних, коли їх незадоволення справді провокує дискомфорт.

Практичною ілюстрацією механізму задоволення потреб є дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, а саме результати багаторічного застосування методики вимірювання Інтегрального індексу соціального самопочуття (автори — Є. Головаха і Н. Паніна), коли впродовж 1990-х років спостерігалось зростання дефіциту більшості соціальних благ (див. табл. 1.10).

Водночас це був різноспрямований процес — якщо стосовно одних позицій (житло, меблі, одяг) ситуація де-що поліпшувалася, то щодо інших (харчування, можливість повноцінно проводити відпустку і дозвілля) — погіршувалася. На початку 2000-х років ситуація почала змінюватися. Поступово знижувався дефіцит придбання найнеобхідніших продуктів. Починаючи з 2001 р., поступово знижувалася потреба в умінні жити за нових суспільних умов і водночас зростала потреба у рішучості для досягнення своїх цілей. Очевидно, що суспільство почало потроху адаптуватися до соціально-економічних перетворень. Разом із тим збільшилася частка людей, зорієнтованих на інтенсифікацію трудових зусиль: суттєво зросли показники дефіциту підходящої роботи та можливості підробляти.

Т а б л и ц я 1.10. Динаміка відповідей населення України на запитання

Варіант відповіді	1996 р.	1998 р.	2000 р.	2002 р.
Уміння жити за нових суспільних умов	52,6	45,5	43,2	39,7
Здоров'я	51,8	56,8	52,0	54,9
Належної роботи	46,8	54,8	56,0	54,1
Необхідного одягу	42,9	46,6	43,7	44,9
Гарного житла	34,7	39,4	35,4	42,4
Сучасних економічних знань	48,1	44,2	42,3	46,2
Упевненості у власних силах	34,4	33,5	34,7	35,7
Необхідної медичної допомоги	58,4	62,8	61,9	63,4
Модного і гарного одягу	44,3	48,7	44,0	44,8
Необхідних меблів	35,5	37,6	32,0	40,2
Сучасних політичних знань	35,6	33,6	28,7	31,0
Рішучості в досягненні своїх цілей	26,7	31,1	31,2	31,8
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	46,9	52,4	50,0	56,0
Можливості повноцінно проводити відпустку	61,6	68,0	63,6	65,1
Можливості додатково працювати	46,4	55,6	55,9	48,7
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	53,9	60,6	57,8	49,6
Ініціативи та самостійності у розв'язанні життєвих проблем	26,3	24,5	27,8	29,0
Повноцінного дозвілля	53,5	53,3	51,9	51,6
Можливості працювати із повною віддачею	38,9	44,5	45,5	38,0
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	72,1	77,2	72,8	71,0

Привертає увагу той факт, що у 2004 р. порівняно з 2003 р. дефіцит соціальних благ, пов'язаних зі сферою матеріального споживання, помітно скоротився за всіма позиціями: поменшало людей, яким бракує необхідних про-

1.4. Соціальний механізм набуття життєвого комфорту

«Чого із перелічених соціальних благ Вам бракує?», 1996—2012 рр., %

2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2012 р.
37,7	38,3	35,2	30,5	34,9	34,2	33,2	32,3
51,7	49,0	51,3	47,3	45,8	46,1	46,5	50,1
51,6	45,5	45,9	43,0	37,0	42,0	46,5	48,7
38,7	32,3	31,1	25,7	21,0	20,2	23,7	24,1
41,4	36,3	40,9	36,1	34,1	31,1	35,1	39,0
46,3	46,3	46,3	38,6	38,2	36,1	38,5	39,7
32,8	29,9	33,8	29,0	29,7	27,9	28,2	34,7
61,9	55,8	58,8	54,2	48,4	50,7	52,1	57,7
46,2	41,3	38,5	35,2	32,3	32,2	35,6	36,4
38,3	33,0	35,2	30,9	27,0	24,4	27,4	29,0
31,1	34,6	31,2	27,5	27,5	23,8	24,7	29,4
31,6	29,2	30,9	28,3	27,2	26,7	27,9	33,9
52,2	57,2	51,3	47,3	48,4	48,8	49,4	54,8
63,4	59,0	59,9	52,9	53,6	55,8	58,8	60,9
45,6	39,3	47,6	44,8	41,8	47,2	47,2	51,3
44,3	37,4	43,6	35,7	32,2	32,4	32,4	32,0
25,8	22,7	26,3	23,6	22,4	22,0	23,9	28,8
51,1	44,9	46,1	41,4	44,1	43,7	45,7	47,5
35,0	30,2	32,2	30,1	27,1	29,8	32,7	32,5
68,3	61,1	63,0	53,6	48,9	52,5	49,8	52,1

дуктів (– 6,6 %), одягу (– 4,7 %), меблів (– 3,9 %), добротного житла (– 5,0 %), можливості повноцінно проводити відпустку (– 4,3 %), отримувати необхідну медичну допомогу (– 6,0 %) та харчуватися згідно зі своїми смака-

ми (- 7,1 %). Також суттєво скоротилася потреба у підходящій роботі (- 6,0 %) та можливості підробляти (- 6,2 %). Водночас зросла потреба в сучасних політичних знаннях (+ 3,6 %) та в юридичній допомозі в разі захисту своїх прав та інтересів (+ 5,1 %). Таким чином, задоволення елементарних потреб фізичного виживання та трудової реалізації спричинило загострення в українському суспільстві дефіциту в юридичній допомозі та політичних знаннях, що у подальшому вилилось у масову громадянську активізацію наприкінці 2004 р., пов'язану із президентськими виборами.

Досить показовою є різниця між показником задоволення потреб і загальним емоційним станом, яку продемонструвало порівняння результатів дослідження 2005 і 2006 років. На тлі погіршення емоційних оцінок і настроїв, пов'язаних із приходом нової влади, у 2006 р. істотно знизився дефіцит більшості соціальних благ. За 16 показниками, що його характеризують, зафіксовано позитивні зміни, які виявилися найпомітнішими в самооцінці «можливості харчуватися відповідно до своїх смаків». Важливим було те, що поменшало людей, яким бракує вміння жити за нових соціальних умов і впевненості у власних силах, а також сучасних економічних і політичних знань. Водночас найменш вираженою стала позитивна динаміка показника можливості мати гідну роботу та працювати із повною самовіддачею [18].

Вплив фінансово-економічної кризи кінця 2008 р. позначився насамперед зростанням безробіття. До того ж унаслідок масових скорочень люди вимушені були працювати не за фахом. За роки кризи відсоток людей, яким бракувало належної роботи, зріс майже на чверть. Також порівняно з даними 2008 р. майже на 5 % зросла частка людей, що не мають можливості «працювати із повною віддачею». За ці роки значно збільшилася кількість людей, які хотіли б, але не могли мати додатковий зарібок. Тривалий характер соціально-економічної кризи позначився й на інших об'єктивних аспектах життєвого комфорту. Зросла чисельність людей, яким бракує «гарного

житла», «модного і гарного одягу», «необхідних меблів» і «необхідної медичної допомоги». На стан здоров'я населення України також негативно впливав той фактор, що внаслідок матеріальної скрути люди не мали «можливості повноцінно проводити відпустку» (погіршення за два роки на 5,2 %). Показовим є те, що в роки кризи практично не змінилася ситуація із забезпеченням потреб населення у правовому захисті, в «умінні жити за нових суспільних умов», в «упевненості у власних силах» та в «сучасних економічних знаннях». Натомість скоротилася частка людей, яким бракувало «сучасних політичних знань». Таким чином, на відміну від 2004 р. брак матеріальних благ у 2008—2010 роках частково знівелював потреби вищого рівня. Це підтверджується результатами моніторингового дослідження 2012 р., коли зросла переважна більшість показників дефіциту низки соціальних благ.

Оскільки феномен життєвого комфорту визначається як стійкі, довгострокові емоційні стани людини, пояснення цього феномену лише широким спектром задоволення особистісних потреб виявляється проблематичним. Очевидно, що стійкі емоційні стани індивіда можуть бути підкріплені також шляхом соціальної взаємодії. Одним із пояснень феномену орієнтації та узгодження індивідом своїх мотивів із навколишніми є теорія соціального порівняння. Термін «соціальне порівняння» був запропонований Леоном Фестінгером, який розробив першу теоретичну концепцію цього феномену. Сформулювавши ряд конкретних гіпотез щодо психологічних особливостей соціального порівняння, Фестінгер обмежився лише загальним формулюванням основного поняття, визначивши його як зіставлення людиною себе (своїх думок і здібностей) з іншими людьми. Звідси — потреба порівнювати себе з іншими. Фестінгер припустив, що тенденція порівнювати себе з іншими зменшується, якщо відмінність між думкою людини й думками інших людей зростає. Натомість порівняння стійке тоді, коли власна думка близька до думок інших. Мінімальна несхожість

думок веде до конформізму [117]. Теорію соціального порівняння Л. Фестінгера уточнює і деталізує Джоан Вуд, яка визначила три основних мотиви, що спонукають людей вдаватися до соціального порівняння. По-перше, це потреба в самооцінці, а саме сформуванню про себе правильне уявлення (критерій точного відображення реальності). По-друге — прагнення до самовдосконалення, тобто поліпшити свою поведінку або особистісні властивості (критерій підвищення ефективності подальшої дії); підвищити власні самооцінку і самоповагу (критерій поліпшення емоційного стану). По-третє, це потреба у підвищенні самооцінки. Якщо людина вважає, що хтось інший в деякому відношенні кращий за неї самої, це слугує їй потужним стимулом для самовдосконалення, поліпшення власної поведінки. З іншого боку, усвідомлення того, що ти в чомусь кращий за інших, підвищує самоповагу і поліпшує емоційний стан. Вибираючи іншого для порівняння, люди зазвичай орієнтуються на тих, чийого рівня вони сподіваються досягти. У цьому випадку, згідно з Вуд, вони вибирають свідомо занижений зразок для порівняння [150]. Проте часті соціальні порівняння можуть викликати руйнівні емоції та поведінку: заздрість, упередженість, почуття провини, жалю, брехню та незадоволені пристрасні бажання [147].

Механізм соціального порівняння має свої культурні відмінності. Особливо це стосується об'єктів порівняння. Як свідчать результати третьої хвилі Європейського соціального дослідження, на запитання «З чийм доходом Ви скоріше за все стали би порівнювати свій дохід?» 36,3 % працюючого населення Європи відповіли, що ні з чийм не порівнюють, така ж кількість (36 %) порівнюють свій дохід із доходами колег по роботі, 14,6 % — друзів, 5,8 % — членів родин — і 7,3 % — інших людей (див. табл. 1.11). При зіставленні із середньоєвропейськими показниками серед працюючих українців найбільше тих, хто не порівнює свій дохід ні з чийм, — 40,9 %, тоді як 27,4 % порівнюють із доходом колег по роботі, 17,7 % — друзів, 8,4 % — членів сім'ї — та 5,7 % — інших людей. Загалом у

більшості країн (за винятком Польщі) серед зазначених об'єктів порівняння домінують колеги по роботі.

При аналізі відсотків наповненості об'єктів порівняння різних країн виявилось, що найбільше порівнюють власний дохід із доходами колег по роботі у найрозвинутіших країнах Європи — Швеції, Норвегії та Данії. Це близько третини (при середньоєвропейському показнику 19,3 %) від усього, навіть непрацюючого, населення цих скандинавських країн. Натомість у постсоціалістичних країнах — Румунії, Польщі, Україні, Латвії та Болгарії — таких виявилась найменша кількість (близько десятої частини від усього населення). Можна припустити, що існує певний зв'язок між економічними показниками добробуту країни та соціальним порівнянням між співробітниками.

Феномен соціального порівняння спричиняє зростання чи зниження життєвого комфорту. Наприклад встановлено, що у міру зростання національного доходу до певного показника задоволеність життям перестає зростати. Це пов'язано з тим, що за цих умов зростають доходи всього загалу, що позначається на соціальному порівнянні, оскільки зникає та перевага, яку відчують заможні люди серед бідного населення. Томас Віллз зібрав масу даних, що підтверджують гіпотезу, згідно з якою у людей поліпшується суб'єктивне благополуччя, якщо порівняння проводиться з менш успішними людьми, а також гіпотезу, відповідно до якої порівняння «згори вниз» зумовлене зниженням суб'єктивного благополуччя. Вчений робить висновок, що люди в основному порівнюють за принципом «знизу вгору», однак у випадку низької самооцінки спрямованість порівняння стає зворотною [148]. Таким чином, у разі набуття життєвого комфорту соціальне порівняння — це процес проведення аналогії між собою та іншими людьми для осмислення себе, свого життєвого шляху і світу. Завдяки цьому процесові особистість формує та підтримує уявлення про власну життєдіяльність. Від результатів соціального порівняння залежать зміст і характер емоційного сприйняття власного життя.

Т а б л и ц я 1.11. Динаміка відповідей населення країн Європи на дохід?», 2007 р. [21, с. 30], %

Країна Європи	Колег по роботі	Членів родини	Друзів
Австрія	19,0	4,1	11,4
Бельгія	17,1	2,9	5,9
Болгарія	11,8	1,0	6,1
Велика Британія	19,3	4,2	11,3
Данія	27,9	3,3	9,1
Естонія	17,3	3,2	7,8
Ірландія	17,1	3,7	9,0
Іспанія	13,2	3,7	7,2
Кіпр	18,0	0,4	5,3
Латвія	11,0	1,9	8,9
Нідерланди	21,0	3,0	8,4
Німеччина	17,4	1,5	7,5
Норвегія	36,7	2,3	11,9
Польща	9,6	3,9	10,5
Португалія	15,2	3,0	2,7
Росія	17,4	1,9	9,1
Румунія	9,6	2,2	4,8
Словаччина	21,1	2,2	5,5
Словенія	19,0	3,0	5,6
Угорщина	18,1	2,3	5,1
Україна	10,6	3,2	6,9
Фінляндія	20,1	5,7	8,9
Франція	22,0	4,6	5,5
Швейцарія	19,8	2,8	10,5
Швеція	36,9	3,6	6,5

Ще один різновид концепції соціального порівняння — теорія множинної невідповідності (*Multiple Discrepancies Theory — MDT*). Алекс Мікалос припустив, що задоволеність — продукт (незначних) розбіжностей між досягненнями та устремліннями, що часто визначається при порівнянні з іншими людьми [132]. Відповідно до цієї теорії занадто великі бажання загрожують відчуттю задоволеності. Виявилось, що розрив між метою та досягненням справді корелює із задоволеністю. Зокрема, Ангус Кемпбелл із колегами за допомогою цієї теорії спро-

1.4. Соціальний механізм набуття життєвого комфорту

запитання «З чим доходом Ви скоріше за все стали б порівнювати свій

Інших людей	Ні з чим не порівнюю	Запитання не має відношення до респондента	Відмова, немає відповіді	Не знаю
2,7	22,4	37,3	0,4	2,6
4,6	19,5	49,2	0,8	0,1
6,3	16,9	54,5	0,5	2,9
3,7	19,3	41,5	0,0	0,7
5,2	16,7	35,5	1,7	0,6
8,1	19,0	42,2	0,0	2,0
3,2	21,6	42,5	2,5	0,4
3,7	26,0	45,1	0,5	0,5
3,2	25,5	46,4	0,0	1,1
8,0	18,6	48,1	0,3	2,3
4,9	24,5	37,4	0,0	0,8
4,7	20,8	46,8	0,7	0,5
5,3	13,0	30,6	0,0	0,2
4,2	17,7	52,5	0,8	0,9
2,5	22,9	50,6	1,0	2,0
1,5	20,9	54,7	0,2	3,2
6,3	11,4	59,0	3,8	2,9
3,5	21,2	44,5	0,6	1,5
2,4	16,1	52,0	0,7	1,4
3,2	17,4	52,8	0,8	0,2
2,2	15,9	58,3	0,0	2,8
6,5	11,4	47,3	0,0	0,1
3,9	21,0	43,0	0,0	0,1
3,4	23,9	37,7	0,1	1,8
3,7	13,4	35,4	0,1	0,3

бували пояснити феномен посилення задоволеності з віком, зазначивши, що з часом цей розрив зменшується [110, р. 251]. Як зазначає Володимир Паніотто, задоволення життям дорівнює відношенню забезпеченості людини чимось відповідно до бажань. Він наводить приклад: «1985 року ми досліджували рівень задоволення життям киян, вимірюючи його за шкалою від – 100 до + 100 балів. Жителі Києва демонстрували досить високий показник + 36. Через чотири роки, 1989 року, він упав до + 1. Ще не було розриву економічних зв'язків, були тільки

“перебудова” і гласність: відкрилися кордони, ЗМІ почали реалістичніше показувати життя в інших країнах. І рівень бажань українців став зростати, при тому що рівень забезпеченості залишився незмінним. Так задоволеність життям зменшилася» (див.: [34]).

Розуміння соціального порівняння поширюється на випадки, коли людина порівнює себе із самою собою в різні проміжки свого життєвого шляху [104]. Таке розуміння включає і варіанти порівняння людиною існуючих у неї в даний момент особливостей життя з можливими. Часто відчуття життєвого комфорту виявляється через зіставлення образу фактичного життя з образом життя бажаного. Як зазначає О. Злобіна, «образ бажаного життя утворюється зі складного переплетення ситуативних оцінок і загальних цінностей, переживань депривацій і уявлень про можливості, усвідомлених бажань і несвідомих орієнтирів, які втілюються у найбільш узагальнені оцінкові конструкти, зокрема “погане — добре”, “необхідне — зайве” тощо. Він виступає певним орієнтиром, який скеровує конкретну поведінку пересічної людини» [30, с. 348]. У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України 2003 року респондентам було поставлене запитання «Якщо виходити з Ваших власних бажань, уявлень про життя, то як би Ви хотіли жити?». Виявилось, що більшість населення України зорієнтована на вищі стандарти — «жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах» (46,4 %) та «жити краще за більшість наших людей» (5,7 %) [95, с. 652]. Орієнтації зрівняльного типу — «жити не гірше за більшість наших людей» — притаманні 23,4 % населення. Варіант «жити на власний розсуд, мати власний стиль життя» обрали 13,6 %. І лише 7,3 % опитаних дотримуються орієнтації «фатального» типу — «вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а долею».

Механізм соціального порівняння набуває сталого характеру, коли об'єктом порівняння є близькі люди. О. Злобіна у загальнонаціональному дослідженні орієнтирів успіху (1997 р.) зафіксувала зв'язок (коефіцієнт ран-

гової кореляції Спірмена 0,221, значимий на рівні 1 %) незадоволеності респондентами власним життям із негативною оцінкою ними можливих досягнень їхніх дітей. Половина незадоволених власним життям відповіли, що життя їхніх дітей складеться гірше за власне життя [30, с. 317]. Крім цього, Злобіна дійшла висновку, що зафіксований зв'язок має сталий характер: за даними моніторингу Інституту соціології НАН України за 2003 р., міра задоволеності життям корелює з оцінкою можливостей зробити життя дітей кращим за власне життя (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена 0,349, значимий на рівні 1 %). Аналогічним чином існує кореляція між задоволеністю життям та оцінкою можливостей жити краще за батьків (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена 0,366, значимий на рівні 1 %) [30, с. 318].

Теорія розриву між метою і досягненнями, бажаннями та реальністю була використана для пояснення деяких соціальних феноменів. Зокрема, було помічено, що поліпшення економічних умов може супроводжуватися проявами невдоволення і порушенням політичної стабільності. Згідно з теоріями, запропонованими для пояснення подібних явищ, поліпшення економічних умов породжує очікування, які значно випереджають реальний темп поліпшення, що і слугує причиною невдоволення [145]. Подібні висновки зробив російський соціолог Володимир Магун, який дослідив динаміку життєвих домагань міської молоді (Києва, Москви, Орла та Мценська) у радянський і пострадянський періоди. Виявилось, що стрімке зростання соціальних домагань молоді, яке Магун називає «революцією домагань», стосовно привілейованих соціальних позицій за умов відсутності їх через законсервованість соціальної структури зумовили поширення невдоволення та делегітимацію радянського соціального порядку [41].

Власне відмінностями у домаганнях пояснюються різні емоційні стани в Україні та Росії після серпневої фінансової кризи 1998 р. У той час у Росії відбувся дефолт, різко, майже в шість разів, була девальвована грошова

одиниця, через що населення отримало масовий психологічний шок. Натомість в Україні було м'яко девальвовано гривню, не паралізуючи банківську систему. Тому населення менш болісно сприйняло фінансове потрясіння. Виявилось, що напередодні дефолту запити росіян стосовно бажаних доходів майже у два рази перевищували відповідні запити українців [15]. Таким чином, поміркованіші запити у випадку кризи спричиняють менший емоційний дискомфорт.

Зрештою, як зазначає Олена Самоїленко, на відміну від трактування поняття соціального порівняння (зіставлення себе з іншими людьми), запропонованого Фестінгером, найширше розуміння даного феномену, по-перше, передбачає зіставлення за будь-якими параметрами двох або кількох соціальних об'єктів, серед яких не обов'язково повинен фігурувати сам суб'єкт, що здійснює порівняння. По-друге, широке визначення допускає, що в якості соціального об'єкта або референта порівняння можуть виступати як окремі індивіди або соціальні групи, так і будь-яка інформація соціального плану, що стосується конкретних прикладів, або ж узагальнююча чи та інформація, що містить неіснуючі в реальності характери та стереотипи [79]. Водночас порівняльне дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників психологічного благополуччя у Польщі, Угорщині, Грузії й Україні, яке провели Наталія Погоріла і Тетяна Дієва, дало змогу стверджувати, що феномен відносного порівняння більшою мірою спрацьовує у країнах із менш успішними економічними реформами, ніж у «лідерів» трансформації: у Польщі та Угорщині не зафіксовано залежності психологічного благополуччя від вибору референтної групи [73].

Таким чином, беручи за основу теорію людської мотивації та теорію соціального порівняння, можна спробувати визначити концептуальну схему набуття життєвого комфорту в сучасному суспільстві. Первинний етап відчуття фізіологічної зручності, безумовно, проходить через задоволення елементарних потреб у харчуванні, сексі, житлі та безпеці. До цього також слід віднести стан здо-

ров'я, який є похідним не тільки від задоволення фізичних потреб, а й від екологічної ситуації. Тривалість відчуття задоволеності та безпеки пов'язана з навколишнім світом. Саме зовнішні чинники — політичні, соціально-економічні та культурні — дають змогу індивіду визначати, наскільки тривалою у майбутньому буде його задоволеність в елементарних потребах. Війни, екологічні катастрофи, політична та економічна нестабільність спричиняють дискомфорт і невпевненість у завтрашньому дні.

Разом із тим життєвий комфорт людини залежить від психоемоційного наповнення життєдіяльності індивіда. Відтак наступний етап набуття життєвого комфорту пов'язаний з емоційним станом людини, похідним від соціальних потреб людської взаємодії — спілкування, наявності друзів та близьких, належності до сім'ї. Крім цього, потреба в ідентифікації та належності до певної соціальної групи інтенсифікує соціальні чинники життєвого комфорту. Саме на цьому етапі проявляється феномен соціального порівняння, коли визнання та повага з боку оточуючих стають вирішальними спонуками відчуття зручності та задоволеності своїм життям.

Однак залежно від формаційних характеристик суспільства виявляються різні об'єкти для порівняння та відмінні типи внутрішньогрупових комунікацій. У традиційному, феодальному, суспільстві станова диференціація накладала відбиток на характер потреб і соціальне порівняння. Члени певного стану загалом жили у подібних соціальних умовах, за яких права, обов'язки та привілеї певного стану визначали перелік соціальних потреб людини та спрямовували соціальне порівняння. Тому в цьому випадку набуття життєвого комфорту, крім задоволення фізичних та матеріальних потреб, визначали жорсткі нормативні обмеження: людина керувалася становою заданістю власного життя та релігійними імперативами. Власне, релігійні вірування давали змогу нівелювати земні страждання і несправедливість, а механізм соціального порівняння поширювався переважно на людей свого стану, своєї соціальної групи.

У модерновому, індустріальному, суспільстві головними критеріями внутрішньогрупових комунікацій стають соціальні класи. Оскільки класова належність не має такої жорсткої заданості та успадкованості, як станова, відмінності між класами починають викликати у певних індивідів незадоволеність. Імператив збагачення та соціальної мобільності спричиняє інший характер соціального порівняння, загострюючи увагу на міжкласових суперечностях і відповідних потребах та інтересах. Проте класові ідентифікації на основі володіння чи неволодіння засобами виробництва загалом спрямовували життєву перспективу та запити індивіда, визначали критерії та перелік принаймні об'єктивних умов життєвого комфорту.

У сучасному, постіндустріальному, суспільстві внутрішньогрупові комунікації та актуалізація потреб суттєво ускладнилися. Як зазначає Микола Шульга, соціум розвивається по лінії наростання автономії та незалежності особистості й скорочення ступеня вираженості типових групових ознак. Зараз система суспільних зв'язків особистості у груповому соціальному просторі суттєво змінилася, набула диференційного та багаторівневого характеру, оскільки особистість одночасно належить до багатьох соціальних груп, знаходить усе більше соціальних ролей. Відтак це сприяє розмиттю достатньо високої внутрішньогрупової однорідності особистостей, характерної для попередніх соціальних груп — класів чи станів. Завдяки цьому життєвий шлях кожної особистості стає унікальним і значною мірою власним проектом, а не заданий класовим чи становим статусом. Водночас специфіка прояву соціальної ідентичності у структурі сучасного суспільства виявляється у тому, що, по-перше, вона актуалізується не в єдності всіх своїх елементів, усіх аспектів, а лише частинами, фрагментами, по-друге, вони ідентифікуються в різний час, із різною силою, з різною інтенсивністю [102, с. 100—101]. Саме ця специфіка ускладнює механізм набуття життєвого комфорту, оскільки актуалізація потреб та соціальне порівняння проходять на тлі багаторівневих множинних ідентифікацій з різними

групами, що створює проблему для фіксації такого механізму. Входження до різних груп, часто з відмінними життєвими цінностями, може спричинити життєвий дискомфорт: складність соціального порівняння полягає у тому, що різні зразки життєвого успіху не дають змогу особистості структурувати власні потреби за необхідністю.

Водночас догмат споживання як суспільна цінність сучасного суспільства провокує людей з різних соціальних верств володіти різними престижними благами незалежно від того, чи можуть вони собі це дозволити. Як вважає М. Шульга, старт демонстративному споживанню дають заможні люди. Після цього через вплив ЗМІ, реклами та громадської думки формуються установки на демонстративне споживання серед людей з меншими можливостями, які вимушені конструювати таку структуру свого споживання, в якій одна-дві речі будуть демонстративно-показними, а решта або ігноруються, або ж споживаються на значно низькому рівні. Це часто формує у населення емоційний стан постійної незадоволеності життям, невмотивованої апатії, відчаю [102, с. 271]. З іншого боку, нові споживацькі практики підсилюють суперечність між об'єктивними умовами належності до певної верстви та суб'єктивною думкою людей про своє місце у соціальній структурі. Відмінності між здатністю різних людей купувати та споживати товари пояснюють і виправдовують наявну різницю у статусах. Оскільки суперечність між очікуванням і реальністю загрожує самооцінці індивіда, для психологічного комфорту наявні правила гри у суспільстві наділяються нормативними рисами. Тому нові соціальні дії, ґрунтовані на домінуванні споживання, стають безальтернативними та виконують функцію легітимації ринкового суспільства [78]. Таким чином, спрацьовує зворотний механізм — дискомфорт змушує людей переформатовувати цінності задля того, щоби відчутти комфорт.

Якщо застосувати цей механізм до українського суспільства, то соціальні зміни, які проходять у ньому, спричиняють додаткові проблеми набуття життєвого комфорту. Феномени подвійної інституціалізації суспільст-

ва та соціальної аномії призвели до того, що одночасне існування старих і нових ціннісних систем ускладнює соціальну ідентифікацію та усвідомлення життєвих пріоритетів індивіда. Часто потреби населення є наслідком суперечливих і невмотивованих очікувань, ностальгією за попереднім життям і водночас усвідомленням власного нового соціального становища. Все це ускладнює структуру потреб та інтересів і віддзеркалюється на відчутті життєвого комфорту. На думку Л. Сохань, «стан і рівень життєвого комфорту особистості — характеристики нестабільні. Вони зазнають коливаний (інколи значних) упорядкованості життєвого шляху. Це зумовлюється як зміною обставин життя особистості, загальносоціальних і індивідуальних, так і тими або іншими змінами в системі її життєвих цінностей, пріоритетів. Дослідники вказують на модифікацію життєвих домагань членів нашого суспільства у зв'язку з появою в їхньому життєвому просторі у процесі становлення ринкових відносин багатих і надто багатих. Ця обставина накладає свій відбиток, зокрема, на життєві очікування і плани молодшої генерації. Еталони елітного стилю життя: комфортабельна міська квартира або заміський котедж, авто престижної марки, комп'ютер, навчання за кордоном, можливість проведення відпустки на дорогих екзотичних зарубіжних курортах — все це розбурхує уяву молодих людей, формуючи в їхній свідомості задуми і плани, яким не так вже часто призначено здійснитися» [83, с. 281].

Крім цього, процеси урбанізації поглибили різницю між життєдіяльністю міських і сільських мешканців. У різних поселенських спільнотах українського суспільства існують відмінні ціннісні орієнтації та потреби. Сільські мешканці часто залишаються прихильниками традиційних, патріархальних цінностей. Повільна плинність їхнього життя, залежність трудової діяльності від погоди та невибагливість у побуті більш раціоналізують матеріальні потреби селян. Їхня історична пам'ять зосередила потреби у безпеці та впевненості у майбутньому переважно на агрокультурній сфері, яка залежить від погодних і полі-

тико-економічних чинників. До того ж менше соціальне розшарування сільських мешканців порівняно з городянами створює вузький простір для соціального порівняння. Натомість зі збільшенням розміру населеного пункту зростають вимоги у побуті, ширшим стає розмаїття професійних і дозвілєвих можливостей. На відміну від селян меншою стає залежність міських жителів від погодних умов, однак зростає чинник небезпек екологічного та техногенного характеру. Внаслідок цього потреба мешканців міст у тривалому забезпеченні різними благами зумовлює дещо інші механізми соціального порівняння. Бурхливий темп життя міських мешканців, різке соціальне розшарування та знеособлення соціальної взаємодії, особливо у великих містах, створюють особливе тло, на якому соціальне порівняння загострює увагу на анонімних зразках успішного життя. Все це порівняно із сільським простором суттєво ускладнює механізми набуття життєвого комфорту.

Отже, соціальний механізм набуття життєвого комфорту пояснюється за допомогою теорії людської мотивації та теорії соціального порівняння. Задоволення потреб різного роду та соціальне порівняння залежать від типу суспільства та характеру внутрішньогрупової комунікації. Стосовно сучасних суспільств, а особливо українського, проблемність набуття життєвого комфорту полягає у тому, що: 1) множинність ідентифікацій сучасного індивіда з різними групами диференціює та ускладнює соціальне порівняння; 2) соціальні зміни у постсоціалістичних суспільствах ускладнюють і «переструктуровують» соціальні потреби та соціальне порівняння; 3) процеси урбанізації створюють у соціумі відмінні за потребами та соціальним порівнянням спільноти, представники яких по-різному набувають життєвого комфорту. Отже, процеси урбанізації диференціюють соціум за механізмами та чинниками набуття життєвого комфорту. Саме вивчення проблеми диференціації соціального простору життєвого комфорту під впливом урбанізації дасть змогу визначити, наскільки ці припущення є правильними.

У результаті аналізу застосування поняття «комфорт» у соціогуманітарній традиції та прикладних дослідженнях було встановлено, що це поняття охоплює стан внутрішньої задоволеності, коли життя стає затишним, зручнішим і щасливішим. Водночас можна констатувати, що на сьогодні в соціології ще не склалося загальноприйняте визначення феномену соціального комфорту. Поняття соціального комфорту застосовується як до суб'єктивних вимірів життєдіяльності людини, так і до об'єктивних умов її проживання у певному місці. Відсутні також установлені методологічні підходи до його аналізу та розуміння, існуючі показники не претендують на вичерпність. Разом із тим, якщо у випадку соціального самопочуття йдеться про рівень задоволення потреб, то життєвий комфорт відображає стан функціональної зручності або психологічного відчуття задоволеності певною сферою життєдіяльності. Беручи за основу операціоналізації поняття життєвого комфорту показник задоволеності, феномен життєвого комфорту можна визначити як стійкі, довгострокові емоційні стани людини, які в результаті неодноразово випробуваного відчуття зручності у різних сферах життя стають сукупністю задоволеності життям загалом та різними аспектами життя зокрема. Життєвий комфорт залежить як від соціетальних умов і змін у політичній, економічній і соціальній сферах життя країни, так і від об'єктивних та суб'єктивних характеристик життєдіяльності особистості. Життєвий комфорт є категорією, яка інтегрує основні виміри людської життєдіяльності. Враховуючи обмежені можливості наявних емпіричних матеріалів, коли присутні лише окремі показники життєвого комфорту, в нашій роботі ми скористалися п'ятьма показниками: рівнем задоволеності життям загалом; рівнем задоволеності своїм становищем у суспільстві; рівнем задоволеності власною роботою; рівнем задоволеності власною освітою; рівнем задоволеності життям у населеному пункті [8].

Також було виявлено, що життєвий комфорт формується на підставі власних преференцій особистості під

впливом обставин об'єктивного характеру: на макрорівні — це інституційні чинники функціонування суспільства, а саме: соціально-політичний устрій, рівень розвитку і стан економіки та соціальної інфраструктури, рівень демократії; на мезорівні — чинники, пов'язані з місцем проживання: екологічна ситуація, можливість задовольнити соціально-економічні та духовні потреби; на мікрорівні — матеріальний рівень життя, житлові умови, зайнятість, дозвілля. На формуванні життєвого комфорту позначаються і соціально-демографічні характеристики особистості: стать, вік, шлюбний статус, освіта, стан здоров'я тощо. За об'єктивними умовами життєвий комфорт громадян України порівняно з населенням європейських країн, особливо західних, суттєво поступається. Суб'єктивні аспекти життєвого комфорту охоплюють як соціально-нормативні та ціннісні установки, реалізація яких зумовлена всією сукупністю умов соціалізації людини, так і емоційний компонент, що постає як переживання, спричинені успішним (або неуспішним) функціонуванням особистості у різних сферах життя. Аналіз теоретичних і прикладних напрацювань щодо нормативних та емоційних аспектів життєвого комфорту особистості виявив низку тривалих залежностей. Зокрема, нормативна складова відображає соціально-психологічну адаптацію до соціуму та соціальних трансформацій. Тривалі емпіричні дослідження задоволеності різними аспектами життя виокремили найпоширеніші соціально-психологічні чинники. До них слід зараховувати рівень суб'єктивного контролю (локус контролю) над життєвими ситуаціями, рівень тривожності, конфліктності, оптимізму, настрій та відчуття самотності.

Соціальний механізм набуття життєвого комфорту — це органічний взаємозв'язок норм, орієнтацій, реалізації інтересів, задоволення потреб та соціальної взаємодії індивіда у соціумі, які в сукупності визначають відчуття зручності життєвого шляху. Зазвичай цей механізм спрацьовує тоді, коли людська діяльність органічно пов'язується, з одного боку, із внутрішньою мотивацією пове-

дінки людей (потреби, інтереси, мотиви), а з іншого боку, коли в ході соціальної взаємодії індивід порівнює своє життя з життям інших людей. Соціальні механізми набуття життєвого комфорту можна пояснити за допомогою теорії людської мотивації та теорії соціального порівняння. Життєвий комфорт належить до узагальненої оцінки життя взагалі, до задоволення тих потреб, яким надається особливий сенс у зв'язку з певними цінностями й установками. У разі незадоволення якихось об'єктивних потреб не завжди передбачаються емоційне незадоволення чи неможливість самоактуалізації вищих потреб. Разом із тим життєвий комфорт людини залежить від психоемоційного наповнення життєдіяльності індивіда. Відтак наступний етап набуття життєвого комфорту пов'язаний з емоційним станом людини, який є похідним від соціальних потреб людської взаємодії — спілкування, наявності друзів та близьких, належності до сім'ї. Крім цього, потреба в ідентифікації та належності до певної соціальної групи інтенсифікує соціальні чинники життєвого комфорту. Саме на цьому етапі проявляється феномен соціального порівняння, коли визнання та повага з боку оточуючих стають вирішальними спонуками відчуття зручності та задоволеності своїм життям.

Стійкі, довготривалі емоційні стани індивіда різною мірою підкріплюються також шляхом соціальної взаємодії. Феномен соціального порівняння спричиняє зростання чи зниження життєвого комфорту. У випадку набуття життєвого комфорту соціальне порівняння — це процес проведення аналогії між собою та іншими людьми для осмислення себе, свого життєвого шляху і світу. Завдяки цьому процесові особистість формує та підтримує уявлення про власну життєдіяльність. Від результатів соціального порівняння залежать зміст і характер емоційного сприйняття власного життя. Задоволення потреб різного роду та соціальне порівняння залежать від типу суспільства та характеру внутрішньогрупової комунікації в різних поселенських спільнотах [9].

РОЗДІЛ 2

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЖИТТЄВОГО КОМФОРТУ ПІД ВПЛИВОМ УРБАНІЗАЦІЇ

Життєвий комфорт у будь-якому соціальному середовищі — двоїста, суб'єктивно-об'єктивна категорія. Суб'єктивна вона тому, що є оцінкою ступеня задоволеності суб'єкта певним аспектом власної життєдіяльності. Ця оцінка залежить від властивих йому потреб, інтересів і цінностей, його минулого досвіду. Об'єктивна, оскільки залежить від середовища місця проживання суб'єкта, типу поселення. Простори житла та прилеглої навколо будинку території стають для людини вихідною формою освоєння локального простору. Формування комфортного стану життєвого середовища та дієвого життєзабезпечення інфраструктури є значною передумовою для зародження позитивного ставлення мешканців до свого населеного пункту, своєї країни. У цьому розділі будуть розглянуті соціологічні концепції міста та емпіричний досвід дослідження різних аспектів впливу міського середовища на життєвий комфорт. Крім цього, буде проаналізовано вплив історичного процесу урбанізації на особливості життєдіяльності та життєвого комфорту людей, основні його наслідки та суперечності. Відтак важливим є аналіз поселенських відмінностей об'єктивних і суб'єктивних аспектів життєвого комфорту населення України.

2.1. Проблематика життєвого комфорту в соціологічних концепціях міста

Після першої промислової революції швидко зростання чисельності населення у великих містах західного суспільства відбилося на характері взаємодії людей та їхньому

способі життя. Цей феномен описують як урбанізм — термін, який використав Луїс Вірт для зображення відмінних характеристик міського соціального життя. Проблему впливу урбаністичних чинників на суб'єктивний світ людини розглядали у працях більшість класиків соціології та соціальної психології — Ф. Тьоніс, Г. Зіммель, М. Вебер, Т. Веблен, Л. Вірт, С. Мілгрем та інші. Вивчення міського соціуму як особливого осередку діяльності людства стало характерним для соціокультурної парадигми в соціологічних дослідженнях міста. Загальною рисою цих досліджень став розгляд феномену урбанізму як способу життя, який відображає організацію суспільства з точки зору комплексу поділу праці та диференціації економічних ролей, коли високий рівень технологізації виробництва, висока соціальна мобільність, взаємозалежність соціальних суб'єктів у здійсненні економічних функцій призводять до знеособлення та індивідуалізації в соціальних відносинах. Це, своєю чергою, накладає відбиток на життєвий комфорт мешканців великих міст. Як зазначає Сергій Матяш, «місто... має властивість “невідступності”. Воно оточує людину, впливаючи на неї щомиті шумом натовпу, гуркотом транспорту, вечірніми вогнями. Чи комфортабельне наше житло, чи красивий будинок, хто наші сусіди — все це стає частиною свідомості, створюючи свого роду морально-психологічний клімат міського середовища» [45, с. 6]. Відмінності у забезпеченні різних груп населення великого міста житлом, комунальними послугами, транспортом, в охороні здоров'я та дозвіллі суттєво впливають на задоволеність життям. Кевін Лінч у праці «Образ міста» звертає особливу увагу на сприйняття та оцінку суб'єктом міського середовища. На його думку, позитивне та комфортне сприйняття образу власного міста, мікрорайону є важливим чинником для підтримки емоційного благополуччя людини. Крім цього, Лінч аналізує також вплив естетичних якостей середовища на поведінку та емоційний стан суб'єктів [39].

Одним із перших, хто звернув увагу на особливість міського соціуму, був Фердинанд Тьоніс, який розрізняв

традиційні, сільські, спільноти («гемайншафт»), в яких соціальні відносини ґрунтувалися на традиційних, обшинних звичаях, і нові, притаманні способу життя населення великих міст, суспільства («гезельшафт»), функціонування яких ґрунтується на формальних законах і прагненні до особистої вигоди [92]. У спільнотах розподіл праці відбувається за статево-віковими ознаками, натомість у суспільствах — на професійно-кваліфікаційній основі. Саме внаслідок змін характеру соціальних відносин у міському соціумі набула поширення формалізація особистісних відносин. Диференціація економічних джерел прибутку в міському соціумі дала поштовх мистецькій діяльності. «І хоча, завдяки своїй власності і власності своїх городян, а також завдяки регулярним надходженням із навколишньої місцевості, місто забезпечує себе прожитком і матеріалами для праці, все багатство своїх сил воно спрямовує на витонченішу діяльність мозку та рук, яка надає всьому привабливої, тобто такої, що *гармоніює* із загальним настроєм і духом, форми й відтворює тим самим загальну сутність *мистецтва*» [92, с. 48]. Саме мистецькі види діяльності стали відображенням особливостей великого міста, де задоволення первинних і матеріальних потреб сприяло самоактуалізації духовних потреб людства, що безумовно свідчить про специфічні умови для життєвого комфорту людей. Таким чином, у великому місті безпосередні соціальні зв'язки, наповнені людським теплом у спільноті («гемайншафт»), заміщаються випадковими, формалізованими, обмеженими, знеособленими та вузькоспеціалізованими зв'язками, притаманними суспільству («гезельшафт»). В результаті життя у соціумі стає менш дружелюбним, однак набуває таких особливостей, які дають змогу новачку легко і загалом без перешкод в нього увійти.

У своїй концепції демонстративного споживання Торстейн Веблен звернув увагу на відмінності у стилях споживання міських і сільських мешканців. Урбанізація робить життя людини більш анонімним. Оскільки протягом дня її оточують тисячі незнайомих людей, свій соціаль-

но-економічний статус можна позначити лише через демонстрацію споживання. Текст, який пишеться за умов анонімного існування, має бути наділений певною специфікою. Зокрема, інформація про багатство людини, за словами Веблена, «повинна бути зроблена такими буквами, які б читалися на бігу» [14, с. 122]. У місті спілкування має анонімний і ширший характер порівняно із селом. Звідси — різниця у масштабах демонстративного споживання. У селі всі знають один одного особисто, тому демонстративне споживання не має особливого сенсу для людини. Натомість у місті люди судять один про одного в основному за окремими штрихами, які нерідко є свідомо сконструйованими символами у вигляді стилю споживання чи використання окремих речей. Тому городяни витрачають істотно більше грошей і часу на підтримку благопристойного вигляду, ніж сільські жителі. Відповідно це веде до зміни структури споживання: витрати на його видимі форми у місті ростуть за рахунок економії на прихованих формах споживання. Як зазначає Т. Веблен, для підтримки пристойного зовнішнього вигляду міському населенню більшою мірою, ніж сільському, властива звичка жити впроголодь. Добробут городянина — в його одязі, автомобілі, а сільського жителя — у ситному столі, міцному будинку. Жителі великих міст часто зверхньо дивляться на скромно і немодно вдягнених селян, але ті, потрапляючи у міста, часто також зверхньо поглядають на своїх міських родичів, які заощаджують на харчуванні [14, с. 122]. Таким чином, відмінності у споживанні по-різному впливають на життєвий комфорт городян і селян, оскільки їхні об'єкти задоволеності різняться. Якщо для городянина важливими є відчуття задоволення власним одягом і втіхи від свого зовнішнього вигляду, то у селянина відчуття дискомфорту викликають обмеження в їжі чи відсутність добротного житла.

На особливість психологічних умов життєдіяльності великого міста також звертає увагу Георг Зіммель [29]. Він вважав, що характерною рисою великих міст є підвищена нервовість життя, яка є наслідком швидкої та без-

перервної зміни зовнішніх і внутрішніх вражень. Мешканці міст перебувають під постійним тиском сильних подразників, що впливають на нервову систему, серед яких такі компоненти міського життя, як різноманітні шуми, вогні, свистки тощо. Всі ці впливи вимагають від людини безперервних і постійних реакцій. Саме тому у великих містах переважає інтелектуальний, раціональний характер духовного життя, натомість у містечках і селах духовне життя ґрунтується на чуттєвій основі. Мешканець великого міста, за словами Зіммеля, створює собі засіб самозахисту проти загрозливих його існуванню течій і суперечностей зовнішнього середовища: він реагує на них не почуттям, а переважно розумом, який стає своєрідною охороною суб'єктивного життя від насильства великого міста [29, с. 3]. Розсудливість мешканця великого міста пов'язана з грошовим характером економіки. До того ж розмаїття інтересів великої кількості людей та грошовий характер економіки вимагають пунктуальної точності у взаємовідносинах і виконанні договорів.

З іншого боку, внаслідок того, що великому місту притаманний космополітизм, індивід отримав більшу свободу. Водночас у соціумі великого міста руйнуються первинні соціальні зв'язки, люди все більше усамітнюються і замикаються у власних світах. Відтак великі міста, порівняно з меншими населеними пунктами, характеризуються більшою байдужістю, прихованою відразою, великою кількістю психічних розладів, суїцидів, безпритульних. Все це стає ціною більшої особистої свободи індивідів у великому місті. Як зазначає Зіммель, «незалежність індивіда, що є результатом взаємної замкнутості та байдужості, які становлять умови духовного життя наших широких кіл, ніде не відчувається так сильно, як у тісному гармидері великих міст, тому що фізична близькість і скупченість тільки підкреслюють духовну віддаленість. Адже це, очевидно, тільки зворотний бік тієї ж свободи, що при цьому ніде не відчуваєш себе таким самотнім і покинутим, як саме серед загальної тисняви великих міст. Тут, як і взагалі, аж ніяк не необхідно, щоби свобо-

да людини відображалася в її душевному житті відчуттям благополуччя» [29, с. 9].

Крім цього, Зіммель звертає увагу на головну причину індивідуалізації особистості у великих містах: за щоденними стрімкими змінами в об'єктивній культурі — у мові та праві, у техніці та мистецтві, в науці та предметах домашнього вжитку — суб'єкт не завжди встигає, а деколи відстає від них. Перед таким знеособленням життя особистість залишається безсилою. «Життя для неї стає, з одного боку, нескінченно легким, оскільки їй з усіх сторін напрошуються збудження та інтереси, все для заповнення часу і думок і це постійно тримає її наче у потці, де плавцеві ледь потрібно робити певні рухи. Проте, з іншого боку, життя індивіда складається все більше та більше з такого ж безособового змісту і матеріалу, які прагнуть придушити специфічно особисте забарвлення й оригінальність; так що для того, щоб це особисте врятувалося, необхідні найбільша своєрідність і особливість» [29, с. 11—12]. Тобто зростання об'єктивних умов життєвого комфорту випереджало суб'єктивне пристосування індивідів до змін і вимагало все більше психологічних зусиль для подолання знеособлення соціальної взаємодії у великому місті. Щоб більш успішно долати навантаження міського середовища, індивід вимушений засвоїти раціональне та стримане сприйняття життя, зберігаючи у відносинах певну дистанцію. Отже, існує чіткий тип особистості, що характеризується позицією «відсутнього погляду», яку займають мешканці великих міст відносно один одного.

Досліджуючи проблему в руслі аналізу Г. Зіммеля, американський соціолог Л. Вірт виходив із того, що багатолюдне, щільне та гетерогенне середовище великого міста обрушується на індивіда неймовірною кількістю різноманітних впливів, що супроводжується ускладненням міських соціокультурних характеристик: утратою традиційних підвалин суспільного життя, ослабленням родинних і сусідських зв'язків [149]. Тому індивіду потрібно адаптуватися до них. Однак способи, за допомогою яких

людина домагається зменшення цього тягаря, мимоволі призводять до знеособлення, яке проявляється як у міжособистісних, так і в соціальних взаємовідносинах. Життя у містах характеризується швидкоплинністю, поверховістю, анонімністю та індивідуалізмом. Швидкоплинність зумовлена тим, що стосунки міського жителя з іншими тривають тільки протягом короткого часу й тому він прагне забути своїх старих знайомих і розвивати відносини з новими людьми. Оскільки міський мешканець не дуже прив'язаний до своїх сусідів, він не хвилюється, розриваючи з ними зв'язки. Поверховість спричиняється обмеженістю числа осіб, з якими взаємодіє житель міста, через що його відносини з ними є безособовими і формальними. Люди зустрічаються один з одним у вельми сегментарних ролях. Вони залежать від більшого числа осіб для задоволення своїх життєвих потреб. Анонімність полягає у тому, що городяни не знають один одного дуже близько. Мешканцям не вистачає особистих взаємних знайомств, які зазвичай відбуваються в селах. Індивідуалізм виявляється у наданні людьми важливішого значення своїм власним, а не спільним інтересам.

Ці прояви є наслідком таких характеристик міста, як *обсяг сукупності населення, щільність і різноманітність*. Зокрема, збільшення кількості мешканців спричиняє зниження можливостей кожного члена міської громади бути особисто знайомим, що зумовлює сегментацію та формалізацію людських відносин. Як зауважує Вірт, «для міста характерні радше вторинні, ніж первинні контакти. Ці контакти можуть бути навіть віч-на-віч, проте це безособові, дуже поверхневі, ефемерні та сегментарні контакти. Стриманість, байдужість, пересиченість, демонстровані городянами у взаєминах один із одним, можуть розглядатися як засіб їх імунізації проти особистих домагань і очікувань інших людей» [149, р. 12].

Наслідком підвищення щільності проживання є зростання різних (позитивних і негативних) впливів на людину, оскільки йде гостра боротьба за простір і очевидна загальна тенденція використання окремих територій із

максимальною економічною віддачею. Наприклад, місце роботи стає все менше пов'язаним із місцем проживання, через те що близькість промислових і комерційних структур робить цю територію в економічному і соціальному аспектах непридатною для проживання. «Різні частини міста наділені специфічними функціями, і, отже, місто нагадує мозаїку соціальних світів, в якій перехід від одного світу до іншого може відбуватися абсолютно раптово. Протиставлення різних людей та їхнього способу життя спрямоване на створення релятивістської перспективи та почуття терпимості до різних поглядів, що може розглядатися як передумова до раціональності, а це викликає секуляризацію життя» [149, р. 15].

Зростання гетерогенності населення у містах приводить до збільшення шансів у вертикальній соціальній мобільності городян. Соціальні відносини між безліччю типів особистостей у міському середовищі визначають тенденцію руйнування жорстких устоїв традиційного суспільства й ускладнення класової структури. Це, своєю чергою, збільшує розгалуженість і різноманітність рамок соціальної стратифікації. Підвищена мобільність індивідуума, зумовлена великою кількістю впливів на нього з боку інших індивідуумів, є причиною придбання «плаваючого статусу» в соціальних групах, які становлять соціальну структуру міста. Соціальні групи, до яких належить людина, не становлять просту ієрархічну організацію. Через розмаїття інтересів, визначених безліччю аспектів суспільного життя, людині потрібно бути представленою в різних групах людей, кожна з функцій яких пов'язана з певними сторонами особистості індивідуума. З іншого боку, як зазначає Вірт, у переважній більшості міський житель не є домовласником, а оскільки таке проживання не породжує традиції та почуття, що пов'язують людей, городянин дуже рідко може бути справжнім сусідом. Отже, городянину складно визначити, що найбільше відповідає його інтересам. Люди, які таким чином відокремлені від організованих колективів, відрізняються великою мобільністю, що робить колективну поведінку в міській

громаді непередбачуваною. Внаслідок цього городянин змушений докладати зусиль до об'єднання у групи з іншими людьми на ґрунті спільності інтересів для досягнення своїх цілей. В результаті множаться добровільні організації, в основі діяльності яких лежить досягнення цілей, що випливають із потреб та інтересів людини. Крім цього, існує досить слабкий зв'язок між економічним становищем та іншими істотними чинниками, які визначають існування індивідуума у міському середовищі та його належність до добровільних груп. Якщо у сільській спільноті на основі кількох відомих чинників зазвичай можливо передбачити належність людини до того чи іншого кола, то у міській громаді можна лише спостерігати загальну схему, за якою утворюються групи та встановлюються в них зв'язки [149, р. 16—17]. У результаті всього цього, на думку Л. Вірта, з'являються такі феномени урбанізму, як *аномія* — стан, в якому звичайні правила і норми, що регулюють соціальну поведінку, втрачають своє значення; *відчуження* — відчуття відірваності індивіда від навколишнього соціуму — та всілякі *девіації* — відхилення у вчинках.

Таким чином, Л. Вірт у своїй теорії зробив три теоретичних припущення щодо характеру життєвого комфорту у великому місті. По-перше, що середовище великого міста сприяє знеособленню, відчуженню, апатії його мешканців та зменшенню контактів між ними. По-друге, велике місто як джерело дуже сильного стресу для його мешканців породжує психологічний дискомфорт і девіантну поведінку. По-третє, у великому місті суттєво зростають можливості для вертикальної соціальної мобільності та входження у різні соціальні групи, що потенційно підвищує задоволеність городян власним соціальним становищем порівняно з мешканцями менших населених пунктів.

У другій половині ХХ ст. класичні теоретичні напрацювання щодо життєвого комфорту в соціологічних концепціях міста були піддані перевіркам шляхом емпіричних досліджень. Зокрема, уявлення про апатію та байдужість міських мешканців почали часто підтверджуватись

у випадках ігнорування різного роду інцидентів, які потребували втручання оточуючих. На думку Стенлі Мілгрема, подібне явище пояснюється неписаним законом міського життя, який вимагає поваги до емоційних і соціальних сторін особистого життя іншої людини навіть за умов міського скупчення. У ситуаціях, коли мотиви поведінки дійових осіб не до кінця ясні, навколишнім важко зрозуміти, чи буде втручання в чуже життя небажаним або ж необхідним задля нормалізації становища. Водночас Мілгрем емпірично встановив, що за готовністю надати допомогу мешканці великих міст мало відрізняються від інших людей. На його переконання, поведінкові відмінності жителів великих і малих міст зумовлені радше за все реакцією схожих людей на доволі несхожі умови життя, а не якимись специфічними особистісними характеристиками мешканців мегаполісів або провінційних містечок. Тут швидше виявляється залежність від розміру необхідної допомоги, оскільки людина не в змозі себе ототожнити з великим містом загалом, однак цілком може відчувати свою належність до внутрішньоміського локального співтовариства [133].

Інше ключове теоретичне уявлення про життєвий комфорт людини у місті засновується на понятті «міський стрес». Ідеться про те, що людина у великому місті піддається низці агресивних і тривалих подразників, яких немає в сільській місцевості. Вона вимушена адаптуватися, проте відчуває стрес, який можна визначити як переживання негативних, дискомфортних відчуттів фізіологічного і психологічного характеру при зіткненні з цими подразниками. Своєю появою поняття міського стресу зобов'язане ще праця Зіммеля, однак практично його почали використовувати у США. Подібна, але дещо складніша концепція оперує поняттям «перевантаження». Згідно з нею середовище великого міста містить підвищену кількість подразників. Як негативні, так і позитивні стимули перевантажують людський організм. Коли обсяг подразників починає переважати індивідуальні можливості сприйняття інформації, відбувається «пізнаваль-

не перевантаження», за якого надлишок вражень заважає нормальним поведінковим реакціям людини. Задля адаптації до подібних обставин людина змушена компенсувати перевантаження шляхом зниження соціальної активності. Однак величезні перевантаження можуть призвести до різноманітних патологічних станів [133]. Результати проведених емпіричних досліджень міських стресорів — шумів, вібрацій, забруднень, запиленості тощо — дають змогу виявити їхній реальний вплив на життєвий комфорт міських жителів. Зокрема, результати лабораторних досліджень дають підстави констатувати, що несподіваний і неконтрольований шум спричиняє суттєвий дискомфорт і заважає людській активності, зокрема негативно впливає на процес читання [121; 111; 109].

Такі подразники, як забруднення навколишнього середовища великих міст, також суттєво впливають на відчуття життєвого комфорту. Наявність у певному мікрорайоні оптимального балансу параметрів соціально-екологічної системи створює передумови для життєвого комфорту мешканців, впливає на їхні вчинки і поведінку, розвиток особистості, благополуччя сім'ї та міста в цілому. Встановлено, що існує кореляція між забрудненням атмосфери та рівнем серцево-судинних захворювань, хворобами щитовидної залози й захворюваннями дихальних шляхів [126]; між забрудненням питної води й загальним станом здоров'я людей [113].

Однак часто відчуття дискомфорту залежить не стільки від прямого впливу стресорів, скільки від очікувань і готовності адаптуватися до можливих зовнішніх стресорів. Зокрема, при спробі пояснення негативного впливу інтенсивності транспорту на життєвий комфорт було виявлено, що на вулиці з високою інтенсивністю руху транспорту знижується рівень соціальних контактів між сусідами, зростає занедбаність будинків. Результати опитування людей, які проживали на вулиці зі «слабким» рухом, разюче відрізнялися: мешканці виявляли підвищену турботу про стан будинків, пишалися належністю до місцевої спільноти, тут панував дух підтримки та уваги.

Водночас несподівано мешканці вулиці з «середнім» рухом транспорту висловлювали більшу незадоволеність певними умовами проживання, ніж респонденти з вулиці з високою інтенсивністю руху. Цей парадоксальний результат автори пояснюють тим, що від самого початку більшість мешканців поселилися сюди через кращі на той момент умови життя. Тому зростаюча інтенсивність руху транспорту викликала у мешканців із підвищеними очікуваннями якісного навколишнього середовища більшу незадоволеність, ніж у тих, хто тривалий час живе на вулицях із високою інтенсивністю [105]. Очевидно, що психологічна складова у сприйнятті різноманітних стресорів є важливою ланкою в адаптації людини до техногенних ускладнень життєвого комфорту. Це підтверджується даними, отриманими соціологами в результаті аналізу впливу шуму від щойно побудованої транспортної магістралі на соціальне життя мешканців багатопверхового мікрорайону в англійському місті Бірмінгемі. Незважаючи на те, що з початком експлуатації магістралі рівень шуму протягом доби суттєво підвищився, в установках людей суттєвих змін не відбулося. З'ясувалося, що така швидка адаптація пов'язана з поінформованістю населення про відкриття руху транспорту. Тобто немінучі техногенні ускладнення були прийняті людьми як даність [130].

Поширеним у науці виявилось уявлення, що впливовим джерелом стресу є надлишкова перенаселеність великих міст, яка зумовлює зубожіння та незадоволеність. Існує низка досліджень, які доводять існування такого зв'язку. Основним їх методом є встановлення кореляції між показниками щільності населення і статистичними характеристиками різноманітних соціальних відхилень, зокрема зростанням рівня злочинності. Причому часто такі залежності простежувалися без урахування інших чинників зростання злочинності. Очевидно, що щільність населення не завжди може бути тим показником, за яким можна чітко фіксувати вплив на життєвий комфорт, оскільки щільність можна розрахувати як статичну

чисельність людей на одиницю площі, тоді як йдеться радше про певний стан багатолюдності, яку відчують люди у певний часовий момент. Водночас не можна відкидати прагнення міської людини усамітнитися, відпочити від багатолюдного натовпу, який вона зустрічає кожен день. Як зазначає Ігор Кон, велика кількість міжособистісних контактів зумовлює потребу міського жителя у «приватизації» особистого простору, а саме у встановленні у різних формах дистанції між собою та іншими. Вибираючи місце у транспорті, їдальні чи в читальному залі бібліотеки, людина прагне не займати сусідні місця з уже сидячою людиною. Внаслідок щільності та інтенсивності міжособистісних контактів у людини виникає потреба в їх компенсації шляхом приватизації особистого простору. Саме тому міський мешканець потребує окремої квартири, окремої кімнати [36, с. 113—122]. За даними естонських соціологів, можливість окремих членів сім'ї усамітнитися в окремій кімнаті прямо пропорційно пов'язана із задоволеністю шлюбом [38].

Зв'язок між перенаселеністю та психологічним дискомфортом часто пов'язують із проживанням у багатоповерхових будинках. Американський архітектор Оскар Ньюман висунув теорію про вплив феномену територіальності на характер поведінки людини в багатоквартирних будинках, згідно з якою високий рівень злочинності пов'язаний з особливістю просторової організації таких будівель. Ця особливість полягає у тому, що багатоповерхове планування обмежує підстави людей на право володіння прилеглими до їхніх помешкань територіями. На відміну від будинків, де мешкає одна сім'я, у багатоповерхових будинках більшість сімей вважають простір поза своєю квартирою суто громадським, тому перекладають усю відповідальність за події, які відбуваються за межами власної квартирної площі, на органи громадського управління [136]. Таким чином, простір за межами квартири — кабінні ліфтів, під'їзди, сходові прольоти, горища, холи разом із громадськими територіями — стає, по суті, нічийм. Саме у цих місцях скоюється більшість злочинів.

Т а б л и ц я 2.1. Місця здійснення злочинів у будинках різної поверховості в Нью-Йорку [136, р. 33], %

Простір усередині будинків	3-поверхові будинки	6—7-поверхові будинки	13-поверхові й вище будинки
Квартири	40,4	35,3	21,3
Холи	3,3	8,9	10,8
Ліфти	1,3	9,8	22,6
Коридори	7,2	11,1	8,1
Сходи	1,3	3,3	5,9
Дахи	1,3	3,9	4,0
Громадські місця	2,8	3,2	3,4
Навколишні території	42,0	24,5	23,8
Загалом	100,0	100,0	100,0
Частка злочинів, скоєних на громадських територіях усередині будинків	17,2	40,2	54,2
Середні показники кількості здійснених злочинів (на 1000 мешканців)	9	12	20

Про це свідчила статистика злочинів у Нью-Йорку, яка показала, що зі збільшенням висоти будівель зростає частка злочинів (див. табл. 2.1). Як і у попередніх випадках, існують соціокультурні відмінності у пов'язуванні рівня злочинності з просторовою організацією помешкання людей у великих містах. Зокрема, дослідження в одному з районів англійського міста Шеффільда не виявили жодних доказів на підтримку твердження, що у багатоповерхових будинках рівень злочинності вищий, ніж у районах із невисокими будинками [106].

Теоретичне припущення Л. Вірта про зростання можливості вертикальної соціальної мобільності у великому місті та відповідний позитивний вплив на життєвий комфорт його мешканців знайшло відображення в низці робіт, де доводиться, що зміни в об'єктивних умовах життя у великих містах зумовлюють зміни в суб'єктивному сприйнятті можливостей людини. Так, помічено, що динамічні аспекти життєдіяльності людини впливають на задоволеність життям. Зокрема, ще в радянські часи було

виявлено, що особи, які 4—5 разів міняли роботу та отримали 4—5 підвищень у посаді, 2—3 рази міняли місце проживання, виявляють найбільшу задоволеність життям [49, с. 46, 49]. Аналіз структури трудових відносин креативного класу та його роботодавців із відповідних галузей і способу життя творчих професіоналів дав змогу американському досліднику Річарду Флориді довести безпосередній зв'язок між економічним успіхом і толерантністю, розмаїтістю та відкритістю у великих містах. Високопрофесійні творчі працівники («креативний клас») надають перевагу проживанню у великих містах, в яких розвинута індустрія знань, що забезпечує добробут. Вони бажають мешкати у місцях, які відповідають їхнім цінностям, переконанням та способу існування. Крім цього, їм хочеться мати доступ до широкого спектра культурних можливостей і досвіду великого міста, а також до якісно побудованого довкілля [119]. Тобто, незважаючи на низку чинників міського середовища, що негативно впливають на життєвий комфорт людини, мешканці великих міст мають достатні можливості для реагування на подразники зовнішнього оточення.

Таким чином, аналіз теоретичних і прикладних досліджень різних аспектів життєвого комфорту у великому місті виокремлює такі ключові моменти. По-перше, урбанізація робить життя людини більш анонімним, тому міські жителі задля позначення свого соціально-економічного статусу практикують більші масштаби демонстративного споживання. Внаслідок цього для городянина важливішим є відчуття зручності свого зовнішнього вигляду, натомість у сільського мешканця відчуття дискомфорту викликають обмеження в їжі чи відсутність добротного житла. По-друге, дослідження безпосередніх причинно-наслідкових зв'язків окремо від узятого стресора не дає змоги повною мірою відобразити весь спектр впливу міського середовища на життєвий комфорт. По-третє, слід мати на увазі, що окремі стресори можуть викликати зустрічну реакцію та взаємодіяти між собою. Це зазвичай спотворює реальний вплив кожного стресора ок-

ремо. По-четверте, потрібно враховувати здатність міського жителя адаптуватися до різного роду стресорів — шуму, забруднень, перенаселеності. Можливо, наслідки такої адаптації також впливають на життєвий комфорт людей, однак у жителів великих міст є достатня кількість засобів і можливостей протидіяти дискомфортом подразникам.

2.2. Соціальні наслідки урбанізації в контексті життєвого комфорту

Життєвий комфорт як стійке відчуття зручності у різних сферах життя формується завдяки впливу соціально-економічних умов місця проживання і життєдіяльності. Поселенські відмінності матеріального рівня життя, житлових умов, професійної зайнятості та соціальних позицій, здоров'я, освіти, дозвілля тощо пов'язані з процесом урбанізації. Урбанізація зазвичай визначається як історичний процес зростання питомої ваги міського населення та підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Зміст процесу урбанізації розкривається через дію двох взаємопов'язаних тенденцій: по-перше, зосередження економічного та культурного потенціалу суспільства у великих міських центрах створює умови для їхнього прискореного й ефективного розвитку; по-друге, результати діяльності провідних міських центрів поширюються на інші регіони країни та суспільство в цілому [46]. Урбанізація створює складний вузол суперечностей, сукупність яких якраз і є вагомим аргументом для розгляду її у взаємозв'язку із життєвим комфортом, а саме його економічними, екологічними та соціально-психологічними аспектами.

Для урбанізації характерна концентрація населення у великих містах за рахунок припливу сільського населення та виникнення таких просторових феноменів, як міські агломерації, мегаполіси та мегалополіси. Міська агломерація виникає у разі компактного просторового групування близьких поселень, об'єднаних інтенсивними виробничими й культурними зв'язками у складну багато-

компонентну динамічну систему. При інтеграції міських агломерацій з наявним головним містом утворюється укрупнена форма міського розселення — мегаполіс. Найбільша форма розселення, що утворюється при зрощенні великої кількості сусідніх міських агломерацій, визначається як мегалополіс, який може не становити суцільну забудову.

Поселенські домагання пов'язані з розподілом матеріальних і духовних благ. Роль населеного пункту зростала тією мірою, якою там з'являлися ці блага. В соціальному плані привабливість населеного пункту зростала за наявності природно-географічних умов, які мали локально-утворюючі властивості. Початкова фаза урбанізації в її конкретному розумінні була пов'язана з об'єктивними процесами індустріалізації. Концентрація промисловості у великих містах давала додатковий ефект створення робочих місць завдяки широким можливостям комбінування і кооперування, використання надконцентрації виробництва. Наявність роботи, вищий рівень життя у містах приваблювали до них сільських мешканців. До того ж місто стало осередком вільнодумства. З розвитком науково-технічної революції, зростанням ролі науки, знань, інформації у виробництві привабливість великих міст у середині ХХ ст. визначалася специфічною інформаційною насиченістю цих населених пунктів. Міське середовище мегаполісів стало важливим підґрунтям для інновацій і відкриттів у різних сферах життя. Високий рівень соціальної диференціації видів діяльності та широкі можливості вибору моделей поведінки зробили велике місто привабливим для проживання активного населення.

З поширенням постіндустріальних тенденцій розвитку західних суспільств у другій половині ХХ ст. з великих міст поступово почало витіснятися промислове виробництво. Це було пов'язано з тим, що у великих містах земля для великих підприємств стала дорожчою в кілька разів, аніж у приміських зонах. Серед інших чинників — транспортні ускладнення через ущільнення забудов і велику кількість автомобілів на автошляхах, збільшення по-

даткових стягнень внаслідок зростаючих соціальних проблем (бідності, злочинності). У великих містах залишилися банківська сфера та сфера послуг. Разом із промисловим виробництвом з центру великих міст на їхні околиці перемістилося наукоємне та інноваційне виробництво, де сконцентрувалися висококваліфіковані працівники. Цей процес зумовлював зменшення чисельності населення у великих містах західних країн. У США урбанізація характеризується процесами, які не тільки привели до зменшення зростання найбільших міст, а й до децентралізації американського населення та рівномірнішого його розподілу по всій території країни [96, с. 28—29]. Такі ж процеси спостерігались у Західній Європі. Так, у ФРН за 1969—1974 роки зменшилася кількість мешканців у 40 великих містах (із 62), у Великій Британії за 1971—1973 роки — у 37 (із 61), в Бельгії за 1969—1971 роки — в 7 (із 9) [7, с. 68]. Серед об'єктивних чинників, які спонукали людей виїжджати з великих міст, — дорожня міського життя, неможливість придбати доступне житло, високий рівень злочинності, невпинне погіршення екологічної ситуації, проблеми із забезпеченням питною водою, утилізацією сміття тощо. Західні соціологи вказують на залежність між щільністю населення великого міста та патологічною реакцією людей. Під щільністю мається на увазі кількість квартир у будинку, середня кількість людей на квартиру тощо. Емпіричні дослідження виявили, що існує чітка кореляція між зростанням щільності населення і такими показниками, як зниження народжуваності, зростання смертності, числа хворих на туберкульоз, дитячої і підліткової злочинності, психічних захворювань [96, с. 43]. З іншого боку, провінція приваблювала високою якістю природного середовища, дешевшим житлом і землею, ізоляцією від великих скупчень людей та гострих соціальних проблем.

Крім цього, економічне піднесення сприяло зростанню соціального благополуччя середніх верств населення великих міст. У цих верств зросли потреби в якіснішому середовищі проживання та життєвому комфорті. Зокре-

ма, стандартом проживання сім'ї із середнього класу став заміський котедж із ділянкою землі. Потреба пересування від заміського дому до роботи зумовлювала наявність автомобіля. Зросли потреби у сфері послуг. Все це висуло на перший план переваги заміського життя. Соціально-економічна поляризація міського соціуму набула територіальних рис. Переселення людей із високими доходами з центру міст на околиці призвело до втрати місцевих податкових надходжень і зростання соціальної напруженості у центральних кварталах. Безперервно зростаючий соціальний контраст між старими міськими центрами та їхніми околицями дав поштовх процесові *субурбанізації* (розширення передмість) та сприяв тому, що поширення приміського способу життя набуло стилевих ознак успішності та благополуччя. До приміського способу життя з матеріальними атрибутами залучалися люди з високим і стабільним доходом. Процес соціально-вибіркової міграції міського населення до передмість поєднувався із соціально спрямованою політикою перешкоджання проникненню в соціальне середовище заможних околиць маргіналізованих осіб.

Вартість престижної заміської оселі стала важливим аспектом формування соціально-територіальної диференціації міського соціуму. Перенесення промислового виробництва за межі великих міст зумовило збільшення числа робочих місць у неаграрному секторі. У міру росту населення у приміських зонах і збільшення попиту на товари та послуги відчутно зросла сфера обслуговування. В результаті цього доходи жителів провінції у США зростали швидше, ніж доходи жителів міських агломерацій. Відтак це привело до їхнього вирівнювання і таким чином ще більше посилило привабливість провінції [96, с. 39]. Як свідчить дослідження «Якість американського життя», яке провів у 1970-х роках Ангус Кемпбелл із колегами, мешканці найбільших міст у більшості випадків менш позитивно оцінюють різні аспекти людської життєдіяльності у своєму населеному пункті, ніж жителі передмість мегаполісів, інших великих міст, малих міст і сіл

Т а б л и ц я 2.2. Розподіл мешканців США, які оцінили атрибути життєдіяльності як «дуже добре», відповідно до розміру населених пунктів [110, р. 234], %

Атрибут	Тип населеного пункту				
	Найбільші міста	Інші великі міста	Передмістя	Невеликі міста	Села
Вивіз сміття	38	51	58	62	56
Місцеві податки	17	29	46	44	49
Державні школи	17	25	41	47	36
Відносини між поліцією та громадою	27	30	43	39	33
Клімат	24	40	29	39	41
Поліцейський захист	26	30	40	39	25
Парки й ігрові майданчики	21	28	31	33	33
Громадський транспорт	42	38	19	26	11
Вулиці й дороги	10	17	27	24	21

(див. табл. 2.2). Лише у сфері громадського транспорту частка позитивних оцінок була більшою серед мешканців мегаполісів і великих міст, аніж серед решти населення.

Найбільш крайніх форм процес субурбанізації набув саме у США у другій половині ХХ ст. На сьогодні у США 60 % мешканців агломерацій проживають у передмістях. Окрім негативних явищ, до яких призвела субурбанізація у великих містах, слід відзначити і позитивні. Процеси субурбанізації сприяли стримуванню росту великих міст та оживленню економіки американської провінції. В результаті цього розпочалося вирівнювання життєвого комфорту за поселенською ознакою. В окремих випадках рівень життєвого комфорту у провінції почав переважати аналогічний показник у найбільших містах.

Процес субурбанізації в країнах Західної Європи, як зазначається в одному з досліджень, відставав від амери-

канського аналога приблизно на 20 років. До того ж у Європі спостерігався дещо інший характер процесу субурбанізації: у передмістя виїжджали не лише заможні верстви населення, а й молодь, сімейні люди, які не знаходили умов для нормального життя у великому місті [120, s. 72]. Більшість моделей змін у великих містах повоєнних США повторювались у країнах Західної Європи. Однак процес занепаду центральних районів міст на Старому континенті відбувався більш плавно й не був так чітко виражений. Крім цього, органи влади європейських міст робили спроби відродити життя у центральних районах, запровадивши низку державних програм із реконструкції будинків і податкових пільг для підприємців. Слід зазначити, що околиці західноєвропейських та американських міст переважно заселені білими, однак туди також перебираються представники расових та етнічних меншин. Так, у США з 1980 по 1990 рік чорношкіре населення приміських зон збільшилося на 34,4 %, латиноамериканців стало більше на 69,3 %, а вихідців з Азії — на 125,9 %. Натомість частка білих зросла лише на 9,2 % [24, с. 557]. Але якщо у США переважна більшість представників меншин, які перебираються у передмістя, — це фахівці, люди середнього класу, то в Європі околиці мегаполісів не завжди є пристанищем заможних верств. Часто в них розселяються мігранти, вихідці з Африки та Азії. Високий рівень безробіття штовхає молодь із цих кварталів до заворушень. Таким чином, субурбанізація може зумовлювати не тільки класову, а й етнокультурну (расову) сегрегацію.

Процес урбанізації на Заході базувався переважно на соціальному розвитку, зростанні ринку праці в епоху індустріальної революції та поступовому формуванні національного середнього класу. За рахунок цих внутрішніх чинників і матеріального виробництва на початку ХХ ст. західні міста набули вирішального значення. З початком входження західних країн у постіндустріальну епоху концентрація матеріального виробництва у великих містах почала втрачати своє першочергове значення у продукту-

ванні високого рівня життя. До того ж у високорозвинутих в економічному плані західних суспільствах більшість населення протягом другої половини ХХ ст. задовольнила свої матеріальні потреби. Відбулося поширення постматеріалістських цінностей, які зумовлювали прискіпливіше ставлення до соціальних, побутових та екологічних проблем великих міст. Постіндустріальна економіка та більша вимогливість до соціального ареалу свого проживання стали чинниками «розосередження» життєвого комфорту за межі великих міст.

Натомість історія злету мегаполісів країн третього світу спричинена здебільшого процесом глобалізації: конкуренція транснаціональних компаній у гонитві за скороченням своїх витрат, за можливістю використовувати низькооплачувану робочу силу і дешевшу землю змушує їх переносити своє виробництво у країни Південної Америки, Африки та Азії. Цьому сприяє і те, що у країнах третього світу існує не такий жорсткий, як у країнах Заходу, екологічний і профспілковий контроль. Внаслідок цього мегаполіси країн третього світу перетворилися на виробничі цехи світової економіки.

Зростання цих міст, наявність робочих місць спонукає жителів провінції до них переїжджати. Якщо у міських кварталах західних міст новоприбульці оселяються ближче до центральних частин міста, то у країнах третього світу мігранти осідають на території, яка отримала назву «санітарний кордон». Більшість цих людей проживають у жахливих умовах, однак навіть ці умови є кращими, ніж там, звідки вони приїхали. Перенаселеність мегаполісів третього світу, хаотична забудова міського простору та поширення нетрів не відштовхують від них нових мігрантів. І якщо, наприклад, Китаю вдається контролювати урбанізацію цілеспрямованими реформами та відповідним розвитком інфраструктури, то в інших країнах, що розвиваються, потік мігрантів з інших місць створює відчутні проблеми з якістю життя та життєвим комфортом. Усі принади мегаполісу контрастів випробувала на собі українка Ксенія Опанасюк, яка проживає в індій-

ському місті Мумбаї. «Багато людей і мало ресурсів, — лаконічно резюмує вона головну проблему і відразу ж вдається в подробиці. — Тут доводиться воювати за все — щоб уранці проштовхнутися до зупинки, щоб зайти у транспорт, купити квиток, придбати продукти. Битися, щоб тебе випустили з базару і припинили продавати все підряд. Воювати, щоб було тихо в офісі, і глибоко дихати, щоб вистачило повітря» [75, с. 44].

На відміну від процесів субурбанізації в країнах Заходу, що супроводжувалися поширенням високого рівня життєвого комфорту на передмістя, малі міста та сільську місцевість і навіть переважанням аналогічного показника у мегаполісах, у країнах третього світу, особливо у тих, де економіка стрімко розвивається (Китай, Індія, Бразилія, ПАР та інші), урбанізація набула рис так званої метрополізації, коли соціально-економічний розвиток сконцентрувався в одному чи кількох центрах країни. Зазвичай метрополізацію розглядають як морфологічний різновид урбанізації з такими важливими рисами, як: 1) територіальна соціально-економічна поляризація країни; 2) концентрація економічного життя та активного населення у столиці (або великих містах — регіональних центрах). Окрім цього, під метрополізацією розуміють комплексний процес територіальної організації суспільства, що виявляється «в набутті містами та прилеглими до них територіями особливих, переважно лише для них характерних організаційно-управлінських, інноваційно-креативних, інформаційно-репрезентативних, духовно-культурних і транспортно-комунікаційних функцій, які розвиваються на основі часткових процесів територіальної організації суспільства — розміщення, територіальної спеціалізації та інтеграції діяльності суспільства» [70, с. 69]. Метрополізація, попри її негативні екологічні та соціально-психологічні наслідки від перенаселення, передбачає концентрацію життєвого комфорту саме в мегаполісах, оскільки бурхливий економічний розвиток поширюється лише на декілька урбаністичних центрів (включаючи столицю) кожної з країн.

Урбанізація в Радянському Союзі розвивалася на хвилі індустріалізації. Головним чинником цього була переважно важка промисловість. Промисловість породила велику кількість нових міст, особливо монофункціональних, вузькоспеціалізованих центрів. Так само впроваджуючи виробництво у старі центри, промисловість розширювала їхню економічну базу. Динамічний розвиток урбанізації в СРСР привів до формування потужних міських агломерацій, в яких зосереджувалися управлінські, культурні, наукові та освітні ресурси. Однак на відміну від процесів, які відбувалися у розвинених західних країнах, наявність потужних компенсаторних перерозподільних механізмів, соціального нормування (інститут прописки) та широкого застосування адміністративного управління стримувала суттєве соціально-територіальне розшарування. Крім цього, завдяки домінуванню галузевої системи управління економікою процес наростання негативних наслідків урбанізації в радянський період протікав не так явно і стихійно, як у країнах із ринковою економікою.

Під впливом соціально-економічних і політичних трансформацій, які сколихнули країни соціалістичного табору наприкінці ХХ ст., ситуація почала кардинально змінюватися. У більшості країн Центральної та Східної Європи з початком реформ перехідного періоду 1990-х років був покладений кінець колишнім зусиллям із розвитку урбанізації. Мережа великих поліфункціональних урбаністичних центрів у ході системної кризи спочатку почала занепадати. У 1990-х роках на пострадянському просторі спостерігалися навіть процеси часткової *руралізації* — відтоку міського населення (переважно у першому поколінні) у малі населені пункти й села. Однак подальше відновлення економіки не тільки відтворило урбаністичні центри та їхнє попереднє економіко-політичне значення, а й вибудувало досить стійку систему політико-економічного домінування великих міст і, особливо, столиці, над периферією. У постсоціалістичних країнах на зміну періоду адміністративного прагнення до

певної однорідності та взаємопов'язаності населених пунктів, яке було характерним у 1960—1980-х роках, прийшла епоха поглиблення регіональних і субрегіональних контрастів, поляризації умов життя у центрі та на периферії.

Прискорений процес входження постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи в ринкові відносини зумовив зміни соціально-просторової структури у містах, системи зв'язків і відносин між їхніми мешканцями. Деякі міста, особливо столичні, перетворилися на великі центри акумуляції капіталу, розподілу і споживання благ. В інших містах, які займали периферійне становище, внаслідок домінування в них монофункціонального економічного розвитку спостерігається падіння значення традиційних промислових виробництв або їх деградація, що істотно змінює життя міста та людей в ньому. В результаті цих змін диференціація соціально-економічного життя постсоціалістичних країн почала визначатися метрополізацією [127; 108]. В небагатьох ареалах цих країн проходить концентрація населення, економічної активності, сучасної інфраструктури тощо. За умов метрополізації сучасні найбільші міста виступають місцем перерозподілу та акумулювання прибутку і ренти, ареалом постійного проживання найзаможнішої частини населення регіону чи країни, тобто полюсом влади, багатства і відповідно надспоживання (докл. див.: [25]).

Початкові фази процесу метрополізації проявилися також і у столицях пострадянських країн, збігаючись із процесами політичної та економічної централізації. Зокрема, станом на 2012 р. на частку московського «згустку» соціально-економічної активності (0,27 % від усієї території РФ) припадало 12,1 % населення Росії, 27,3 % її сукупного ВВП, що істотно перевищувало ситуацію десятирічної давності [25]. Однак, незважаючи на високий рівень якості життя у мегаполісах, їхні мешканці оцінюють своє становище як гірше, на відміну від тих, хто живе у маленьких містах і селах. Зокрема, за даними Всеросійського центру вивчення громадської думки (рос. — ВЦИОМ), жителі російських мегаполісів задоволені сво-

їм становищем менше, ніж жителі невеликих міст і сіл. В цілому по країні свою життєву ситуацію називають важкою 56 % росіян. У великих містах таких песимістів виявилось 63 % [91]. Більше того, зростання добробуту та задоволення матеріальних потреб окремих мешканців великих міст провокують загострене відчуття незадоволеності. За даними опитування, проведеного Левада-Центром на замовлення російської «Новой газети» у травні 2011 р., серед респондентів, які мають достаток вище середнього, бажання залишити Батьківщину ще вище, ніж по країні загалом. Близько третини опитаних у віці від 25 до 39 років із доходом від 1,5 тис. євро і вище, які проживають у великих містах, у тому числі у столиці, хотіли б виїхати назавжди або принаймні на невизначений час. Більшість (65—70 %) із тих, хто бажає поїхати за кордон — на роботу або постійне проживання, уже багато разів там бували (у середньому за останні три роки вони виїжджали не менше 4 разів). Серед мотивів, якими керуються молоді городяни у своєму прагненні змінити місце проживання, на перше місце вони ставлять дві речі: а) високу якість життя, заради якої варто багато наполегливо і винахідливо працювати; б) умови її забезпечення (впевненість у майбутньому, усвідомлення того, що ніхто не зможе по своїй волі позбавити їх досягнутого) [76]. Тобто тривога через можливість утратити досягнуте та механізм соціального порівняння стають визначальними у відчутті життєвого дискомфорту, зумовлюючи міграційні настанови мешканців мегаполісів.

Подібні процеси спостерігаються у країнах Центральної та Східної Європи. Незважаючи на докризове економічне зростання, рівень урбанізації в них залишався загалом незмінним. Це пов'язано з деякими особливостями режиму внутрішньої міграції. Зокрема, наявність значних сільськогосподарських ресурсів у регіоні й розташування сировинних джерел, які є важливою економічною базою, сприятимуть збереженню нинішньої достатньо стійкої частки міського населення. Вступ більшості країн Центральної та Східної Європи у Шенгенський безвізовий простір

призвів до того, що багато висококваліфікованих громадян виїхали на заробітки у багатші країни Євросоюзу. До того ж наслідками вступу в Європейський Союз стали значні скорочення виробничого сектору економіки.

Таким чином, постсоціалістичні перетворення сприяли набуттю процесу метрополізації повсюдного характеру. Ці трансформації не тільки призупинили постіндустріальну перспективу, а й у багатьох країнах спричинили деіндустріалізацію. Очевидно, що відсутність потужної постіндустріальної економіки не сприяє «розосередженню» життєвого комфорту за межі великих міст. Унаслідок цього процес метрополізації, який відбувався у межах політико-економічного механізму постсоціалістичних перетворень, закріпив за великими містами статус місця з найвищим рівнем життя. Однак не в усіх випадках вищий рівень життя зумовлює відповідне зростання життєвого комфорту мешканців великих міст. У заможних мешканців великих міст унаслідок задоволення матеріальних потреб зростає вимогливість до інших сфер життя, що часто може спричинити відчуття дискомфорту.

2.3. Поселенська диференціація об'єктивних і суб'єктивних аспектів життєвого комфорту населення України

Одним із основних наслідків процесу урбанізації в Україні стали прогресуючі відмінності між містом і селом. Водночас цей процес породив відмінності у життєдіяльності мешканців великих і малих міст. Матеріальний рівень життя, доступ до освіти, можливості у професійній реалізації, дозвілля — всі ці об'єктивні умови життєвого комфорту зростають із розміром населеного пункту. Однак поряд із цим суб'єктивні виміри життєвого комфорту мешканців великих міст часто не відрізняються або ж за окремими показниками подеколи навіть сприймаються більш негативно, ніж серед жителів менших населених пунктів. Метою цього підрозділу є порівняльний

аналіз поселенських відмінностей об'єктивних і суб'єктивних аспектів життєвого комфорту населення України.

Соціологічні дослідження в українському суспільстві фіксують зростання об'єктивних умов життєдіяльності залежно від розміру населеного пункту. Зокрема, чим більшим є населений пункт, тим більше зростає місячний сукупний дохід на одного члена сім'ї та знижується рівень безробіття [44]. Поселенська диференціація чітко простежується за об'єктами накопичення сімейної власності: чим більшим є населений пункт, тим вища позиція у володінні особистою власністю [77]. Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України свідчать про те, що сільським мешканцям важче знайти роботу, ніж міським. Чисельність непрацюючого населення прямо залежить від місця проживання: чим далі поселення від великого міста, тим більша кількість у ньому непрацюючих, тобто тим важче знайти будь-яку роботу, не кажучи вже про роботу за кваліфікацією з достатнім заробітком або без достатнього заробітку чи з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією [100]. Досить чітко поселенський аспект простежується на рівні відповідності змісту праці бажанню її виконувати. Так, при відповіді на запитання «Наскільки зміст Вашої роботи відповідає тому, чим Ви хотіли б займатись на своєму робочому місці?» показник відповідності загалом залежить від типу поселення: найбільше визнання відповідності простежується у селі, найменше — у великих містах [88]. Незважаючи на можливості мати різноманітну за індустріальних умов працю, у мешканців міст відчувається вимогливіше ставлення до змісту своєї роботи. Можна припустити, що чинник самовиживання та брак альтернатив для селян не створюють у них зайвих ілюзій щодо трудових потреб. Натомість урбанізація привносить додаткову вибагливість для людини і це позначається на життєвому комфорті.

В рамках дослідження «Я і моє поселення», проведеного відділом соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, методом малюнквого тесту було виявле-

но, що у структурі уявлень про поселення село виглядає як комфортніше середовище для життя і відпочинку, ніж місто. Натомість місто постає переважно як середовище для можливого працевлаштування [99]. Аналіз, проведений Оленою Лисенко, показав, що частка тих, хто більшою мірою задоволений рівнем своєї освіти, у міських поселеннях (великих і невеликих) є більшою, ніж серед мешканців сільської місцевості. Причому мешканці великих міст переважно незадоволені рівнем своєї освіти, якщо це початкова, неповна середня освіта або середня спеціальна освіта, на відміну від жителів невеликих міст і селищ [40, с. 147].

Крім цього, з типом поселення пов'язані також ціннісні пріоритети. Порівняно з селянами мешканці міст динамічніші й більш відкриті як для сприйняття нових ціннісних пріоритетів, так і стосовно їх зміни. Зокрема, зі збільшенням розміру населеного пункту зростає показник згоди працювати у приватного підприємця [44]. Мешканці великих міст лояльніше сприймають економічне розшарування на бідних і багатих, аніж мешканці малих міст і сіл [69]. Разом із тим зі збільшенням розміру населеного пункту зростає частка громадян, зорієнтованих на гедоністичну складову життя (вони вбачають сенс життя у можливості жити заради свого задоволення). Найбільша частка «гедоністів» — у Києві та містах із населенням понад 250 тис. осіб, тоді як найменша вона серед селян [65]. Подібні відмінності можна було очікувати, оскільки саме міське середовище (а особливо середовище великих міст) є сприятливішим для реалізації гедоністичних схильностей. У містах люди мають більше вільного часу та можливостей для його реалізації через розваги та задоволення (тут значно більше всіляких розважальних і культурних установ).

Людина найбільше переймається тими проблемами, які є найгострішими саме для неї та її життєвого простору. Якщо розглянути поселенські відмінності у потребах українців, то аналіз відповідей на запитання про напрями поліпшення стану соціальної сфери засвідчує, що,

приміром, якість медичного обслуговування найбільше турбує селян порівняно з мешканцями інших типів поселень. Натомість із посиленням чинника урбанізації зростає увага до розв'язання екологічних проблем, питань будівництва соціального житла, житлово-комунальної сфери [32]. Ці проблеми об'єктивно не є актуальними для селян, оскільки питання житла та його обслуговування на селі вони вирішують переважно самі й зазвичай екологія на селі значно краща, ніж у містах. Часто працездатні люди у селі не затримуються і намагаються якнайшвидше виїхати до міста, здебільшого великого. Тому велике місто нерідко є останнім пунктом міграції населення України, що, власне, і викликає нестачу житла.

Разом із тим в основних поселенських групах соціальне самопочуття змінювалося по-різному: у 1995 р. найвищий показник Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІІСС) спостерігався у сільських жителів, у 1998 р. показники зрівнялися стосовно всіх груп, у 2002 р. показник ІІСС виявився найвищим серед мешканців невеликих міст, із 2004 р. — серед населення великих міст [19]. Натомість під час фінансово-економічної кризи 2008—2009 років поселенські відмінності соціального самопочуття мали зворотню динаміку. Так, у містах рівень його падіння був вищим, аніж у мешканців села [28]. Подібним чином під час кризи відбувається реакція населення на соціальні перетворення: диференціація відчуття дефіцитності соціальних можливостей і ресурсів за місцем проживання змінюється шляхом збільшення кількості мешканців великих міст серед носіїв відчуття нестачі та збільшення кількості селян серед тих, кому всього необхідного вистачає [57]. Отже, стрімкість динаміки суб'єктивного реагування на соціально-економічні зміни прямо залежить від величини населеного пункту: чим більший населений пункт, тим скоріше суб'єктивні почування людей наближаються до об'єктивних умов.

Проведений Наталією Ходорівською порівняльний аналіз оцінок скрутних ситуацій мешканців різних типів поселень виявив, що у цілому по Україні частка тих, хто

не переживав негативних ситуацій упродовж року, знижується зі зменшенням розміру населеного пункту. Найбільше число тих, хто не зазнавав жодних скрутних ситуацій, мешкає в селах (40,2 %), а найменше таких — у Києві (26,8 %). Порівняння повсякденних негативів мешканців різних видів поселень України засвідчує, що мешканці великих міст частіше, ніж мешканці інших міст і сіл, зазнають прикрощів від негараздів зі здоров'ям (своїм та близьких), психологічних негативів (зневіри в людях, конфліктів), однак істотно рідше потерпають від втрати роботи. Ситуації великої матеріальної скрути порівняно частіше трапляються в житті мешканців невеликих міст і дещо рідше — в житті мешканців великих міст (із населенням понад 250 тис. осіб). Помітно частіше виникає ситуація безпорадності перед свавіллям влади в житті киян [98]. Показовим є поселенська диференціація соціального виміру життєвого комфорту. Так, у 2004 р., відповідаючи на запитання «Чи обрали б Ви Україну Батьківщиною, коли б мали можливість вибору?», ствердно відповідь дали 54,7 % мешканців міст і 75,0 % селян. Серед киян ця частка становила 56,7 % [90]. Тобто, незважаючи на вищий рівень життя, життєвих можливостей, міські жителі менш комфортно відчують себе у соціальному просторі країни. Проте тут слід мати на увазі, що сільських жителів більше проживає у більш «патріотичних» Західному і Центральному регіонах.

Проведений Сергієм Макеевим соціологічний аналіз поселенської стратифікації життєвих шансів приводить до двох основних висновків. Передусім диференційоване ставлення до доступності благ і можливостей, а разом із тим і дещо своєрідний їх «розподіл» між тими, хто проживає в різних типах поселення, свідчить про те, що індивіди реалістично оцінюють власну життєву ситуацію. Асиметрія доступності благ репрезентується дилемою «перспектива — повсякденність», в якій мешканці великих міст констатують доступність благ повсякденного існування, а жителі сіл і малих міст, якщо і не виключаються з права доступу до них, то вельми обмежені у та-

кому праві, покладаючися на трансформацію до кращого стану речей у найближчому або віддаленому майбутньому [42]. Людмила Скокова, у свою чергу, звертає увагу на те, що тип поселення є одним зі значимих факторів, який диференціює доступ до бажаної участі в дозвіллі, залученні до культурних благ. Можливості участі в культурно-дозвіллевих практиках зменшуються з мірою зменшення розміру населеного пункту, віддаленості його від великих міст. Причиною цього є нерівномірний розвиток культурної інфраструктури та комунікаційних технологій. Відповідаючи у 2006 р. на запитання «Якою мірою у Вашому населеному пункті культурно-розважальні заклади задовольняють потреби населення?», варіант «в цілому задовольняють» обрали 15 % населення України. Поселенський розподіл показує, що серед мешканців Києва таких виявилось 38 %, великого міста (із населенням більше 250 тис.) — 19 %, середнього (менше 250 тис.) — 12 %. Серед мешканців села цей варіант обрали 9 %, тоді як їхня негативна оцінка — «в цілому не задовольняють потреби» — виявилася найвищою (54 %) порівняно із середнім містом (43 %), великим містом (34 %) і столицею (21 %) [81].

Всі ці дослідження переважно аналізувалися за шкалою «1 — Київ; 2 — місто з населенням понад 250 тис. осіб; 3 — невелике місто; 4 — село», яка має номінальний смисл. Однак Ірина Прибиткова запропонувала детальнішу типологію населених пунктів України, за якою аналіз відмінностей життєдіяльності громадян може стати точнішим. Зокрема, крім *сіл* та *селищ міського типу*, в Україні найбільш поширеними є *малі* міста з чисельністю мешканців 10,0—19,9 тис., а також 20,0—49,9 тис. До групи *середніх* слід зараховувати міста від 50 тис. до 99,9 тис. мешканців; *великих* — із населенням від 100,0 тис. до 249,9 тис.; *крупних* — від 250 тис. до 500 тис. осіб. До групи *найбільших* міст із населенням 500 тис. осіб та більше належать 10 українських міст, з яких 5 мають понад 1,0 млн жителів [74]. Така типологія також використовується державним комітетом статистики. Таким чином,

аналізуючи поселенські відмінності об'єктивних умов життєдіяльності та суб'єктивних вимірів життєвого комфорту населення України, ми скористалися наявною в масиві даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України порядковою шкалою, яка детальніше відображає чисельність мешканців у населених пунктах.

Емпіричну базу аналізу утворює масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2012 р., що здійснюється з 1992 р. (розробники програми — Наталія Паніна та Євген Головаха). Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому шаблі (автори вибірки — Наталія Паніна, Микола Чурилов). На першому шаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Квотний скринінг на останньому шаблі дає можливість у підвбірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр / місто / село), статтю, віком і рівнем освіти, характерними для певної області й певного типу населеного пункту.

Якщо взяти до уваги середній розмір заробітної платні (стипендії, пенсії) та сукупний дохід на одного члена сім'ї, то можна побачити, що доходи сільських мешканців суттєво відрізняються від доходів городян (див. табл. 2.3). Якщо ж аналізувати відмінності у доходах від величини міст, то показовим є вирізнення найбільших міст — мільйонників, жителі яких суттєво випереджають у доходах мешканців інших міст. Однак не можна вести мову про існування суттєвого лінійного зв'язку між показником чисельності мешканців міст і рівнем доходів: у деяких випадках заробітна платня мешканців малих міст перевищує доходи жителів середніх міст, до того ж сукупний дохід на одного члена сім'ї жителів міст із населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб перевищує подібний показник більших міст.

Т а б л и ц я 2.3. Відмінності в доходах населення України за типом населеного пункту, 2012 р., грн.

Тип населеного пункту	Розмір заробітної платні (стипендії, пенсії)	Сукупний дохід на одного члена сім'ї
Місто з населенням:		
понад 1 млн осіб	1959,2	2076,5
від 501 тис. до 1 млн осіб	1717,3	1632,3
від 251 тис. до 500 тис. осіб	1574,0	1434,3
від 101 тис. до 250 тис. осіб	1575,5	1393,1
від 51 тис. до 100 тис. осіб	1597,4	1533,5
від 21 тис. до 50 тис. осіб	1526,3	1483,4
менше 20 тис. осіб	1462,0	1264,3
Селище міського типу (смт)	1114,2	1095,2
Село	1036,6	1060,3
Загалом по Україні	1420,6	1390,2

Якщо порівняти житлові умови населення України залежно від типу поселення, то на перший погляд зі збільшенням розміру населеного пункту зменшується як загальна, так і житлова площа помешкань (див. табл. 2.4). Здавалося б, мешканці сіл повинні себе відчувати комфортніше, ніж жителі міст-мільйонників, оскільки їхні оселі просторіші на 20 м² від осель жителів мегаполісів. До того ж, якщо порівняти середню кількість житлових кімнат (без кухні та допоміжних приміщень) за типом поселення, то знову ж таки — чим менший населений пункт, тим більший показник. За цим показником селяни мають у середньому майже на одну кімнату більше, ніж мешканці великих міст.

Слід мати на увазі, що у малих населених пунктах — селах і селищах міського типу — люди здебільшого проживають у будинках — хатах, які мають у середньому по три житлові кімнати. Однак, якщо порівняти кількість людей в одній квартирі (будинку) з точки зору життєвого комфорту, мешканці мегаполісів мають перевагу над жителями малих міст і особливо сіл. За кількістю людей в одній кімнаті суттєвих відмінностей не простежується.

2.3. Поселенська диференціація об'єктивних і суб'єктивних аспектів ...

Таким чином, попри просторість осель мешканців малих населених пунктів, ця перевага нівелюється тим, що городяни великих міст проживають в оселях, які диференціюються за площею на одного мешканця.

Якщо ж порівняти житло за рівнем комфорту, то чим більший населений пункт — тим більше охоплення осель такими благами, як холодна і гаряча вода, каналізація, центральне опалення та стаціонарний телефон (див. табл. 2.5). Однак ретельний аналіз показує, що така лінійна залежність певною мірою притаманна лише щодо наявності в оселях гарячої води та центрального опалення. Проте існують певні особливості по кожному із благ: у містах із населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб дещо менша кількість людей має у своєму розпорядженні гарячу воду і каналізацію, ніж мешканці міст із населенням від 21 тис.

Т а б л и ц я 2.4. Житлові умови населення України залежно від типу населеного пункту, 2012 р.

Тип населеного пункту	Загальна площа квартири (будинку), м ²	Житлова площа квартири (будинку), м ²	Кількість кімнат (без кухні та допоміжних приміщень)	Кількість людей в одній квартирі (будинку)	Кількість людей в одній кімнаті
Місто з населенням:					
понад 1 млн осіб	51,9	35,5	2,3	3,2	1,7
від 501 тис. до 1 млн осіб	50,5	35,2	2,2	3,0	1,7
від 251 тис. до 500 тис. осіб	52,2	39,2	2,1	2,8	1,7
від 101 тис. до 250 тис. осіб	52,8	36,5	2,2	3,1	1,8
від 51 тис. до 100 тис. осіб	60,6	45,0	2,5	2,9	1,6
від 21 тис. до 50 тис. осіб	55,2	38,4	2,3	2,8	1,6
менше 20 тис. осіб	53,9	37,8	2,5	2,7	1,7
Селище міського типу (смт)	63,3	45,0	2,8	2,9	1,6
Село	71,1	53,0	3,1	3,1	1,6
Загалом по Україні	60,0	43,7	2,6	3,0	1,6

Т а б л и ц я 2.5. Поселенський розподіл населення України за рівнем комфорту житла, 2012 р., %

Тип населеного пункту	Наявність у квартирі (будинку) комунальних благ					
	Холодної води	Гарячої води	Каналізації (туалету)	Центрального опалення	Телефону	Газової або електроплити
Місто з населенням: понад 1 млн осіб	99,6	88,0	97,4	92,7	90,2	97,9
від 501 тис. до 1 млн осіб	99,3	76,1	95,7	90,6	74,6	96,4
від 251 тис. до 500 тис. осіб	99,3	71,8	90,2	81,2	72,1	99,3
від 101 тис. до 250 тис. осіб	98,0	74,5	96,1	72,5	76,5	98,0
від 51 тис. до 100 тис. осіб	97,0	44,0	87,3	72,9	67,5	92,8
від 21 тис. до 50 тис. осіб	99,3	54,3	94,2	56,5	66,7	90,6
менше 20 тис. осіб	96,6	41,4	74,1	36,2	51,7	98,3
Селище міського типу (смт)	77,0	48,7	53,3	39,5	52,0	95,4
Село	56,8	29,0	35,0	21,9	41,8	89,5
Загалом по Україні	83,6	53,8	70,5	56,6	61,9	94,1

до 50 тис. осіб. Загалом слід констатувати, що малі міста і села порівняно з більшими населеними пунктами суттєво відрізняються за невисоким доступом до основних комунальних благ. Причому вражають своїми полярними показниками великі міста та села. Лише наявність газової або електроплити не виокремлює особливих відмінностей за типом поселень.

Мешканці міст-мільйонників, з одного боку, та малих міст і сіл, з іншого, разюче відрізняються за таким важливим аспектом життєвого комфорту, як доступність будь-якої роботи (див. табл. 2.6). Хоча і простежується загальна тенденція — чим менший населений пункт, тим більша проблема знайти будь-яку роботу, все ж з'ясува-

лося, що у селищах міського типу знайти будь-яку роботу дещо легше, ніж у містах із населенням менше 20 тис. осіб і селах. Так само у менших за розміром містах легше знайти будь-яку роботу, ніж у більших.

Одним із показових аспектів життєвого комфорту є час і можливість займатися фізкультурою та спортом. Ці заняття суттєво підвищують життєвий тонус, сприяють хорошему настрою та відчуттю самореалізації у житті. Дані соціологічного моніторингу свідчать, що заняття ранковою гімнастикою та фізкультурою більшою мірою притаманні мешканцям великих і середніх міст, аніж жителям малих міст і сіл (див. табл. 2.7).

Привабливість місця проживання залежить від криміногенної обстановки. Показовим є зв'язок розміру міста та випадків хуліганства і пограбувань, які трапляються досить часто у населеному пункті: чим більше місто, тим більш криміногенна обстановка (див. табл. 2.8). Такий зв'язок загалом відтворює подібні тенденції наслідків урбанізації у країнах Заходу. Особливо відрізняються відповіді мешканців великих і малих міст. Найменш криміно-

Т а б л и ц я 2.6. Поселенський розподіл населення України за відповіддю на запитання «Чи важко знайти будь-яку роботу у Вашому населеному пункті?», 2012 р., %

Тип населеного пункту	Варіант відповіді		
	Легко	Важко	Не знаю
Місто з населенням:			
понад 1 млн осіб	39,0	35,1	25,9
від 501 тис. до 1 млн осіб	33,3	30,4	36,2
від 251 тис. до 500 тис. осіб	20,5	51,9	27,6
від 101 тис. до 250 тис. осіб	35,4	37,5	27,1
від 51 тис. до 100 тис. осіб	21,7	62,7	15,7
від 21 тис. до 50 тис. осіб	19,7	58,4	21,9
менше 20 тис. осіб	7,0	64,9	28,1
Селище міського типу (смт)	14,7	76,0	9,3
Село	9,5	71,4	19,2
Загалом по Україні	19,9	57,9	22,2

Т а б л и ц я 2.7. Поселенський розподіл населення України за оздоровчими видами дозвілля, 2012 р., %

Тип населеного пункту	Оздоровчі види дозвілля		
	Ранкова гімнастика і фізкультура	Біг, оздоровчі прогулянки	Відвідування басейну, спортзалу, стадіону, спортмайданчика
Місто з населенням:			
понад 1 млн осіб	20,5	11,5	7,3
від 501 тис. до 1 млн осіб	16,7	10,9	6,5
від 251 тис. до 500 тис. осіб	10,8	8,0	2,8
від 101 тис. до 250 тис. осіб	21,6	9,8	7,8
від 51 тис. до 100 тис. осіб	9,0	7,2	1,8
від 21 тис. до 50 тис. осіб	12,3	8,7	7,2
менше 20 тис. осіб	6,9	6,9	1,7
Селище міського типу (смт)	8,6	0,7	1,3
Село	8,0	3,3	1,0
Загалом по Україні	11,6	6,6	3,3

генна ситуація фіксується у селах. Принаймні саме серед мешканців сіл найбільше тих, хто зазначив про відсутність подібних злочинів.

Крім криміногенної обстановки, не менш переконливим аргументом для відчуття привабливості місця проживання є екологічна ситуація. Як очікувалося, великі міста вирізняються найбільш неблагополучною екологічною ситуацією (див. табл. 2.9). Однак найгірша екологічна ситуація простежується не у містах-мільйонниках, де 44,0 % мешканців визнали її неблагополучною, а у містах із населенням від 501 тис. до 1 млн осіб, в яких виявилось 60,9 % таких респондентів. Найкраща екологічна ситуація фіксується у селах: серед селян 62,9 % визнали екологічну ситуацію як благополучну.

Відсутність життєвого комфорту людини часто можна визначити за її намірами залишити місце проживання. Виявилося, що мешканці міст із населенням від 101 тис. до 250 тис. осіб дещо більше налаштовані на міграцію, ніж мешканці решти міст і сіл (див. табл. 2.10). Бажання виїхати зі свого населеного пункту найменше виявляють мешканці найбільших міст і міст із населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб, які до того ж вирізняються найвищим показником «осідлості». Таким чином, незважаючи на істотні відмінності матеріальних умов проживання у найбільших і малих містах (селах) на користь перших, суттєва різниця у бажанні виїхати зі свого населеного пункту залежно від його розміру не простежується.

Т а б л и ц я 2.8. Поселенський розподіл населення України за відповіддю на запитання «Наскільки часто трапляються випадки хуліганства та пограбувань у Вашому мікрорайоні (поблизу Вашого будинку)?», 2012 р., %

Тип населеного пункту	Варіант відповіді			
	Трапляються досить часто	Трапляються, але не дуже часто	Практично не трапляються	Не знаю
Місто з населенням:				
понад 1 млн осіб	9,0	41,9	19,2	29,9
від 501 тис. до 1 млн осіб	18,1	32,6	17,4	31,9
від 251 тис. до 500 тис. осіб	8,7	38,3	19,2	33,8
від 101 тис. до 250 тис. осіб	7,8	41,2	19,6	31,4
від 51 тис. до 100 тис. осіб	5,4	46,4	24,1	24,1
від 21 тис. до 50 тис. осіб	8,7	45,7	29,0	16,7
менше 20 тис. осіб	8,6	29,3	22,4	39,7
Селище міського типу (смт)	6,0	45,0	31,8	17,2
Село	6,3	36,6	39,4	17,7
Загалом по Україні	8,1	39,5	27,9	24,5

Т а б л и ц я 2.9. Поселенський розподіл населення України за відповіддю на запитання «Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію поселення, в якому Ви живете?», 2012 р., %

Тип населеного пункту	Варіант відповіді		
	Неблагополучна	Важко сказати	Благополучна
Місто з населенням:			
понад 1 млн осіб	44,0	22,2	33,8
від 501 тис. до 1 млн осіб	60,9	15,2	23,9
від 251 тис. до 500 тис. осіб	45,4	19,6	35,0
від 101 тис. до 250 тис. осіб	39,2	15,7	45,1
від 51 тис. до 100 тис. осіб	43,9	16,3	39,7
від 21 тис. до 50 тис. осіб	22,5	22,5	55,0
менше 20 тис. осіб	15,5	27,6	56,9
Селище міського типу (смт)	25,7	16,4	57,9
Село	18,2	18,9	62,9
Загалом по Україні	33,0	19,2	47,8

Т а б л и ц я 2.10. Поселенський розподіл населення України за відповіддю на запитання «Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?», 2012 р., %

Тип населеного пункту	Варіант відповіді		
	Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Місто з населенням:			
понад 1 млн осіб	16,7	18,8	64,5
від 501 тис. до 1 млн осіб	24,6	31,9	43,5
від 251 тис. до 500 тис. осіб	19,2	19,9	61,0
від 101 тис. до 250 тис. осіб	29,4	23,5	47,1
від 51 тис. до 100 тис. осіб	15,7	18,7	65,7
від 21 тис. до 50 тис. осіб	21,0	21,0	58,0
менше 20 тис. осіб	19,0	24,1	56,9
Селище міського типу (смт)	17,2	23,8	58,9
Село	22,2	17,5	60,3
Загалом по Україні	20,2	20,4	59,4

2.3. Поселенська диференціація об'єктивних і суб'єктивних аспектів ...

Поряд із об'єктивними показниками життєдіяльності населення у моніторинговому дослідженні існує низка стандартизованих тестових методик, які вможливають проведення точнішого вимірювання соціально-психологічного стану, що має серйозне значення у періоди соціальних трансформацій. Якщо проаналізувати поселенський розподіл соціально-психологічного стану населення України, то менш благополучними в цьому сенсі виявилися мешканці найменших населених пунктів (див. табл. 2.11).

Однак найгіршими вимірами соціально-психологічного стану вирізняються селища міського типу. Для ви-

Т а б л и ц я 2.11. Поселенський розподіл населення України за соціально-психологічним станом, 2012 р., бали

Тип населеного пункту	Соціально-психологічний стан населення України			
	Інтегральний індекс соціального самопочуття (шкала 20—60 балів)	Індекс аномійної деморалізованості (шкала 0—18 балів)	Сумарний індекс цинізму (шкала 0—14 балів)	Індекс тривожності (шкала 20—80 балів)
Місто з населенням:				
понад 1 млн осіб	39,6	12,7	9,9	44,1
від 501 тис. до 1 млн осіб	38,1	12,4	9,9	45,8
від 251 тис. до 500 тис. осіб	37,9	13,1	9,9	45,6
від 101 тис. до 250 тис. осіб	38,0	12,6	9,6	45,0
від 51 тис. до 100 тис. осіб	37,7	13,8	10,2	46,6
від 21 тис. до 50 тис. осіб	38,7	13,1	9,9	47,2
менше 20 тис. осіб	37,8	13,2	9,4	45,5
Селище міського типу (смт)	35,1	14,1	10,6	49,7
Село	36,0	13,6	10,1	47,3
Загалом по Україні	37,3	13,3	10,0	46,5

значення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37—43 бали — середній; вищі, ніж 43 бали, — високий. Відповідно найменший показник Інтегрального індексу соціального самопочуття зафіксовано серед жителів селищ міського типу — 35,1 бала, тоді як загальнонаціональний показник сягає позначки 37,3 бала. Показово, що у містах-мільйонниках цей показник становить 39,6 бала.

Аномійна деморалізованість є психологічною реакцією людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, вже зруйновано, а іншу ще не сформовано. Подібно до попереднього випадку селища міського типу вирізняються найвищим показником Індексу аномійної деморалізованості — 14,1 бала, тоді як у найбільших містах він нижчий майже на два бали.

Якщо ж взяти до уваги Індекс тривожності, коли нормальним вважається його значення у межах від 31 до 46 балів, підвищеним — 47—50 балів, а високим — від 51 до 60 балів, то найбільший його вимір зафіксовано знову ж таки серед мешканців селищ міського типу — 49,7, тоді як у мегаполісах він нижчий аж на п'ять пунктів — 44,1 бала.

Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей. Високий рівень поширеності цинізму може становити серйозну перешкоду на шляху формування демократичної системи цінностей. Виявлено, що найменші населені пункти вирізняються дещо більшим Індексом цинізму.

Таким чином, незважаючи на відчутні відмінності у матеріальних умовах, серед мешканців великих міст і найменших населених пунктів суттєвої різниці в інших чинниках, які визначають життєвий комфорт людини, не простежується. Зі зростанням розміру населеного пункту зростає забезпеченість матеріальними ресурсами: фіксується збільшення доходу, рівня комфортабельності житла та можливості знайти будь-яку роботу. Аналогічним чином у великих населених пунктах у зв'язку із кращою спортивною інфраструктурою зафіксована дещо більша кількість людей, які практикують оздоровчі та спортивні

види дозвілля. Однак існують і негативні сторони урбанізації в Україні. Зі збільшенням розміру населеного пункту зростає стурбованість екологічною та криміногенною ситуаціями. Цікавим є той факт, що, незважаючи на гірші матеріальні умови, мешканці малих міст і сіл менше прагнуть, аніж жителі міст із населенням від 101 тис. до 250 тис. осіб, виїхати із власних населених пунктів. І все ж результати аналізу поселенської диференціації соціально-психологічних станів населення України свідчать про найкраще становище мешканців мегаполісів і найгірше — жителів сіл і, особливо, селищ міського типу.

Проблема впливу урбаністичних чинників на суб'єктивний світ людини висвітлена в роботах більшості класиків соціології та соціальної психології. Розгляд міського соціуму як особливого осередку діяльності людства став характерним для соціокультурної парадигми в соціологічних дослідженнях міста. Загальною рисою цих теорій став розгляд феномену урбанізму як способу життя, який відображає організацію суспільства з точки зору комплексу поділу праці й диференціації економічних ролей, коли високий рівень технологізації виробництва, висока соціальна мобільність, взаємозалежність соціальних суб'єктів у здійсненні економічних функцій призводять до знеособлення та індивідуалізації в соціальних відносинах. У великому місті безпосередні соціальні зв'язки, наповнені людським теплом у спільноті («гемайншафт»), заміщаються випадковими, формалізованими, обмеженими, знеособленими та вузькоспеціалізованими зв'язками, притаманними суспільству («гезельшафт») (Ф. Тьоніс). Оскільки урбанізація робить життя людини більш анонімним, міські жителі задля позначення свого соціально-економічного статусу практикують більші масштаби демонстративного споживання. Внаслідок цього для городянина важливішим є відчуття зручності свого зовнішнього вигляду, натомість у сільського мешканця відчуття комфорту викликають обмеження в їжі чи відсутність добротного житла (Т. Веблен). Мешканці міст перебувають під постійним тиском сильних подразників, що впливають на нервову систему, серед яких такі компо-

ненти міського життя, як різноманітні шуми, вогні, свистки тощо. Всі ці впливи вимагають від людини безперервних і постійних реакцій. Саме тому у великих містах переважає інтелектуальний, раціональний характер духовного життя, натомість у містечках і селах духовне життя ґрунтується переважно на чуттєвій основі (Г. Зіммель). Багатолюдне, щільне та гетерогенне середовище великого міста обрушується на індивіда неймовірною кількістю різноманітних впливів, що супроводжується ускладненням міських соціокультурних характеристик: утратою традиційних підвалин суспільного життя, ослабленням родинних і сусідських зв'язків. Життя у містах характеризується швидкоплинністю, поверховістю, анонімністю та індивідуалізмом (Л. Вірт). Дослідження безпосередніх причинно-наслідкових зв'язків окремо взятого стресора не дає можливості повною мірою відобразити весь спектр впливу міського середовища на життєвий комфорт. Окремі стресори можуть викликати зустрічну реакцію та взаємодіяти. Потрібно враховувати здатність міського жителя адаптуватися до різного роду стресорів.

Із поширенням постіндустріальних тенденцій розвитку західних суспільств у другій половині ХХ ст. з великих міст поступово почало витіснятися промислове виробництво, відбулося переселення людей із високими доходами з центру міст на околиці. Безперервно зростаючий соціальний контраст між старими міськими центрами та їхніми околицями дав поштовх процесові *субурбанізації* (розширення передмість) та сприяв тому, що поширення приміського способу життя набуло стилевих ознак успішності та благополуччя. Процеси субурбанізації привели до вирівнювання життєвого комфорту за поселенською ознакою. Відбулося поширення постматеріалістських цінностей, які зумовлювали прискіпливіше ставлення до соціальних, побутових та екологічних проблем великих міст. Постіндустріальна економіка та більша вимогливість до соціального ареалу свого проживання стали чинниками «розосередження» життєвого комфорту за межі великих міст. На відміну від процесів субурбанізації в країнах Заходу у країнах третього світу, особливо в тих,

де економіка стрімко розвивається, урбанізація набула рис так званої метрополізації, коли соціально-економічний розвиток сконцентрувався в одному або декількох центрах країни. Метрополізація, незважаючи на її негативні екологічні та соціально-психологічні наслідки від перенаселення, передбачає концентрацію життєвого комфорту саме у мегаполісах, оскільки бурхливий економічний розвиток поширюється лише на кілька урбаністичних центрів (включаючи столицю) кожної з країн. Початкові фази процесу метрополізації проявилися також і в столицях постсоціалістичних країн, збігаючись із процесами політичної та економічної централізації. Ці трансформації не тільки призупинили постіндустріальну перспективу, а й у багатьох країнах спричинили деіндустріалізацію. Відсутність потужної постіндустріальної економіки не сприяє «розосередженню» життєвого комфорту за межі великих міст. Унаслідок цього обмежений політико-економічним механізмом постсоціалістичних перетворень процес метрополізації закріпив за великими містами статус місця з найвищим рівнем життя. Однак не в усіх випадках вищий рівень життя зумовлює відповідне зростання життєвого комфорту мешканців великих міст. У заможних їх мешканців унаслідок задоволення матеріальних потреб зростає вимогливість до інших сфер життя, що часто може спричиняти відчуття дискомфорту [11].

Було виявлено, що зі зростанням розміру населеного пункту збільшується забезпеченість матеріальними ресурсами (дохід, комфортабельність житла, можливість знайти будь-яку роботу), краще розвивається інфраструктура для активного дозвілля, що виявляється у більшій кількості оздоровчих і спортивних практик. Водночас збільшення розміру населеного пункту зумовлює зростання стурбованості екологічною та криміногенною ситуаціями. Тому попри гірші матеріальні умови мешканці малих міст і сіл менше прагнуть, аніж жителі великих міст, виїхати із власних населених пунктів. Результати аналізу поселенської диференціації соціально-психологічних станів населення України свідчать про найкраще становище мешканців мегаполісів і найгірше — жителів сіл і селищ міського типу [10].

**ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО
КОМФОРТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
ПОСЕЛЕНСЬКИЙ АСПЕКТ**

Дослідження життєвого комфорту за умов урбанізації потребує надійної порівняльної інформації стосовно поселенської диференціації емоційних станів людини, які залежать від соціетальних умов і змін у політичній, економічній і соціальній сферах різних країн. У цьому випадку стане корисним крос-культурний метод. Застосування у дослідженні певної проблеми крос-культурного методу (або порівняльного методу) дає можливість шляхом порівняння виявити загальне й особливе в розвитку національних суспільств. Порівняльні дослідження націй, які територіально проживають у подібних географічних умовах і претендують на охоплення певною загальною ідентичністю (наприклад європейською цивілізацією), дають змогу виділити ареали поширення певних соціальних феноменів і чинники, які їх зумовлюють.

Водночас дані окремого дослідження певного соціального феномену є корисним інструментом для висунення теоретичних припущень. Однак часто одноразова перевірка своїх припущень формує однобічне і фрагментарне уявлення дослідників про характер формування та стану соціальних феноменів. Одним із джерел отримання адекватної та надійної інформації є спеціальний моніторинг, за допомогою якого можна систематично відстежувати тенденції суб'єктивного відображення об'єктивних процесів у громадській думці. Тривале спостереження за поселенською структурою відчуття життєвого комфорту дає змогу точніше вивчити цей феномен за умов урбанізації, оскільки цей процес є тривалим. Отже, у цьому роз-

ділі буде проаналізована динаміка поселенської диференціації життєвого комфорту населення України та передбачається зробити порівняльний аналіз цього процесу у країнах Європи. Крім цього, важливим є з'ясування поселенської диференціації чинників життєвого комфорту в Україні.

**3.1. Поселенська диференціація
життєвого комфорту населення України та Європи:
порівняльний аналіз**

В Європі здійснюють декілька відомих довготривалих моніторингових соціальних досліджень — Вивчення європейських цінностей (*European Values Survey*), Європейський барометр (*Eurobarometer, New Democracies Barometer*), Європейське соціальне дослідження (*European Social Study*). Останній проект розпочався вже у новому столітті в усіх країнах ЄС і відзначається найвищим рівнем методичної та організаційної культури проведення міжнародних порівняльних моніторингових досліджень. Саме до нього у 2005 р. приєдналася Україна і стала учасником другої хвилі міжнародного порівняльного дослідницького проекту. У 2007, 2009 та 2011 роках були проведені відповідно третя, четверта і п'ята хвилі опитувань ESS (докл. див.: [22]). Особливістю Європейського соціального дослідження є те, що для багатьох показників використовується 10-бальна шкала вимірювання. Як зазначає Джастін Фішер, надійність оцінок задоволеності життям, щастя чи іншого емоційного стану видається менше проблематичною, коли при вимірюванні звертається більша увага не на кількість категорій (аспектів проблеми), а на шкалу вимірювання: за 10- та 11-бальною шкалою було виявлено надійніші відповіді (до 20 %) у порівнянні з 7-, 5- або 4-бальною шкалою [118]. Таким чином, використання результатів цього дослідження дасть змогу, по-перше, точніше визначити місце України у сфері суб'єктивного сприйняття свого життя її громадянами порівняно з громадянами інших європейських країн, по-друге, про-

аналізувати поселенську диференціацію життєвого комфорту населення європейських країн із відмінними соціально-економічними умовами життєдіяльності, які відображають особливості процесів урбанізації.

Одним із основних показників життєвого комфорту є задоволеність життям. Цей показник базовий у Європейському соціальному дослідженні, відтак запитання щодо задоволеності життям ставиться в усіх опитувальних хвилях ESS. Розглядаючи динаміку задоволеності сьогоdnішнім життям в різних європейських країнах, можна констатувати відсутність чіткої тенденції динаміки цього показника у більшості країн (див. табл. 3.1).

В одних країнах задоволеність життям протягом другої половини 2000-х років зростає, в інших — знижується. Однак ці зміни є несуттєвими. Серед країн, де зафіксовано найвищі середні бали (від 7 та більше) задоволеності своїм сьогоdnішнім життям, представлені Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Ісландія, Іспанія, Ірландія, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Швейцарія, Австрія та Кіпр. Дещо нижчі показники задоволеності життям (приблизно від 6 до 7 балів) спостерігаються серед таких країн, як Словенія, Німеччина, Франція, Польща, Чеська Республіка, Хорватія, Естонія та Греція. Найнижчі показники — у таких країнах, як Румунія, Латвія, Туреччина, Португалія, Угорщина, Росія, Болгарія та Україна. Україна та Болгарія вирізняються з-поміж усіх європейських країн тим, що середній показник задоволеності життям не перетнув умовну середню позначку «5». Таким чином, можна визнати, що болгари та українці в цілому радше не задоволені життям, аніж задоволені.

В Європейському соціальному дослідженні поселенський аспект аналізується за шкалою «1 — велике місто; 2 — передмістя або околиця великого міста; 3 — невелике місто; 4 — село; 5 — окремий дім (хутір) у сільській місцевості». Слід зазначити, що останній поселенський сегмент — окремий дім (хутір) у сільській місцевості — статистично представлений у національних вибірках пе-

3.1. Поселенська диференціація життєвого комфорту населення ...

Т а б л и ц я 3.1. Динаміка відповідей населення європейських країн на запитання «Наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьогодишнім життям?», 2005—2011 рр., середній бал (0 — зовсім незадоволений, 10 — повністю задоволений)

Країна	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.
Австрія	7,50	7,63	—	—
Бельгія	7,43	7,41	7,27	7,51
Болгарія	—	4,70	4,41	4,88
Велика Британія	7,12	7,23	7,08	7,17
Греція	6,42	—	6,06	5,71
Данія	8,46	8,48	8,52	8,35
Естонія	5,89	6,38	6,20	6,52
Ізраїль	—	—	7,44	7,49
Ірландія	7,72	7,54	—	6,59
Ісландія	8,46	—	—	—
Іспанія	7,13	7,44	7,31	7,30
Кіпр	—	7,46	7,08	7,14
Латвія	—	6,06	5,88	—
Люксембург	7,73	—	—	—
Нідерланди	7,57	7,55	7,69	7,77
Німеччина	6,79	6,83	6,95	7,25
Норвегія	7,66	7,76	7,89	7,93
Польща	6,24	6,69	6,87	7,00
Португалія	5,68	5,52	5,72	5,93
Росія	—	5,25	5,47	5,70
Румунія	—	5,85	6,14	—
Словаччина	5,58	6,08	6,51	6,56
Словенія	6,90	6,97	6,93	6,97
Туреччина	—	—	5,68	—
Угорщина	5,69	5,42	5,29	5,83
Україна	4,44	4,39	4,19	4,82
Фінляндія	8,00	7,99	7,94	7,94
Франція	6,44	6,42	6,35	6,34
Хорватія	—	—	6,67	6,33
Чеська Республіка	6,54	—	6,65	6,41
Швейцарія	8,06	8,10	7,96	8,14
Швеція	7,84	7,82	7,86	7,91

реважно скандинавських країн, таких як Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Ісландія, Ірландія, та у Словенії, Швейцарії та Латвії. Тому при аналізі поселенських відмінностей життєвого комфорту слід мати на увазі, що у

решті країн ця поселенська група не достатньо представлена для нашого аналізу.

Наявність запитання задоволеності життям у цілому в усіх хвилях ESS дає змогу не тільки проаналізувати поселенські відмінності щодо задоволеності життям у європейських країнах включно з Україною, а й простежити динаміку цих відмінностей упродовж 6—7 років (див. табл. 3.2). Показовим є те, що суттєвих коливань у бік зниження показника задоволеності життям серед поселенських груп розвинутих країн Західної Європи не спостерігається. При аналізі впливу поселенського чинника на задоволеність життям європейські країни виокремлюються у три групи. Особливістю першої групи країн є той факт, що середньонаціональний бал задоволеності своїм сьогодишнім життям перевищує аналогічний середній бал у великому місті, до того ж простежується чітка тенденція зростання показника задоволеності життям зі зменшенням розміру населеного пункту. До таких країн можна зарахувати Данію, Ісландію, Швейцарію, Фінляндію, Норвегію, Швецію, Нідерланди, Іспанію, Бельгію, Ірландію, Австрію, Велику Британію та Естонію.

До другої групи було віднесено ті країни, в яких середній бал задоволеності у великому місті наближений до середньонаціонального показника і загалом не помічено суттєвих відмінностей у задоволеності життям за поселенським розподілом відповідей респондентів. До цієї групи можна зарахувати Люксембург, Грецію, Кіпр, Францію, Іспанію, Латвію, Ізраїль, Естонію, Чехію, Польщу, Словенію та Румунію. До третьої групи було зараховано країни, в яких середній бал задоволеності життям у великому місті перевищує середньонаціональний показник. Окрім того, у цих країнах помітна загальна тенденція зростання показника задоволеності життям зі зростанням розміру населеного пункту. До цієї групи слід віднести такі країни, як Португалія, Туреччина, Болгарія, Угорщина, Словаччина, Хорватія та Росія.

Слід зазначити, що якщо у другій (2005 р.) і третій (2007 р.) хвилях опитування ESS Україна чітко співвідно-

силася з критеріями третьої групи, то в опитуванні четвертої (2009 р.) та п'ятої (2011 р.) хвиль простежується феномен, коли середньонаціональний бал задоволеності життям перевищує аналогічний середній бал у великому місті, до того ж задоволеність життям у великому місті помітно нижча за аналогічні показники в невеликому місті та селі. Особливо разюче, більш ніж на два пункти, вирізняється високий (7,17) бал задоволеності життям у передмісті або на околиці великого міста порівняно із середньонаціональним (4,82) балом в опитуванні 2011 р. Хоча тут треба мати на увазі, що в категорію мешканців передмістя чи околиці великого міста увійшло всього 15 українських респондентів. Така кількість є статистично незначною для остаточних висновків.

У третій хвилі (2007 р.) Європейського соціального дослідження респондентам було запропоновано відповісти на низку запитань, які в цілому охоплюють інші аспекти життєвого комфорту. Серед цих аспектів — *задоволеність тим, як на даний час склалося життя; задоволеність матеріальним станом; задоволеність сьогоднішньою роботою та задоволеність співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя*. Найвищі показники задоволеності тим, як на зараз склалося життя, спостерігаються у західноєвропейських країнах, а саме в Данії, Фінляндії, Швейцарії, Норвегії, Швеції, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Ірландії та Великій Британії (див. табл. 3.3). Найнижчі — у таких постсоціалістичних країнах, як Росія, Україна та Болгарія.

Втім Олена Злобіна звертає увагу на те, що існує суттєве розходження між загальною задоволеністю життям і задоволеністю тим, як складається сьогоднішнє життя. Виявилось, що Україна — єдина країна з усіх учасників дослідження, де розрив між відповідями на ці запитання перевищує цілий бал (задоволеність сьогоднішнім життям загалом — 4,39; задоволеність тим, як склалося життя, — 5,54). Злобіна припускає, що оцінка задоволеності життям має не лише інтегральну, а й контекстуальну природу: «З одного боку, респонденти дають оцінки жит-

Т а б л и ц я 3.2. Поселенський розподіл населення країн Європи за відпо- життям?», 2005–2011 рр., середній бал (0 — зовсім незадоволений, 10 — пов

Країна	Велике місто				Передмістя або околиця великого міста				2005 р.
	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.	
Австрія	7,05	7,50	—	—	7,53	7,40	—	—	7,44
Бельгія	7,10	6,97	6,74	7,30	7,47	7,47	7,28	7,43	7,38
Болгарія	—	5,01	4,71	5,24	—	4,08	4,93	4,61	—
Велика Британія	6,88	7,04	6,74	7,36	6,87	7,17	6,99	6,84	7,16
Греція	6,41	—	6,08	5,75	6,37	—	5,12	5,54	6,48
Данія	8,37	8,44	8,50	8,32	8,40	8,43	8,44	8,34	8,53
Естонія	6,10	6,42	6,09	6,26	6,38	6,76	6,41	7,21	5,72
Ізраїль	—	—	7,42	7,31	—	—	7,48	7,72	—
Ірландія	7,46	6,63	—	6,54	7,78	7,33	—	6,45	7,45
Ісландія	8,38	—	—	—	8,68	—	—	—	8,41
Іспанія	7,14	7,52	7,37	7,17	6,57	6,90	7,19	7,40	7,26
Кіпр	—	7,54	6,80	7,14	—	7,37	7,29	6,78	—
Латвія	—	6,11	6,10	—	—	6,19	5,18	—	—
Люксембург	7,85	—	—	—	7,89	—	—	—	7,40
Нідерланди	7,41	7,18	7,45	7,68	7,64	7,54	7,60	7,76	7,42
Німеччина	6,44	6,36	6,91	7,21	6,70	6,98	7,05	7,46	6,91
Норвегія	7,48	7,60	7,82	7,69	7,70	7,69	7,84	8,02	7,64
Польща	6,11	6,52	6,90	7,03	5,89	6,64	6,70	7,02	6,24
Португалія	5,97	5,97	5,94	6,29	5,58	5,52	6,13	6,16	5,78
Росія	—	5,60	5,54	5,79	—	5,56	5,61	6,32	—
Румунія	—	5,87	6,29	—	—	7,27	6,59	—	—
Словаччина	6,11	6,48	6,71	6,89	5,58	6,24	6,63	6,79	5,47
Словенія	7,03	7,25	6,97	7,01	6,71	7,09	7,05	7,24	6,92
Туреччина	—	—	5,84	—	—	—	5,43	—	—
Угорщина	5,77	5,84	5,49	6,21	4,69	5,11	4,79	6,12	5,85
Україна	4,58	4,63	4,01	4,68	4,46	2,93	3,86	7,17	4,57
Фінляндія	8,06	7,90	7,87	7,96	7,87	8,02	7,73	7,79	8,07
Франція	6,56	6,36	6,40	6,02	6,54	6,74	6,34	6,19	6,34
Хорватія	—	—	6,86	6,34	—	—	6,79	6,03	—
Чеська Республіка	6,72	—	6,51	6,33	6,93	—	6,55	6,18	6,39
Швейцарія	7,85	7,88	7,62	7,84	7,92	7,95	7,90	8,16	8,06
Швеція	7,79	7,65	7,74	7,71	7,81	7,72	7,87	7,86	7,84

3.1. Поселенська диференціація життєвого комфорту населення ...

віддю на запитання «Наскільки Ви в цілому задоволені своїм сьогодишнім ністю задоволений)»

Невелике місто			Село				Окремий дім (хутір) у сільській місцевості			
2007 р.	2009 р.	2011 р.	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.
7,39	—	—	7,69	7,86	—	—	8,09	7,63	—	—
7,29	7,21	7,33	7,54	7,53	7,41	7,69	7,51	7,58	7,56	7,35
4,77	4,22	5,04	—	4,28	4,12	4,29	—	—	4,12	3,32
7,20	7,05	7,16	7,36	7,31	7,39	7,41	7,49	7,96	7,30	7,77
—	6,17	5,57	6,40	—	6,21	5,80	6,38	—	7,33	—
8,42	8,56	8,33	8,41	8,64	8,55	8,35	8,59	8,67	8,49	7,46
6,22	6,11	6,44	5,97	6,54	6,46	6,75	5,56	6,39	6,33	8,47
—	7,22	7,38	—	—	7,86	8,35	—	—	8,55	8,02
7,33	—	6,04	7,60	7,69	—	6,09	7,92	8,03	—	7,25
—	—	—	8,17	—	—	—	8,69	—	—	—
7,46	7,08	7,28	7,14	7,43	7,44	7,38	7,06	7,80	7,37	7,30
7,56	7,56	7,34	—	7,31	7,16	7,16	—	—	7,00	—
6,06	5,84	—	—	6,01	5,93	—	—	5,90	5,56	—
—	—	—	7,86	—	—	—	7,99	—	—	—
7,59	7,77	7,81	7,73	7,74	7,77	7,76	7,50	7,30	7,85	8,09
6,85	6,95	7,17	6,93	6,99	6,92	7,30	7,06	7,26	7,08	7,46
7,74	7,83	7,94	7,79	7,84	8,07	8,00	7,64	7,88	7,90	8,00
6,65	6,94	6,98	6,39	6,84	6,81	7,02	4,71	5,73	6,69	6,50
5,32	5,74	5,96	5,55	5,57	5,48	5,69	3,43	4,41	3,31	4,63
5,28	5,46	5,51	—	4,81	5,31	5,69	—	3,08	5,95	5,54
5,87	6,46	—	—	5,80	5,87	—	—	—	6,35	—
5,89	6,43	6,15	5,48	6,05	6,26	6,46	5,36	6,00	9,00	5,00
6,92	7,11	7,11	7,00	6,98	6,83	6,79	6,53	6,52	6,74	7,04
—	5,81	—	—	—	5,43	—	—	—	5,88	—
5,45	5,30	5,79	5,93	5,18	5,23	5,61	4,48	5,04	5,71	3,81
4,39	4,45	4,88	4,38	4,36	4,34	5,05	3,00	5,00	4,33	4,81
8,05	7,99	7,98	8,03	7,80	7,94	7,87	7,88	8,15	8,04	8,01
6,23	6,39	6,44	6,39	6,54	6,36	6,44	6,95	6,48	5,94	6,56
—	6,64	6,53	—	—	6,55	6,28	—	—	7,33	4,95
—	6,68	6,38	6,60	—	6,76	6,57	4,93	—	5,99	3,76
7,98	7,74	7,88	8,08	8,18	8,11	8,29	8,31	8,26	8,28	8,30
7,99	7,77	7,87	7,85	8,11	7,91	8,08	7,95	8,11	8,12	8,10

Т а б л и ц я 3.3. Поселенський розподіл населення країн Європи за відповіддю на запитання «Скажіть, будь-ласка, якою мірою Ви задоволені тим, як на зараз склалося Ваше життя?», 2007 р., середній бал (0 — зовсім незадоволений, 10 — повністю задоволений)

Країна	Велике місто	Передмістя або околиця великого міста	Невелике місто	Село	Окремий дім (хутір) у сільській місцевості	Загалом
Австрія	7,51	7,09	7,07	7,45	7,61	7,32
Бельгія	6,92	7,18	7,09	7,28	7,44	7,19
Болгарія	5,48	4,34	5,26	4,55	—	5,11
Велика Британія	7,21	7,32	7,39	7,31	7,67	7,35
Данія	8,04	7,79	7,87	8,11	8,16	7,95
Естонія	6,67	6,64	6,37	6,76	6,93	6,58
Ірландія	6,77	7,21	7,35	7,52	7,79	7,42
Іспанія	7,40	7,13	7,43	7,38	7,38	7,39
Кіпр	7,53	7,30	7,36	7,36	—	7,43
Латвія	6,14	6,32	5,95	6,04	6,17	6,09
Нідерланди	7,03	7,16	7,23	7,36	7,23	7,24
Німеччина	6,58	7,02	6,98	7,11	7,26	6,95
Норвегія	7,58	7,62	7,45	7,60	7,57	7,55
Польща	6,92	6,97	7,06	7,09	6,73	7,04
Португалія	6,79	6,32	6,22	6,27	5,12	6,30
Росія	6,00	5,47	5,68	5,11	4,01	5,59
Румунія	6,32	6,64	6,23	6,13	—	6,21
Словаччина	6,67	6,56	6,30	6,33	6,23	6,39
Словенія	7,50	7,15	7,16	6,88	6,94	7,04
Угорщина	6,21	6,08	6,29	6,38	5,40	6,38
Україна	5,14	4,64	5,64	5,59	5,00	5,54
Фінляндія	7,72	7,87	7,84	7,66	7,84	7,79
Франція	6,80	7,24	6,93	7,17	6,87	7,01
Швейцарія	7,68	7,69	7,60	7,86	8,07	7,79
Швеція	7,39	7,69	7,57	7,76	7,86	7,64

та загалом, а не сьогочасних подій чи навіть середньострокових змін, з іншого, “сьогоднішній день” досить непомітно трансформується в свідомості респондента в “сьогоднішнє життя”» [31, с. 225].

Як і у попередньому випадку, поселенський розподіл задоволеності тим, як на зараз складається життя, виок-

ремив три групи. До першої групи було зараховано країни, в яких середньонаціональний бал задоволеності перевищує аналогічний середній бал у великому місті, до того ж помітна чітка тенденція зростання показника задоволеності тим, як на зараз складається життя, зі зменшенням розміру населеного пункту: серед них — Велика Британія, Франція, Фінляндія, Швеція, Нідерланди, Бельгія, Ірландія та Україна. Щодо України слід зазначити, що у такому населеному пункті, як передмістя або околиця великого міста, показник задоволеності тим, як на зараз складається життя, значно поступається аналогічному показнику в інших населених пунктах. Очевидно, що околиці великих міст України ще не набули рис, властивих західним країнам, де проживають заможні верстви населення. До другої групи було зараховано ті країни, в яких середній бал задоволеності тим, як на зараз склалося життя, у великому місті наближений до середньонаціонального показника і загалом не помічено суттєвих відмінностей у задоволеності життям за поселенським розподілом відповідей респондентів. До цієї групи можна віднести Норвегію, Данію, Іспанію, Німеччину, Швейцарію, Австрію, Естонію, Польщу, Латвію та Угорщину. До третьої групи було зараховано країни, в яких середній бал задоволеності тим, як на зараз склалося життя, у великому місті перевищує середньонаціональний показник. Окрім того, у цих країнах помітна загальна тенденція зростання цього показника зі зростанням розміру населеного пункту. До цієї групи слід зарахувати такі країни, як Кіпр, Португалія, Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія та Росія.

Іншим аспектом життєвого комфорту є задоволеність матеріальним станом (див. табл. 3.4). Найвищі показники задоволеності матеріальним станом спостерігаються у західноєвропейських країнах, а саме в Данії, Швейцарії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Бельгії, Австрії, Нідерландах та Ірландії. Найнижчі — у таких постсоціалістичних країнах, як Латвія, Росія, Україна та Болгарія.

Т а б л и ц я 3.4. Поселенський розподіл населення країн Європи за відповіддю на запитання «Наскільки Ви задоволені Вашим теперішнім матеріальним станом?», 2007 р., середній бал (0 — зовсім незадоволений, 10 — повністю задоволений)

Країна	Велике місто	Передмістя або околиця великого міста	Невелике місто	Село	Окремий дім (хутір) у сільській місцевості	Загалом
Австрія	7,18	7,17	7,02	7,40	7,64	7,24
Бельгія	6,92	7,38	7,20	7,44	7,62	7,33
Болгарія	4,14	3,28	3,89	3,25	—	3,78
Велика Британія	7,08	7,11	7,21	7,38	7,92	7,23
Данія	8,06	8,14	8,19	8,22	8,43	8,19
Естонія	5,69	6,17	5,69	5,81	5,95	5,75
Ірландія	6,63	7,13	7,08	7,27	7,64	7,24
Іспанія	7,04	6,71	7,02	6,89	6,97	6,96
Кіпр	7,05	6,62	7,07	6,67	—	6,90
Латвія	5,07	4,88	4,70	4,71	4,34	4,83
Нідерланди	6,95	7,49	7,34	7,51	7,51	7,36
Німеччина	6,18	6,83	6,62	6,97	6,69	6,67
Норвегія	7,70	7,76	7,64	7,80	7,57	7,68
Польща	5,95	6,08	5,95	6,05	5,20	5,99
Португалія	6,25	5,84	5,74	5,89	4,53	5,84
Росія	4,72	4,13	4,17	3,69	2,26	4,18
Румунія	5,53	6,71	5,61	5,42	—	5,51
Словаччина	6,39	6,19	5,94	5,91	5,00	6,02
Словенія	6,75	6,56	6,51	6,33	5,99	6,41
Угорщина	5,68	5,11	5,62	5,42	4,36	5,53
Україна	4,13	3,64	4,09	4,08	—	4,07
Фінляндія	7,35	7,43	7,39	7,31	7,36	7,37
Франція	6,46	6,84	6,56	6,76	6,52	6,63
Швейцарія	7,74	7,67	7,70	7,90	7,94	7,82
Швеція	7,45	7,66	7,54	7,82	7,96	7,66

Знову ж таки поселенський розподіл задоволеності теперішнім матеріальним станом виокремив три групи країн. До першої групи було зараховано країни, в яких середньонаціональний бал задоволеності теперішнім матеріальним станом перевищує аналогічний середній бал у великому місті, до того ж помітна чітка тенденція зрос-

тання цього показника зі зменшенням розміру населеного пункту: серед них — Норвегія, Данія, Швеція, Ірландія, Велика Британія, Франція, Німеччина, Австрія, Нідерланди, Бельгія. До другої групи віднесено ті країни, в яких у цілому середній бал задоволеності теперішнім матеріальним станом у великому місті наближений до середньонаціонального показника і загалом не помічено суттєвих відмінностей у задоволеності за поселенським розподілом. До цієї групи можна зарахувати такі країни, як Фінляндія, Іспанія, Швейцарія, Естонія, Польща, Україна. До третьої групи було віднесено країни, в яких середній бал задоволеності матеріальним станом у великому місті перевищує середньонаціональний показник. Окрім того, у цих країнах помітна загальна тенденція зростання цього показника зі зростанням розміру населеного пункту. До цієї групи слід зарахувати такі країни, як Кіпр, Португалія, Болгарія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Латвія та Росія.

Важливим аспектом життєвого комфорту є задоволеність нинішньою роботою (див. табл. 3.5). Наявність запитання задоволеності роботою у двох хвилях ESS знову ж таки дає змогу не тільки проаналізувати поселенські відмінності в європейських країнах, а й простежити динаміку цих відмінностей. Цікаво, що впродовж чотирьох років (2007—2011) задоволеність цим аспектом життя зросла у більшості країн. Найвищі показники задоволеності нинішньою роботою спостерігаються у західноєвропейських країнах, а саме в Данії, на Кіпрі, у Швейцарії, Фінляндії, Австрії, Бельгії, Норвегії, Швеції, Ізраїлі, Іспанії, Ірландії, Словенії та інших. Найнижчі — у Греції і таких постсоціалістичних країнах, як Росія, Румунія, Хорватія та Україна.

Поселенський розподіл задоволеності теперішньою роботою виокремив три групи країн. До першої групи було зараховано країни, в яких середньонаціональний бал задоволеності теперішньою роботою в обох випадках перевищує аналогічний середній бал у великому місті, до того ж помітна чітка тенденція зростання цього показни-

Т а б л и ц я 3.5. Поселенський розподіл населення країн Європи за скажіть, наскільки Ви задоволені своєю нинішньою роботою?», 2007, волений)

Країна	Велике місто		Передмістя або околиця великого міста	
	2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.
Австрія	7,44	—	7,29	—
Бельгія	7,34	7,64	7,40	7,84
Болгарія	6,44	7,10	5,48	7,01
Велика Британія	6,80	7,00	6,81	7,19
Греція	—	6,75	—	6,26
Данія	7,73	8,29	7,74	8,24
Естонія	6,95	7,04	7,43	7,67
Ізраїль	—	7,47	—	7,91
Ірландія	6,73	6,72	7,06	6,87
Іспанія	7,11	7,52	6,85	7,68
Кіпр	7,82	7,86	7,55	7,63
Латвія	6,75	—	7,37	—
Нідерланди	7,22	7,69	7,30	7,88
Німеччина	6,50	7,54	6,92	7,44
Норвегія	7,44	7,51	7,36	7,87
Польща	6,78	7,28	6,70	7,35
Португалія	7,11	6,94	7,05	6,50
Росія	6,47	6,72	6,66	7,29
Румунія	5,29	—	4,80	—
Словаччина	6,95	7,18	7,24	6,97
Словенія	6,87	7,58	7,48	7,58
Угорщина	7,16	7,54	6,57	7,19
Україна	6,43	6,34	5,88	6,24
Фінляндія	7,55	7,73	7,57	7,58
Франція	7,07	7,51	6,75	7,30
Хорватія	—	6,79	—	6,76
Чеська Республіка	—	6,74	—	6,28
Швейцарія	7,72	8,09	7,56	8,07
Швеція	7,30	7,61	7,33	7,75

ка зі зменшенням розміру населеного пункту: серед них — Бельгія, Велика Британія, Данія, Ізраїль, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Австрія, Словенія, Латвія, Фінляндія, Чеська Республіка та Швеція.

3.1. Поселенська диференціація життєвого комфорту населення ...

Відповіддю на запитання «Беручи до уваги всі сторони вашої роботи, 2011 рр., середній бал (0 — зовсім незадоволений, 10 — повністю задо-

Невелике місто		Село		Окремий дім (хутір) у сільській місцевості		Загалом	
2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.
7,45	—	7,57	—	7,76	—	7,51	—
7,39	7,66	7,62	7,88	7,31	7,92	7,50	7,80
6,60	6,82	5,89	6,83	—	4,41	6,34	6,94
6,93	7,22	7,06	7,51	6,95	7,89	6,92	7,28
—	6,95	—	6,33	—	—	—	6,57
7,81	8,17	8,01	8,31	6,95	8,35	7,82	8,25
6,64	7,09	7,22	7,31	7,88	7,14	6,90	7,17
—	7,49	—	8,14	—	7,16	—	7,59
7,35	6,91	7,32	7,01	7,59	7,80	7,29	7,21
7,19	7,45	7,27	7,60	7,30	7,76	7,19	7,54
7,60	7,45	7,63	7,67	—	—	7,70	7,67
6,97	—	7,17	—	7,37	—	6,97	—
7,24	7,51	7,45	7,84	7,04	8,12	7,31	7,74
6,87	7,49	7,15	7,57	7,41	8,26	6,89	7,54
7,39	8,06	7,60	8,10	7,45	7,98	7,45	7,93
6,98	7,05	7,00	7,40	5,43	7,33	6,91	7,26
6,77	6,95	7,05	6,86	6,18	7,11	6,97	6,82
6,18	6,62	5,75	6,41	2,28	7,00	6,17	6,65
5,17	—	5,41	—	—	—	5,29	—
6,37	6,75	6,79	7,02	7,67	—	6,70	7,01
7,43	7,31	7,20	7,37	7,32	7,09	7,28	7,39
7,19	7,22	7,06	7,00	8,05	4,53	7,13	7,22
6,28	6,95	6,41	6,65	6,00	—	6,37	6,59
7,64	7,91	7,57	7,66	7,76	7,86	7,62	7,77
6,78	7,32	7,24	7,59	7,13	7,47	7,00	7,47
—	6,64	—	6,77	—	7,00	—	6,73
—	6,82	—	7,03	—	5,59	—	6,82
7,58	7,92	7,76	8,04	8,03	8,34	7,72	8,03
7,50	7,50	7,42	7,87	7,36	7,72	7,40	7,66

До другої групи було зараховано ті країни, в яких у цілому середній бал задоволеності теперішньою роботою у великому місті наближений до середньонаціонального показника і лише в одному з років мав несуттєві посе-

ленські відмінності. До цієї групи можна віднести Іспанію, Францію, Швейцарію, Естонію, Німеччину, Польщу, Румунію, Словенію, Хорватію та Україну. До третьої групи було зараховано країни, в яких середній бал задоволеності роботою у великому місті в обох випадках перевищує середньонаціональний показник. Окрім того, у цих країнах помітна загальна тенденція зростання цього показника зі зростанням розміру населеного пункту. До цієї групи слід зарахувати такі країни: Болгарію, Грецію, Кіпр, Португалію, Росію, Словаччину та Угорщину.

На аспект дозвілля вказує представлене в Європейському соціальному дослідженні запитання у третій та п'ятій хвилях опитування щодо задоволеності співвідношенням між тим часом, що витрачається на роботу, і тим часом, який присвячують іншим сторонам свого життя (див. табл. 3.6). Показово, що задоволеність цим аспектом життєвого комфорту є дещо нижчою за попередні показники життєвого комфорту. Найвищі показники задоволеності співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя простежуються у західноєвропейських країнах, а саме: на Кіпрі, у Данії, Австрії, Нідерландах, Швейцарії, Фінляндії, Норвегії, Ірландії та Бельгії. Найнижчі — у таких постсоціалістичних країнах, як Росія, Болгарія, Польща та Румунія.

Поселенський розподіл задоволеності співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя також виокремив три групи країн. До першої групи було зараховано країни, в яких середньонаціональний бал задоволеності цим аспектом життя перевищує аналогічний середній бал у великому місті; до того ж простежується чітка тенденція зростання цього показника зі зменшенням розміру населеного пункту: серед них — Норвегія, Швеція, Ірландія, Велика Британія, Німеччина, Франція, Австрія, Польща, Латвія, Болгарія та Україна.

До другої групи було зараховано країни, в яких середній бал задоволеності співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя у великому місті наблизений до середньонаціонального показника і

загалом не помічено суттєвих відмінностей у задоволеності за поселенським розподілом. Це Фінляндія, Бельгія, Іспанія, Нідерланди, Швейцарія, Словенія, Угорщина, Румунія та Естонія. До третьої групи належать країни, в яких середній бал задоволеності співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя у великому місті перевищує середньонаціональний показник. Окрім того, у цих країнах простежується загальна тенденція зростання цього показника зі зростанням розміру населеного пункту. До цієї групи слід зарахувати такі країни, як Словаччина, Данія, Кіпр, Португалія та Росія.

Підбиваючи підсумки аналізу поселенської диференціації життєвого комфорту населення європейських країн, слід зазначити, що існують три групи країн із різною спрямованістю задоволеності різними аспектами життя залежно від розміру населеного пункту. У групу країн, в яких середньонаціональний бал задоволеності певним аспектом життя перевищує аналогічний середній бал у великому місті та простежується чітка тенденція зростання цих показників зі зменшенням розміру населеного пункту, увійшли переважно найрозвиненіші в соціально-економічному плані європейські країни. Попри високий ступінь урбанізації високий рівень соціально-економічного розвитку цих країн поширився не лише на великі міста, а й на менші населені пункти. Цю тенденцію доводять не тільки вищі, ніж у великих містах, показники задоволеності життям у цілому, а й вищі показники задоволеності матеріальним станом, роботою та дозвіллям. Показовим є те, що в цих країнах найвищі показники життєвого комфорту зафіксовані стосовно респондентів, які проживають в окремих будинках (на хуторах) у сільській місцевості. Тобто усамітнення від жвавого життя «щільніших» соціумів у розвинених суспільствах сприяє зростанню життєвого комфорту.

Разом із тим ряд розвинених західноєвропейських країн потрапили до групи тих, в яких не помічено суттєвих відмінностей у задоволеності певними аспектами життєвого комфорту за поселенським розподілом. Туди

Т а б л и ц я 3.6. Поселенський розподіл населення країн Європи за між тим часом, що витрачає на роботу, і тим часом, який присвячує (0 — зовсім незадоволений, 10 — повністю задоволений)

Країна	Велике місто		Передмістя або околиця великого міста	
	2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.
Австрія	6,33	—	6,75	—
Бельгія	6,15	6,41	5,68	6,74
Болгарія	5,33	6,23	4,09	6,80
Велика Британія	5,84	5,82	5,95	6,31
Греція	—	6,05	—	5,65
Данія	7,23	7,10	6,93	7,19
Естонія	5,90	6,17	5,65	6,51
Ізраїль	—	6,93	—	7,03
Ірландія	6,03	6,74	5,97	6,32
Іспанія	5,88	6,37	5,92	6,37
Кіпр	7,32	7,42	7,00	7,26
Латвія	5,78	—	5,98	—
Нідерланди	6,43	6,88	6,46	6,73
Німеччина	5,60	6,50	6,13	6,36
Норвегія	6,12	6,24	6,35	6,97
Польща	4,97	6,06	5,17	5,72
Португалія	6,14	6,37	5,98	5,97
Росія	5,56	6,04	5,53	5,79
Румунія	5,18	—	5,55	—
Словаччина	5,76	6,52	5,67	6,39
Словенія	5,95	6,41	6,40	6,65
Угорщина	5,97	6,18	4,86	6,02
Україна	5,25	5,63	5,37	5,70
Фінляндія	6,45	7,02	6,07	6,66
Франція	6,02	6,45	6,19	6,35
Хорватія	—	6,59	—	6,38
Чеська Республіка	—	5,73	—	5,74
Швейцарія	6,86	6,82	6,51	7,07
Швеція	5,90	6,48	5,99	6,46

увійшли також суспільства із середнім рівнем соціально-економічного розвитку. Це свідчить, що не в усіх випадках поселенські чинники диференціюють життєвий комфорт людей.

3.1. Поселенська диференціація життєвого комфорту населення ...

відповіддю на запитання «Наскільки Ви задоволені співвідношенням іншим сторонам свого життя?», 2007, 2011 рр., середній бал

Невелике місто		Село		Окремий дім (хутір) у сільській місцевості		Загалом	
2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.	2007 р.	2011 р.
6,53	—	6,78	—	6,34	—	6,61	—
6,29	6,54	6,32	6,89	5,80	6,76	6,22	6,73
5,25	6,46	5,40	6,27	—	2,67	5,28	6,30
6,02	6,35	6,04	6,56	6,81	6,80	6,02	6,38
	6,11	—	6,02	—	7,00	—	6,02
6,70	7,30	6,99	7,42	6,76	7,41	6,89	7,27
5,75	6,04	6,09	6,35	6,14	5,96	5,87	6,17
—	6,62	—	7,28	—	5,00	—	6,91
6,35	6,00	6,31	6,18	6,72	7,19	6,32	6,53
5,75	6,37	6,03	6,27	6,61	6,13	5,92	6,34
6,35	6,84	6,82	7,26	—	—	6,98	7,23
6,37	—	6,19	—	6,32	—	6,04	—
6,35	6,79	6,70	6,98	6,43	7,42	6,52	6,88
5,71	6,02	5,73	6,15	5,10	6,35	5,75	6,16
6,40	6,93	6,26	6,85	6,08	6,63	6,25	6,76
5,14	5,85	5,34	6,25	4,57	5,00	5,18	6,05
5,59	6,28	6,20	5,93	5,48	6,67	5,97	6,17
5,25	5,60	5,00	5,87	2,96	8,00	5,30	5,83
5,21	—	5,33	—	—	—	4,76	—
5,14	5,77	5,57	6,30	5,33	—	5,46	6,12
6,10	6,30	5,99	6,49	5,56	6,25	6,06	6,45
6,02	6,07	5,51	5,93	3,58	3,83	5,79	6,04
5,62	6,00	5,63	5,91	5,00	—	5,57	5,85
6,55	7,05	6,56	6,57	6,18	7,01	6,40	6,90
6,13	6,46	6,35	6,39	5,74	6,47	6,17	6,42
—	6,25	—	6,27	—	7,00	—	6,35
—	5,65	—	5,76	—	4,33	—	5,71
6,23	6,79	6,45	7,04	6,87	7,04	6,47	6,96
6,02	6,27	5,87	6,62	6,05	6,52	5,97	6,44

До групи країн, в яких середній бал більшості показників життєвого комфорту у великому місті перевищує середньонаціональний бал та простежується загальна тенденція зростання цих показників зі збільшенням розмі-

ру населеного пункту, потрапили переважно постсоціалістичні суспільства. В цих країнах домінує особливий тип економіки, за якого всі соціально-економічні ресурси зосереджені у великих містах. Саме економічний чинник спонукає людей виїжджати до великих міст, незважаючи на можливий психологічний дискомфорт проживання в них. Тобто проблема задоволення матеріальних потреб у суспільствах із перехідною економікою робить життя у великих містах привабливішим, натомість у розвинених суспільствах задоволення матеріальних потреб спричиняє критичне ставлення до негативних явищ урбанізації.

Результати поселенської диференціації життєвого комфорту населення України вказують на суперечливі тенденції. З одного боку, за показниками загальної задоволеності життям Україна потрапляє у групу постсоціалістичних країн, де цей показник або зростає зі збільшенням розміру населеного пункту, або ж є загальною спільною для всіх населених пунктів. З іншого боку, за показником задоволеності матеріальним станом та нинішньою роботою Україна належить до групи країн, де не простежується поселенська диференціація в цьому аспекті життєвого комфорту. Більше того, за такими показниками, як задоволеність тим, як на зараз складається життя, та задоволеність співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя, Україна увійшла до країн, де зростання цих показників пов'язане зі зменшенням розміру населеного пункту.

3.2. Динаміка поселенської диференціації життєвого комфорту населення України

З 1992 р. Інститут соціології НАН України розпочав реалізацію великомасштабного проекту щорічного моніторингу «Українське суспільство на межі ХХІ століття» (автори програми — Наталія Паніна та Євген Головаха). Перспективна програма проекту передбачала два етапи дослідження соціальних змін. Перший етап — моніторинг стану українського суспільства за основними показ-

никами, що стосуються різних царин життя людей. На другому етапі поряд із моніторинговими показниками в інструментарій тимчасово включаються різні додаткові індикатори, що дають змогу глибше проаналізувати причини, чинники, наслідки і перспективи сучасних соціальних процесів. Із 1994 р. соціологічний моніторинг Інституту соціології Національної академії наук України здійснювався щорічно [20, с. 170—171]. Саме на цих етапах до моніторингового дослідження було включено такі показники життєвого комфорту, як задоволеність життям загалом, задоволеність життям у населеному пункті, задоволеність своїм становищем у суспільстві та задоволеність роботою. Тип поселення аналізувався за шкалою «1 — Київ; 2 — місто з населенням понад 250 тис. осіб; 3 — невелике місто; 4 — село», яка має номінальний смисл.

У 2002 р. керівництво проекту прийняло рішення про реформування системи показників. До розробки оновленої системи соціальних показників і створення інструментарію було залучено співробітників практично всіх відділів Інституту соціології НАН України (керівник дослідної групи — Юрій Саєнко). Після 2006 р. моніторинг проводиться раз на два роки. Проект отримав нову назву — «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Інструментарій 2002 р. в значній частині зберігав наступність із попереднім етапом. Поряд із цим істотно розширилася низка сфер соціального життя і відповідно кількість показників. Зокрема, був уведений такий показник життєвого комфорту, як задоволеність освітою. Крім цього, до блоку соціально-демографічних показників було введено детальнішу типологію населених пунктів України за порядковою шкалою «Місто з населенням: 1 — понад 1 млн осіб, 2 — від 501 тис. до 1 млн осіб, 3 — від 251 тис. до 500 тис. осіб, 4 — від 101 тис. до 250 тис. осіб, 5 — від 51 тис. до 100 тис. осіб, 6 — від 21 тис. до 50 тис. осіб, 7 — менше 20 тис. осіб; 8 — селище міського типу (сmt); 9 — село», що дало змогу аналізувати поселенську структуру певних явищ за точнішим інструментарієм.

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України такі показники життєвого комфорту, як

задоволеність життям загалом, задоволеність життям у населеному пункті, задоволеність роботою та задоволеність освітою, виміряні за допомогою 5-бальної шкали із можливими варіантами відповіді «1 — зовсім не задоволений; 2 — скоріше не задоволений; 3 — важко сказати, задоволений чи ні; 4 — скоріше задоволений; 5 — цілком задоволений». Показник задоволеності своїм становищем у суспільстві виміряний за допомогою 3-бальної шкали із можливими варіантами відповіді «1 — скоріше не задоволений; 2 — важко сказати, задоволений чи ні; 3 — скоріше задоволений».

Беручи задоволеність життям за основний показник життєвого комфорту, необхідно мати на увазі важливі теоретичні висновки низки досліджень. На думку Маріанни Єлейко, вирішальною методологічною і методичною проблемою в соціологічному підході до використання показника задоволеності життям є невизначеність щодо предмета оцінювання. З одного боку, задоволеність життям може бути сумою задоволень головними аспектами життя. У такому разі утворення зв'язку має спрямованість «знизу вгору». У випадку залежності «згори вниз» задоволеність життям загалом впливає на задоволеність в інших царинах життєдіяльності. Як зазначає Єлейко, вчені досі не мають однозначної думки щодо цієї проблематики, однак очевидним є те, що між загальною задоволеністю життям і задоволеністю окремими аспектами людської життєдіяльності не існує одностороннього зв'язку, а радше відбуваються постійні взаємовпливи. Тому зазначені підходи щодо спрямованості зв'язків можна вважати ідеалізаціями, оскільки реальність складніша та багатогранніша [27, с. 144].

В даному разі теза про те, що між показниками загальної задоволеності життям та задоволеності іншими аспектами життя існують постійні взаємовпливи, цілком логічно переформулюється з концептуальною схемою формування життєвого комфорту (див. підрозділ 1.1). Саме тому, перш ніж перейти до розгляду динаміки показників життєвого комфорту у поселенському розрізі, було проаналізовано статистичні зв'язки між ними. Аналіз мат-

3.2. Динаміка поселенської диференціації життєвого комфорту ...

риць кореляцій між показниками життєвого комфорту за масивами даних 2002, 2004, 2006, 2008, 2010 і 2012 років дає змогу констатувати доволі сталу та стабільну за силою динаміку зв'язків (див. табл. 3.7—3.12).

Т а б л и ц я 3.7. Матриця кореляцій між показниками життєвого комфорту, 2002 р., (Pearson's R)

Показник життєвого комфорту	1	2	3	4
1. Задоволеність життям загалом				
2. Задоволеність життям у населеному пункті	0,353***			
3. Задоволеність становищем у суспільстві	0,552***	0,335***		
4. Задоволеність роботою	0,299***	0,250***	0,335***	
5. Задоволеність освітою	0,185***	0,132***	0,190***	0,292***

Коефіцієнти кореляцій значимі на рівні: * — 0,05, ** — 0,01, *** — 0,001.

Т а б л и ц я 3.8. Матриця кореляцій між показниками життєвого комфорту, 2004 р., (Pearson's R)

Показник життєвого комфорту	1	2	3	4
1. Задоволеність життям загалом				
2. Задоволеність життям у населеному пункті	0,336***			
3. Задоволеність становищем у суспільстві	0,539***	0,287***		
4. Задоволеність роботою	0,351***	0,246***	0,308***	
5. Задоволеність освітою	0,140***	0,118***	0,139***	0,245***

Коефіцієнти кореляцій значимі на рівні: * — 0,05, ** — 0,01, *** — 0,001.

Т а б л и ц я 3.9. Матриця кореляцій між показниками життєвого комфорту, 2006 р., (Pearson's R)

Показник життєвого комфорту	1	2	3	4
1. Задоволеність життям загалом				
2. Задоволеність життям у населеному пункті	0,388***			
3. Задоволеність становищем у суспільстві	0,554***	0,320***		
4. Задоволеність роботою	0,347***	0,247***	0,344***	
5. Задоволеність освітою	0,189***	0,157***	0,173***	0,373***

Коефіцієнти кореляцій значимі на рівні: * — 0,05, ** — 0,01, *** — 0,001.

Найтісніший зв'язок простежується між показником задоволеності життям загалом і показником задоволеності своїм становищем у суспільстві. Високий ступінь взаємопов'язаності цих показників відображає, що в україн-

Т а б л и ц я 3.10. Матриця кореляцій між показниками життєвого комфорту, 2008 р., (Pearson's R)

Показник життєвого комфорту	1	2	3	4
1. Задоволеність життям загалом				
2. Задоволеність життям у населеному пункті	0,394***			
3. Задоволеність становищем у суспільстві	0,478***	0,296***		
4. Задоволеність роботою	0,331***	0,255***	0,297***	
5. Задоволеність освітою	0,191***	0,131***	0,174***	0,181***

Коефіцієнти кореляцій значимі на рівні: * — 0,05, ** — 0,01, *** — 0,001.

3.2. Динаміка поселенської диференціації життєвого комфорту ...

Т а б л и ц я 3.11. Матриця кореляцій між показниками життєвого комфорту, 2010 р., (Pearson's R)

Показник життєвого комфорту	1	2	3	4
1. Задоволеність життям загалом				
2. Задоволеність життям у населеному пункті	0,397***			
3. Задоволеність становищем у суспільстві	0,498***	0,310***		
4. Задоволеність роботою	0,352***	0,233***	0,358***	
5. Задоволеність освітою	0,108***	0,063**	0,147***	0,258***

Коефіцієнти кореляції значимі на рівні: * — 0,05, ** — 0,01, *** — 0,001.

ському суспільстві життєвий комфорт найбільшою мірою формується за рахунок відчуття соціальних відносин, оскільки саме соціальні відносини, з одного боку, зумовлюються і реалізуються через статусні функції індивідів,

Т а б л и ц я 3.12. Матриця кореляцій між показниками життєвого комфорту, 2012 р., (Pearson's R)

Показник життєвого комфорту	1	2	3	4
1. Задоволеність життям загалом				
2. Задоволеність життям у населеному пункті	0,322***			
3. Задоволеність становищем у суспільстві	0,524***	0,290***		
4. Задоволеність роботою	0,273***	0,236**	0,259***	
5. Задоволеність освітою	0,165***	0,109***	0,150***	0,236***

Коефіцієнти кореляції значимі на рівні: * — 0,05, ** — 0,01, *** — 0,001.

з іншого, вони відбуваються через конкретні взаємини, стосунки, сповнені психологічного й когнітивного змісту та пов'язані із предметами домагань індивідів [89].

Дещо менший, однак стабільний, зв'язок існує між задоволеністю життям загалом, з одного боку, та задоволеністю життям у населеному пункті та задоволеністю роботою, з іншого. Подібний за силою стабільний зв'язок спостерігається між показниками задоволеності своїм становищем у суспільстві та задоволеності життям у населеному пункті та роботою. Це свідчить про те, що життєвий комфорт концентрується у тому соціальному просторі, де наявність прийнятної праці створює передумови для позитивного сприйняття власного становища у суспільстві.

Аналізуючи решту взаємозв'язків між показниками життєвого комфорту, слід зазначити, що доволі слабкий зв'язок простежується між загальною задоволеністю життям і задоволеністю освітою. Загалом показник задоволеності освітою виявився найменш впливовим серед зазначених показників життєвого комфорту. Очевидно, що освіта як критерій життєвого комфорту в українському суспільстві на сучасному етапі не має такого важливого значення, як у розвинутих країнах світу, де вона відіграє чи не головну роль у соціальній стратифікації та соціальній мобільності населення.

Двадцятирічна динаміка більшості показників життєвого комфорту засвідчила їхнє зниження у 1990-х роках та суттєве зростання у 2000-х роках (див. рис. 3.1).

Водночас на тлі зниження протягом 1990-х років більшості показників життєвого комфорту задоволеність життям у своєму населеному пункті вирізнялася відносно високим рівнем. Цікавим є факт стрімкого падіння і подальшого зростання цього показника у 1994—1995 роках. У 2000-х роках динаміка зростання та падіння показників життєвого комфорту (крім задоволеності роботою) загалом відбувалася паралельно. Зниження рівня задоволеності більшості показників життєвого комфорту у 2010 р. (після фінансово-економічної кризи) засвідчило, що рівень життєвого комфорту залежить від макроекономіч-

3.2. Динаміка поселенської диференціації життєвого комфорту ...

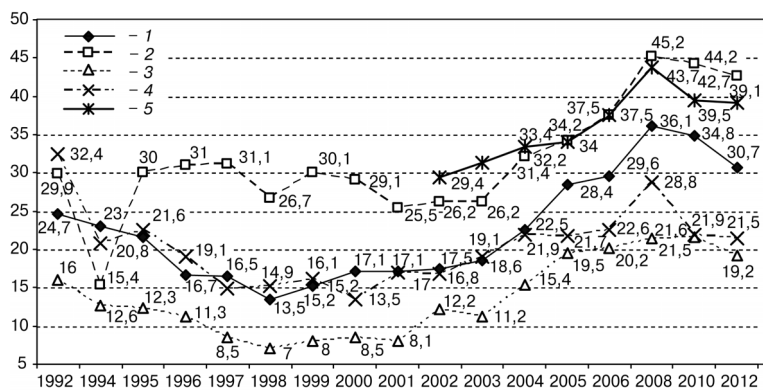

Рис. 3.1. Динаміка рівнів задоволеності населення України життям: 1 — загалом; 2 — у своєму населеному пункті; 3 — загалом у суспільстві на теперішній час; 4 — своєю роботою у цілому; 5 — рівнем своєї освіти, %

них чинників. Натомість динаміка задоволеності роботою показує, що цей показник життєвого комфорту у 2000-х роках меншою мірою піддавався впливові загальної економічної ситуації в країні, ніж у 1990-ті роки.

Переважання рівня задоволеності життям у своєму населеному пункті над рівнем задоволеності життям загалом підтверджує припущення, що другий показник охоплює ширшу когнітивну оцінку подій у житті людини. Виходячи з цього, можна погодитися з Ніною Адреєнковою, що задоволеність життям найбільшою мірою залежить від соціетальних умов і змін у політичній, економічній і соціальній сферах життя країни, тому аналіз задоволеності життям у цілому допомагає оцінити вплив цих змін на життя людей [1, с. 190]. Натомість задоволеність життям у своєму населеному пункті охоплює переважно оцінку подій, які мають локально-просторову характеристику життєвого комфорту людини.

Однак важливим є аналіз динаміки поселенської диференціації проявів відчуття життєвого комфорту в українському суспільстві. Передбачене застосування кореляційного аналізу методу в наступному підрозділі дослід-

Т а б л и ц я 3.13. Перекодування 9-бальної шкали показника «Тип населеного пункту» у 5-бальну шкалу

Тип населеного пункту за 9-бальною шкалою	Тип населеного пункту за 5-бальною шкалою
Місто з населенням: понад 1 млн осіб від 501 тис. до 1 млн осіб від 251 тис. до 500 тис. осіб	Найбільше місто від 501 тис. та більше осіб Велике місто від 251 тис. до 500 тис. осіб
від 101 тис. до 250 тис. осіб від 51 тис. до 100 тис. осіб від 21 тис. до 50 тис. осіб менше 20 тис. осіб	Середнє місто від 51 тис. до 250 тис. осіб Невелике місто менше 20 тис. до 50 тис. осіб
Селище міського типу (сmt) Село	Село

дження для визначення чинників життєвого комфорту серед поселенських груп потребувало статистичної наповненості кожної з них. У зв'язку з цим було укрупнено поселенські групи, внаслідок чого тип поселення аналізувався за наступною шкалою: «1 — Найбільше місто (від 501 тис. та більше осіб); 2 — велике місто (від 251 тис. до 500 тис. осіб); 3 — середнє місто (від 51 тис. до 250 тис. осіб); 4 — невелике місто (менше 20 тис. до 50 тис. осіб); 5 — село» (див. табл. 3.13).

Динаміка задоволеності життям загалом свідчить про загальне зростання цього показника впродовж 2000-х років у всіх населених пунктах (див. табл. 3.14). Однак існують певні поселенські особливості у динаміці цього показника. Зокрема, якщо у першій половині 2000-х років задоволеність життям у найбільших містах дещо випереджала загальноукраїнський показник, то наприкінці 2000-х років цей показник виявився навіть нижчим, аніж загалом по Україні.

Позитивну динаміку зростання задоволеності життям протягом десятиліття демонструють мешканці великих міст: якщо у 2002—2006 роках цей показник був нижчим від загальноукраїнського, то у 2008—2010 роках він стрім-

ко зріс і випередив загальноукраїнській. Динаміка задоволеності життям мешканців менших населених пунктів — невеликих міст і сіл — загалом відтворює загальноукраїнські тенденції. Проте результати дослідження 2012 р. відтворили тенденції першої половини 2000-х років щодо задоволеності життям мешканців найбільших міст.

Показник задоволеності життям у населеному пункті в цілому нагадує попередній показник, однак його територіальна прив'язка слугує своєрідним індикатором життєвого комфорту соціального простору особистості, оскільки респондент, відповідаючи на це запитання, фокусує увагу на зручності проживання у конкретному населеному пункті, загалом не охоплюючи спеціально інші сфери життя. Слід звернути увагу на той факт, що середні бали задоволеності життям у населеному пункті в цілому перевищують проаналізовані вище середні бали загальної задоволеності життям як за загальноукраїнськими показниками, так і за типом поселення (див. табл. 3.15). Як і у попередньому випадку, у 2002—2006 роках задоволеність

Т а б л и ц я 3.14. Динаміка відповідей населення України на запитання «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?» залежно від типу поселення, 2002—2012 рр. (5-бальна шкала), бали

Тип населеного пункту	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
Найбільше місто від 501 тис. та більше осіб	2,48	2,61	2,80	2,81	2,81	2,83
Велике місто від 251 тис. до 500 тис. осіб	2,29	2,59	2,63	3,08	3,05	2,78
Середнє місто від 51 тис. до 250 тис. осіб	2,43	2,38	2,88	2,78	2,92	2,72
Невелике місто менше 20 тис. до 50 тис. осіб	2,43	2,52	2,78	2,94	2,83	2,76
Село	2,40	2,52	2,71	2,82	2,81	2,79
Загалом по Україні	2,40	2,53	2,75	2,87	2,86	2,78

Т а б л и ц я 3.15. Динаміка відповідей населення України на запитання «Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?» залежно від типу поселення, 2002—2012 рр. (5-бальна шкала), бали

Тип населеного пункту	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
Найбільше місто від 501 тис. та більше осіб	2,92	3,06	3,10	3,03	3,12	3,09
Велике місто від 251 тис. до 500 тис. осіб	2,46	2,80	2,86	3,06	3,30	3,21
Середнє місто від 51 тис. до 250 тис. осіб	2,64	2,68	2,92	3,01	2,99	2,88
Невелике місто менше 20 тис. до 50 тис. осіб	2,60	2,75	2,87	3,20	3,07	3,11
Село	2,73	2,81	3,01	3,24	3,08	2,97
Загалом по Україні	2,68	2,83	2,97	3,12	3,11	3,05

життям у населеному пункті серед мешканців найбільших міст випереджала загальноукраїнський показник, натомість наприкінці 2000-х і, зокрема, у 2012 р. ці показники загалом збігалися. Якщо ж порівнювати десятирічну динаміку, то показник локальної задоволеності життям суттєвого зростання набув серед мешканців великих міст. Така сама тенденція простежувалася серед мешканців невеликих міст і сіл. Характерним є те, що динаміка задоволеності життям у населеному пункті серед жителів середніх міст показує, що ці показники хоча і відтворювали загальноукраїнські значення, однак дещо відставали.

Динаміка такого показника життєвого комфорту, як задоволеність своїм становищем у суспільстві, на сучасному етапі свідчить про його зростання у другій половині 2000-х років (див. табл. 3.16). Водночас характер цієї динаміки дає змогу зафіксувати певні поселенські відмінності. Як і у попередніх випадках, задоволеність своїм

становищем у найбільших містах у першій половині 2000-х років дещо випереджала загальноукраїнський показник, однак наприкінці 2000-х ці показники виявилися тотожними. Позитивна динаміка зростання цього показника простежується у великих і середніх містах: наприкінці 2000-х років він перевищив загальноукраїнський. Подібну тенденцію зростання цього показника життєвого комфорту зафіксовано серед мешканців невеликих міст, де його суттєве зростання спостерігалось у 2008 р., однак уже через два роки він знизився до загальноукраїнської позначки. У селах у цілому задоволеність своїм становищем у суспільстві є нижчою порівняно з іншими населеними пунктами й загалом не перевищує загальноукраїнський показник. Результати дослідження 2012 р. свідчать про певне зниження задоволеності своїм становищем у суспільстві майже в усіх типах населених пунктів, окрім найбільших міст.

Т а б л и ц я 3.16. Динаміка відповідей населення України на запитання «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?» залежно від типу поселення, 2002—2012 рр. (3-бальна шкала), бали

Тип населеного пункту	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
Найбільше місто від 501 тис. та більше осіб	1,58	1,65	1,73	1,73	1,75	1,77
Велике місто від 251 тис. до 500 тис. осіб	1,41	1,56	1,62	1,76	1,84	1,68
Середнє місто від 51 тис. до 250 тис. осіб	1,48	1,54	1,74	1,71	1,81	1,62
Невелике місто менше 20 тис. до 50 тис. осіб	1,45	1,53	1,72	1,88	1,71	1,65
Село	1,49	1,55	1,72	1,68	1,68	1,65
Загалом по Україні	1,48	1,57	1,71	1,74	1,74	1,68

Т а б л и ц я 3.17. Динаміка відповідей населення України на запитання «Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?» залежно від типу поселення, 2002—2012 рр. (5-бальна шкала), бали

Тип населеного пункту	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
Найбільше місто від 501 тис. та більше осіб	2,77	3,21	3,10	3,22	3,03	3,04
Велике місто від 251 тис. до 500 тис. осіб	2,71	3,06	2,93	3,24	3,15	3,09
Середнє місто від 51 тис. до 250 тис. осіб	2,98	2,92	3,20	3,03	3,25	2,93
Невелике місто менше 20 тис. до 50 тис. осіб	2,83	3,07	3,08	3,38	3,20	3,10
Село	2,70	3,05	2,84	3,19	2,97	2,95
Загалом по Україні	2,78	3,15	3,02	3,21	3,11	3,02

Розглядаючи такий показник життєвого комфорту, як задоволеність своєю роботою, слід мати на увазі те, що йдеться про відчуття респондентів, які мають роботу (див. табл. 3.17).

Однак навіть ця особливість не вплинула на те, що меншим від загальноукраїнського є показник задоволеності роботою серед мешканців сіл, де дуже важко знайти роботу. Очевидно, що брак робочих місць на селі змушує людей братися за будь-яку роботу, навіть ту, яка не подобається. Загалом зростання задоволеності роботою в усіх населених пунктах відбувалось у передкризовому (опитування проводилось у квітні) 2008 році. Знову ж таки у найбільших містах задоволеність своєю роботою дещо випереджала загальноукраїнський показник у середині 2000-х років, однак наприкінці 2000-х років ці показники в цілому збіглися. У великих містах динаміка задоволеності роботою загалом відтворювала загальноукраїнські показники. Суттєве зростання цього показника серед мешканців середніх міст зафіксоване у 2006 і 2010 роках,

проте у 2012 р. рівень задоволеності своєю роботою знизився. Наприкінці 2000-х років стрімке зростання задоволеності своєю роботою зафіксоване серед жителів невеликих міст.

При розгляді динаміки задоволеності населення України своєю освітою зафіксовано суттєве зростання цього показника в усіх населених пунктах у передкризовому 2008 році (див. табл. 3.18).

На відміну від попередніх показників життєвого комфорту показники задоволеності освітою у найбільших, великих і середніх містах у динаміці усього десятиліття випереджали загальноукраїнські. Подібна тенденція у динаміці задоволеності освітою простежується і серед мешканців невеликих міст. І лише жителі сіл характеризуються нижчими, ніж загалом по Україні, показниками задоволеності освітою.

Отже, аналіз матриць кореляцій між показниками життєвого комфорту дав підстави припустити, що в українському суспільстві життєвий комфорт більшою мірою

Т а б л и ц я 3.18. Динаміка відповідей населення України на запитання «Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?» залежно від типу поселення, 2002—2012 рр. (5-бальна шкала), бали

Тип населеного пункту	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.
Найбільше місто від 501 тис. та більше осіб	2,90	2,94	2,98	3,24	3,04	3,14
Велике місто від 251 тис. до 500 тис. осіб	2,92	2,95	3,08	3,29	3,14	3,22
Середнє місто від 51 тис. до 250 тис. осіб	2,82	2,97	3,04	3,09	3,08	3,17
Невелике місто менше 20 тис. до 50 тис. осіб	2,88	2,94	3,01	3,35	3,16	3,10
Село	2,69	2,78	2,82	2,85	2,79	2,76
Загалом по Україні	2,82	2,90	2,96	3,12	3,01	3,03

формується за рахунок відчуття соціальних відносин, оскільки найтісніший зв'язок спостерігається між показником задоволеності життям загалом і показником задоволеності своїм становищем у суспільстві. Виявилося, що показник задоволеності освітою виявився найменш впливовим серед зазначених показників життєвого комфорту. Це свідчить про малозначущість освіти як критерію життєвого комфорту в українському суспільстві.

Динаміка більшості показників життєвого комфорту (крім задоволеності освітою) засвідчила, що якщо у першій половині 2000-х років у найбільших містах вони випереджали загальноукраїнський показник, то наприкінці 2000-х років ці показники або збігалися, або ж виявилися навіть нижчими, ніж загалом по Україні. Натомість у невеликих населених пунктах низькі, менші від загальноукраїнських, показники життєвого комфорту у першій половині 2000-х років змінилися внаслідок їхнього стрімкого зростання у другій половині 2000-х років. Це є підтвердженням того, що загальноукраїнська тенденція зростання показників життєвого комфорту протягом десятиліття відбувалася за рахунок менших за мегаполіси міст.

3.3. Поселенська диференціація чинників життєвого комфорту в Україні

Основна мета цього підрозділу полягає у з'ясуванні конфігурації впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників життєвого комфорту в контексті поселенської структури українського суспільства. Емпіричну базу аналізу утворює масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у травні 2012 р.

Соціально-демографічні чинники: вік — кількість років; стать зі шкалою 1—2 (1 — чоловік, 2 — жінка); шлюбний статус зі шкалою 1—0 (1 — перебування у зареєстрованому або фактичному шлюбі, 0 — ніколи не перебували, розлучені, вдовці (вдови)); освіта зі шкалою 1—5 (1 — початкова, 5 — повна вища); стан здоров'я зі шкалою 1—5

(1 — дуже поганий, 5 — відмінний). *Мікрорівневі чинники*: наявність роботи зі шкалою 1—0 (1 — для тих, хто працює у певних секторах економіки, 0 — для тих, хто не має роботи); дохід (розмір заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць); матеріальний рівень життя зі шкалою 0—10 (0 — найнижчий, 10 — найвищий). *Мезорівневі чинники*, пов'язані з місцем проживання: самооцінка соціального становища зі шкалою 1—7 (1 — найнижче становище, 7 — найвище становище); оцінка екологічної ситуації зі шкалою 1—5 (1 — вкрай неблагополучна, 5 — цілком благополучна); оцінка криміногенної ситуації зі шкалою 1—4 (1 — випадки хуліганства та пограбувань трапляються дуже часто, 4 — не знаю); міграційні наміри зі шкалою 1—3 (1 — хотів би виїхати із населеного пункту, 3 — ні). *Макрорівневі інституційні чинники* функціонування суспільства, а саме: оцінка економічної ситуації зі шкалою 0—10 (0 — дуже погана, 10 — дуже добра); задоволеність рівнем демократії в країні зі шкалою 1—5 (1 — взагалі не задоволений, 5 — повністю задоволений); оцінка ситуації, що склалася в країні, зі шкалою 1—3 (1 — усе не так погано, і можна жити, 3 — терпіти наше тяжке становище вже неможливо). *Соціально-психологічні чинники*: рівень суб'єктивного контролю (локус контролю) зі шкалою 1—5 (1 — життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин, 5 — життя залежить здебільшого від мене); настрої зі шкалою 1—4 (1 — чудовий настрій, 4 — відчуваю страх, тугу); відчуття самотності зі шкалою 1—5 (1 — практично ніколи, 5 — постійно).

Для з'ясування поселенської диференціації чинників життєвого комфорту населення України було здійснено кореляційний аналіз впливу всіх наведених чинників на показники життєвого комфорту та з'ясовано, які з них найбільше пов'язані з кожним із показників життєвого комфорту. Задля статистичної наповненості поселенські групи було укрупнено (див. табл. 3.19).

Кореляційний аналіз для впорядкування чинників за відносною силою впливу цих змінних на порядкову зміну загальної задоволеності своїм життям засвідчив певні

Т а б л и ц я 3.19. Перекодування 9-бальної шкали показника «Тип

Тип населеного пункту за 9-бальною шкалою	Число опитаних, осіб	Число опитаних, %
Місто з населенням:		
понад 1 млн осіб	234	13,0
від 501 тис. до 1 млн осіб	138	7,7
від 251 тис. до 500 тис. осіб	287	16,0
від 101 тис до 250 тис. осіб	51	2,8
від 51 тис. до 100 тис. осіб	166	9,2
від 21 тис. до 50 тис. осіб	138	7,7
менше 20 тис. осіб	58	3,2
Селище міського типу (смт)	152	8,5
Село	572	31,8
Загалом	1796	100,0

поселенські відмінності (див. табл. 3.20). Показовим є те, що відсутність значимого зв'язку (*значимі на рівні 0,001 коефіцієнти тут і далі вирізняє жирним шрифтом*) найбільшою мірою зафіксована щодо соціально-демографічних чинників. У жодній поселенській групі окремо не простежується зв'язок між загальною задоволеністю життям і віком, статтю і шлюбним статусом респондентів, натомість загалом по Україні такі зв'язки, хоч і не вагомі, існують. Зв'язок між рівнем освіти та задоволеністю життям проявився лише серед мешканців середніх міст. Відсутність зв'язків у поселенських групах зафіксовано і щодо показників наявності роботи, криміногенної ситуації та міграційних намірів.

Якщо розглядати кожен поселенську групу окремо, то найбільші, великі та середні міста порівняно з іншими населеними пунктами вирізняються високим рівнем кореляцій між показником загальної задоволеності життям і соціально-психологічними чинниками — хорошим настроєм, відсутністю відчуття самотності та інтернальною спрямованістю локусу контролю. Високі кореляції в цих містах зафіксовані й щодо показників стану здоров'я, матеріального рівня життя, самооцінки соціального становища та оптимістичної оцінки ситуації, яка склалася у країні.

3.3. Поселенська диференціація чинників життєвого комфорту ...

населеного пункту» у 5-бальну шкалу, 2012 р.

Тип населеного пункту за 5-бальною шкалою	Число опитаних, осіб	Число опитаних, %
Найбільше місто від 501 тис. та більше осіб	372	20,7
Велике місто від 251 тис. до 500 тис. осіб	287	16,0
Середнє місто від 51 тис. до 250 тис. осіб	217	12,1
Невелике місто менше 20 тис. до 50 тис. осіб	348	19,4
Село	572	31,8
Загалом	1796	100,0

Натомість у найменших містах і селах високі кореляції зафіксовано між показником задоволеності життям і матеріальним рівнем життя, рівнем доходу та самооцінкою соціального становища. Крім того, у цих населених пунктах вагомі кореляції зафіксовано між загальною задоволеністю життям та макрорівневими інституційними чинниками — позитивною оцінкою економічної ситуації, задоволеністю рівнем демократії та оптимістичною оцінкою ситуації, яка склалася у країні. У найменших населених пунктах існують також кореляції (хоча і менші за рівнем, аніж у найбільших містах) із соціально-психологічними чинниками, особливо хорошим настроєм.

Беручи до уваги результати кореляційного аналізу щодо змінної задоволеності життям у своєму населеному пункті, слід зазначити, що у жодному поселенському випадку не зафіксовано зв'язку з такими соціально-демографічними показниками, як стать, шлюбний статус та рівень освіти (див. табл. 3.21).

Пов'язаність із віком простежується лише серед мешканців села: причому чим старшою є людина, тим вірогідніше вона задоволена життям. Можна припустити, що у сільській молоді відчуття незадоволеності життям викликає брак умов для самореалізації. Відсутність будь-якого

Т а б л и ц я 3.20. Кореляції між показником загальної задоволеності

Чинник	Тип	
	Найбільше місто	Велике місто
Вік	-0,144**	-0,185*
Стать	-0,048	-0,085
Шлюбний статус	0,144**	0,058
Рівень освіти	0,003	0,117*
Стан здоров'я	0,296***	0,334***
Наявність роботи	0,119	0,080
Рівень доходу	0,107*	0,165**
Матеріальний рівень життя	0,382***	0,396***
Самооцінка соціального становища	0,318***	0,384***
Оцінка екології в населеному пункті	0,170***	0,109
Криміногенна ситуація	0,052	-0,015
Міграційні наміри	0,097	0,016
Оцінка економічної ситуації	0,127*	0,111
Задоволеність розвитком демократії	0,182***	0,178**
Оцінка ситуації, що склалась у країні	-0,261***	-0,342***
Локус контролю	0,361***	0,332***
Настрій	-0,436***	-0,255***
Відчуття самотності	-0,399***	-0,257***

Примітка: * — значимість на рівні 0,05; ** — значимість на рівні

вагомого зв'язку виявив аналіз кореляцій між задоволеністю життям у населеному пункті, з одного боку, та показниками наявності роботи та рівня доходу, з іншого.

У найбільших містах зафіксовано вагомі кореляції між показником задоволеності життям у своєму населеному пункті та позитивною оцінкою екологічної ситуації, задоволеністю демократією та оптимістичною оцінкою ситуації, яка склалася у країні. Крім того, у цих населених пунктах високі кореляції демонструють соціально-психологічні чинники.

У великих і середніх містах високі рівні кореляцій між показником задоволеності життям у населеному пунк-

3.3. Поселенська диференціація чинників життєвого комфорту ...

життям та об'єктивно-суб'єктивними чинниками, 2012 р., (Pearson's R)

населеного пункту			Загалом по Україні
Середнє місто	Невелике місто	Село	
-0,153*	-0,109*	-0,022	-0,107***
0,016	-0,011	-0,045	-0,039
0,069	0,121*	0,100*	0,103***
0,260***	0,115*	0,098*	0,097***
0,334***	0,326***	0,215***	0,285***
0,053	0,067	0,067	0,079**
0,162*	0,159**	0,159***	0,134***
0,340***	0,396***	0,400***	0,386***
0,405***			
	0,364***	0,364***	0,361***
0,206***			
	0,071	0,134***	0,125***
0,109	-0,003	0,035	0,032
0,057	0,120*	0,041	0,064**
0,168*	0,243***	0,203***	0,175***
0,183**			
	0,182***	0,269***	0,209***
-0,259***			
	-0,361***	-0,233***	-0,286***
0,171*	0,244***	0,083*	0,222***
-0,316***	-0,302***	-0,300***	-0,325***
-0,263***	-0,298***	0,225***	-0,284***

0,01; *** — значимість на рівні 0,001.

ті та показниками стану здоров'я, матеріального рівня життя, позитивною оцінкою екологічної ситуації, відсутністю міграційних намірів, позитивною оцінкою економічної ситуації, оптимістичною оцінкою ситуації, яка склалася у країні, та хорошим настроєм. Невеликі міста характеризуються існуванням кореляцій між локальною задоволеністю життям і показниками відсутності міграційних намірів та позитивним настроєм. У сільській групі найбільшу кореляцію з локальною задоволеністю життям мають показники позитивної оцінки екологічної ситуації та відсутності міграційних намірів.

Т а б л и ц я 3.21. Кореляції між показником задоволеності життям у своєму населеному пункті та об'єктивно-суб'єктивними чинниками, 2012 р., (Pearson's R)

Чинник	Тип населеного пункту					Загалом по Україні
	Найбільше місто	Велике місто	Середнє місто	Невелике місто	Село	
Вік	-0,058	-0,012	0,046	0,007	0,144 ^{***}	0,037
Стать	0,063	-0,090	-0,073	-0,041	0,041	-0,006
Шлюбний статус	0,060	0,021	0,129	0,111*	0,011	0,056*
Рівень освіти	0,065	-0,031	0,045	0,031	-0,048	0,020
Стан здоров'я	0,153 ^{***}	0,238 ^{***}	0,276 ^{***}	0,211 ^{***}	-0,001	0,142 ^{***}
Наявність роботи	0,014	0,043	-0,051	0,052	-0,036	0,010
Рівень доходу	0,078	0,143*	0,111	0,103	0,136**	0,112 ^{***}
Матеріальний рівень життя	0,213 ^{***}	0,336 ^{***}	0,232 ^{***}	0,239 ^{***}	0,178 ^{***}	0,230 ^{***}
Самооцінка соціального становища	0,103*	0,193 ^{***}	0,134*	0,228 ^{***}	0,186 ^{***}	0,177 ^{***}
Оцінка екології у населеному пункті	0,351 ^{***}	0,332 ^{***}	0,271 ^{***}	0,260 ^{***}	0,255 ^{***}	0,262 ^{***}
Криміногенна ситуація	0,131*	0,143*	0,219 ^{***}	0,072	0,168 ^{***}	0,142 ^{***}
Міграційні наміри	0,225 ^{***}	0,310 ^{***}	0,269 ^{***}	0,343 ^{***}	0,292 ^{***}	0,287 ^{***}
Оцінка економічної ситуації	0,169 ^{***}	0,271 ^{***}	0,206 ^{***}	0,190 ^{***}	0,086*	0,168 ^{***}
Задоволеність розвитком демократії	0,234 ^{***}	0,137*	0,160*	0,210 ^{***}	0,144 ^{***}	0,172 ^{***}
Оцінка ситуації, що склалася в країні	-0,255 ^{***}	-0,248 ^{***}	-0,284 ^{***}	-0,208 ^{***}	-0,141 ^{***}	-0,210 ^{***}
Локус контролю	0,173 ^{***}	0,122*	0,091	0,157**	-0,011	0,090 ^{***}
Настрій	-0,275 ^{***}	-0,332 ^{***}	-0,197 ^{***}	-0,352 ^{***}	-0,130 ^{**}	-0,249 ^{***}
Відчуття самотності	-0,247 ^{***}	-0,218 ^{***}	-0,168*	-0,291 ^{***}	-0,114*	-0,198 ^{***}

Примітка: * — значимість на рівні 0,05; ** — значимість на рівні 0,01; *** — значимість на рівні 0,001.

Якщо розглянути кореляції між різними чинниками та показником задоволеності своїм становищем у суспільстві, то у жодному поселенському випадку не зафіксовано зв'язку з такими соціально-демографічними показниками, як стать, шлюбний статус і рівень освіти (див. табл. 3.22). В даному разі пов'язаність із віком простежується лише серед мешканців найбільших міст. Відсутність будь-якого вагомого зв'язку продемонстрував аналіз кореляцій між задоволеністю своїм становищем у суспільстві, з одного боку, та рівнем доходу, оцінкою екологічної ситуації, криміногенної ситуації та міграційними намірами, з іншого. У найбільших містах задоволеність своїм становищем у суспільстві пов'язана здебільшого із хорошим станом здоров'я, високим матеріальним рівнем життя, високою самооцінкою соціального становища та позитивним настроєм.

У великих і середніх містах, окрім згаданих вище стану здоров'я, матеріального рівня життя, самооцінки соціального становища та настрою, міцно пов'язаними виявилися макрорівневі чинники — оцінка економічної ситуації, задоволеність розвитком демократії та оптимістична оцінка ситуації, що склалася у країні. У великих містах задоволеність своїм становищем у суспільстві пов'язана також із мікрорівневими чинниками — наявністю роботи та рівнем доходу. У невеликих містах і селах показник задоволеності своїм становищем у суспільстві, як і у попередніх випадках, корелює зі станом здоров'я, матеріальним рівнем життя, самооцінкою соціального становища, оптимістичною оцінкою ситуації, що склалась у країні, та позитивним настроєм. Особливістю сіл є наявність вагомій кореляції з показником задоволеності розвитком демократії в країні.

Процедура впорядкування чинників за відносною силою впливу цих показників на змінну задоволеності роботою засвідчила, що у жодній поселенській групі не зафіксовано зв'язку з такими соціально-демографічними показниками, як вік, стать, шлюбний статус і рівень освіти (див. табл. 3.23). Відсутність будь-яких зв'язків за-

Т а б л и ц я 3.22. Кореляції між показником задоволеності своїм становищем у суспільстві та об'єктивно-суб'єктивними чинниками, 2012 р., (Pearson's R)

Чинник	Тип населеного пункту					Загалом по Україні
	Найбільше місто	Велике місто	Середнє місто	Невелике місто	Село	
Вік	-0,187***	-0,146*	-0,013	-0,060	0,052	-0,063**
Стать	0,043	-0,143	-0,049	-0,015	-0,021	-0,028
Шлюбний статус	0,049	0,112*	0,103	0,069	0,057	0,067**
Рівень освіти	0,006	0,077	0,150*	0,110*	0,024	0,074**
Стан здоров'я	0,239***	0,221***	0,129*	0,245***	0,154***	0,199***
Наявність роботи	0,019	0,183***	0,073	0,073	-0,015	0,057*
Рівень доходу	0,142**	0,272***	0,173*	0,145*	0,113*	0,162***
Матеріальний рівень життя	0,357***	0,413***	0,340***	0,215***	0,306***	0,325***
Самооцінка соціального становища	0,349***	0,414***	0,434***	0,261***	0,347***	0,355***
Оцінка екології у населеному пункті	0,133*	0,006	0,115	0,086	0,122**	0,079**
Криміногенна ситуація	0,075	0,093	0,105	-0,031	0,068	0,060*
Міграційні наміри	0,065	-0,024	0,121	0,157**	0,066	0,073**
Оцінка економічної ситуації	0,198***	0,232***	0,245***	0,133*	0,181***	0,191***
Задоволеність розвитком демократії	0,140**	0,213***	0,246***	0,179***	0,300***	0,219***
Оцінка ситуації, що склалася в країні	-0,206***	-0,330***	-0,351***	-0,349***	-0,293***	-0,298***
Локус контролю	0,221***	0,290***	0,155*	0,147**	0,113**	0,179***
Настрій	-0,326***	-0,269***	-0,336***	-0,279***	-0,246***	-0,284***
Відчуття самотності	0,241***	-0,265***	-0,212***	-0,209***	-0,119**	-0,195***

Примітка: * — значимість на рівні 0,05; ** — значимість на рівні 0,01; *** — значимість на рівні 0,001.

Т а б л и ц я 3.23. Кореляції між показником задоволеності своєю роботою та об'єктивно-суб'єктивними чинниками, 2012 р., (Pearson's R)

Чинник	Тип населеного пункту					Загалом по Україні
	Найбільше місто	Велике місто	Середнє місто	Невелике місто	Село	
Вік	-0,155*	0,036	-0,167	-0,005	0,046	-0,037
Стать	0,043	-0,143*	-0,049	0-,015	-0,021	-0,030
Шлюбний статус	0,022	0,179*	0,042	0,052	0,004	0,055
Рівень освіти	0,034	0,101	0,204*	0,125	0,039	0,092**
Стан здоров'я	0,106	0,215**	-0,074	0,255***	0,134*	0,143***
Наявність роботи	0,029	-0,028	0,064	0,064	0,041	0,039
Рівень доходу	0,240***	0,291***	0,137	0,199**	0,316***	0,236***
Матеріальний рівень життя	0,207***	0,266***	0,328***	0,240***	0,293***	0,257***
Самооцінка соціального становища	0,166*	0,198**	0,174*	0,221**	0,153*	0,180***
Оцінка екології у населеному пункті	0,072	-0,138	0,103	0,138	0,200***	0,072*
Криміногенна ситуація	0,085	0,141	0,024	-0,119	0,039	0,038
Міграційні наміри	0,138*	0,089	-0,010	0,277***	0,151*	0,143***
Оцінка економічної ситуації	0,119	0,038	0,223*	0,147*	0,131*	0,126***
Задоволеність розвитком демократії	0,109	0,005	0,210*	0,072	0,105	0,095**
Оцінка ситуації, що склалася в країні	-0,113	-0,208**	-0,108	-0,157*	-0,232***	-0,161***
Локус контролю	0,110	-0,047	0,091	0,225**	-0,066	0,060*
Настрій	-0,148	-0,253***	-0,108	-0,291***	-0,262***	-0,220***
Відсуття самотності	-0,082	-0,152*	-0,167	-0,280***	-0,310***	-0,200***

Примітка: * — значимість на рівні 0,05; ** — значимість на рівні 0,01; *** — значимість на рівні 0,001.

фіксовано і щодо показників самооцінки соціального становища, криміногенної ситуації, оцінки економічної ситуації, задоволеності демократією та локусу контролю. У найбільших і великих містах задоволеність роботою зумовлюється переважно рівнем доходу та матеріальним рівнем життя. Крім цього, у великих містах впливовим виявився показник позитивного настрою. У середніх містах з усіх незалежних змінних впливовим є показник матеріального рівня життя. У невеликих містах і селах вагомими кореляції зафіксовано між задоволеністю життям та змінними матеріального рівня життя, позитивного настрою та відсутності відчуття самотності. Невеликі міста також вирізняються зв'язком задоволеності роботою із показниками стану здоров'я і відсутністю міграційних намірів, натомість для сіл властивий вплив рівня доходу, позитивної оцінки екології в населеному пункті та оптимістичної оцінки ситуації, що склалась у країні.

Ще меншою, ніж у попередньому випадку, кількістю впливових чинників характеризується такий показник життєвого комфорту, як задоволеність освітою (див. табл. 3.24). Природно, що найбільш стабільним і послідовним щодо усіх поселенських груп виявився показник рівня освіти. Причому ця змінна була єдиною, яка корелювала із задоволеністю освітою у таких населених пунктах, як села, великі та невеликі міста. У великих містах задоволеність освітою пов'язана із відсутністю міграційних намірів. У середніх містах впливовими є показники рівня доходу, позитивного настрою та відсутності відчуття самотності.

Підбиваючи підсумки проведеного аналізу, можна стверджувати, що, по-перше, аналіз загалом довів наявність поселенських відмінностей чинників зумовленості життєвого комфорту. По-друге, встановлено, що кожен з аспектів життєвого комфорту спричиняється особливою конфігурацією об'єктивних і суб'єктивних чинників. З'ясовано, що такі показники життєвого комфорту, як задоволеність роботою та освітою, зумовлюються мінімальною кількістю зазначених для аналізу змінних. Очевид-

Т а б л и ц я 3.24. Кореляції між показником задоволеності рівнем своєї освіти та об'єктивно-суб'єктивними чинниками, 2012 р., (Pearson's R)

Чинник	Тип населеного пункту					Загалом по Україні
	Найбільше місто	Велике місто	Середнє місто	Невелике місто	Село	
Вік	0,085	0,053	0,034	0,058	0,011	0,035
Стать	-0,031	-0,023	-0,003	0,043	-0,046	-0,014
Шлюбний статус	0,056	0,089	0,070	-0,035	0,016	0,035
Рівень освіти	0,367***	0,330***	0,276***	0,381***	0,287***	0,354***
Стан здоров'я	0,076	0,075	0,079	0,025	0,074	0,072**
Наявність роботи	-0,036	-0,016	-0,053	0,085	0,026	0,030
Рівень доходу	0,048	0,121*	0,314***	0,147**	0,085*	0,144***
Матеріальний рівень життя	0,049	0,154**	0,084	0,150**	0,130**	0,123***
Самооцінка соціального становища	0,052	0,153**	0,141*	0,123*	0,107*	0,117***
Оцінка екології у населеному пункті	-0,013	-0,053	0,069	0,010	0,030	-0,029
Криміногенна ситуація	0,012	-0,075	0,056	-0,037	0,023	-0,002
Міграційні наміри	0,198***	0,043	0,030	-0,015	0,067	0,072**
Оцінка економічної ситуації	-0,002	0,074	-0,001	0,040	0,086	0,042
Задоволеність розвитком демократії	0,013	0,069	0,038	-0,055	0,026	0,002
Оцінка ситуації, що склалася в країні	0,020	0,029	-0,160*	0,015	-0,041	-0,012
Локус контролю	0,104*	0,007	-0,113	0,085	0,104*	0,058*
Настрій	-0,101	-0,145*	-0,250***	-0,061*	-0,097*	-0,119***
Відчуття самотності	-0,178**	-0,147*	-0,235***	-0,010	-0,088	-0,121***

Примітка: * — значимість на рівні 0,05; ** — значимість на рівні 0,01; *** — значимість на рівні 0,001.

но, що цей факт вимагає у подальшому окремих теоретичних розробок для формування більш адекватного інструментарію дослідження. По-друге, кожен окремий аспект життєвого комфорту зумовлюється специфічною конфігурацією чинників навіть у межах окремої поселенської групи. По-четверте, встановлено, що більшість соціально-демографічних змінних, окрім показника стану здоров'я, не є впливовими щодо життєвого комфорту населення України.

І хоча у переважній більшості випадків поселенські групи відтворювали подібні конфігурації чинників, все ж існують певні особливості, коли зумовленість задоволеності певним аспектом життєвого комфорту вирізнялася вищими коефіцієнтами кореляції з певною групою чинників. Зокрема, проведений аналіз загалом підтвердив теоретичні тези класиків соціології щодо впливовості зумовлених процесом урбанізації соціально-психологічних чинників на життєвий комфорт мешканців великих міст: у поселенських групах найбільших і великих міст України зафіксовано високі коефіцієнти кореляції показників життєвого комфорту та соціально-психологічних змінних — локусу контролю, настрою та відчуття самотності. Крім цього, високий рівень кореляції задоволеності життям у населеному пункті з позитивною оцінкою екологічної ситуації у мегаполісах доводить тезу про актуальність екологічних проблем, спричинених процесом урбанізації.

У великих і середніх містах більшість аспектів життєвого комфорту детермінуються подібними конфігураціями чинників, однак тут зафіксовано найвищі коефіцієнти кореляцій життєвого комфорту з показником самооцінки соціального становища та матеріального рівня життя, що свідчить про поширення у цих містах цінностей індивідуалізму та масового споживання, які стали основними мотивами психологічної зручності. Очевидно, що у великих і середніх містах для життєвого комфорту важливими умовами залишаються соціальні відносини, втілені у привабливі обставини для зростання соціального становища.

Хоча такі мікрорівневі чинники, як матеріальний рівень життя та дохід, були впливовими у більшості поселенських груп, усе ж найвищі коефіцієнти зв'язку між цими показниками та життєвим комфортом зафіксовано серед мешканців сіл і невеликих міст. До того ж найменші населені пункти вирізняються високими кореляціями показників життєвого комфорту з макрорівневими інституційними чинниками — оцінкою розвитку демократії, оцінкою економічної ситуації та оцінкою ситуації, що склалася у країні. На перший погляд дуже дивним виглядає той факт, що макрорівневі інституційні чинники стали вагомими обставинами набуття життєвого комфорту серед мешканців малих міст і сіл. Однак за високого рівня беззахисності та безправності мешканців найменших населених пунктів загальне соціально-економічне та соціально-психологічне тло їхньої життєдіяльності загострює увагу на загальних екзистенційних проблемах буття. Це підтверджується також вагомим впливом на життєвий комфорт жителів сіл і малих міст соціально-психологічних чинників настрою та відчуття самотності.

Аналіз поселенської диференціації життєвого комфорту населення європейських країн дав змогу констатувати існування трьох груп країн із різною спрямованістю задоволеності різними аспектами життя залежно від розміру населеного пункту. До групи країн, в яких середньонаціональний бал задоволеності певним аспектом життя перевищує аналогічний середній бал у великому місті та простежується чітка тенденція зростання цих показників зі зменшенням розміру населеного пункту, ввійшли переважно найрозвинутіші в соціально-економічному плані європейські країни. У суспільствах із середнім рівнем соціально-економічного розвитку не помічено суттєвих відмінностей у задоволеності певними аспектами життєвого комфорту за поселенським розподілом. До групи країн, в яких середній бал більшості показників життєвого комфорту у великому місті перевищує середньонаціональний бал та простежується загальна тенденція зростання цих показників зі збільшенням розміру на-

селеного пункту, потрапили переважно постсоціалістичні суспільства. Результати поселенської диференціації життєвого комфорту населення України вказують на суперечливі тенденції: з одного боку, за показниками загальної задоволеності життям Україна потрапляє у групу постсоціалістичних країн, де цей показник зростає зі збільшенням розміру населеного пункту, з іншого — за такими показниками, як задоволеність тим, як на зараз складається життя, та задоволеність співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя, Україна потрапила до країн, де зростання цих показників пов'язане зі зменшенням розміру населеного пункту [12].

Аналіз матриць кореляцій між показниками життєвого комфорту дав підстави припустити, що в українському суспільстві життєвий комфорт більшою мірою формується за рахунок відчуття соціальних відносин, оскільки найтісніший зв'язок спостерігається між показником задоволеності життям загалом і показником задоволеності своїм становищем у суспільстві. Виявилось, що задоволеність освітою найменше пов'язана з іншими показниками життєвого комфорту. Динаміка більшості показників життєвого комфорту засвідчила, що загальноукраїнська тенденція зростання показників життєвого комфорту відбувалася за рахунок менших за мегаполіси міст: якщо у першій половині 2000-х років у найбільших містах вони випереджали загальноукраїнський показник, то наприкінці 2000-х років ці показники або збігалися, або ж виявилися навіть нижчими, ніж загалом по Україні. Натомість у невеликих населених пунктах низькі, менші за загальноукраїнські, показники життєвого комфорту у першій половині 2000-х років змінилися внаслідок їхнього стрімкого зростання у другій половині 2000-х років.

Кореляційний аналіз показників життєвого комфорту та об'єктивних і суб'єктивних чинників виявив, що кожен з аспектів життєвого комфорту зумовлюється особливою конфігурацією цих чинників. У поселенських групах найбільших і великих міст України зафіксовано високі коефіцієнти кореляції показників життєвого ком-

3.3. Поселенська диференціація чинників життєвого комфорту ...

форту та соціально-психологічних змінних — локусу контролю, настрою та відчуття самотності. Крім цього, високий рівень кореляції задоволеності життям у населеному пункті з позитивною оцінкою екологічної ситуації у мегаполісах доводить тезу про актуальність екологічних проблем, спричинених процесом урбанізації. У великих і середніх містах більшість аспектів життєвого комфорту детермінуються подібними конфігураціями чинників, однак тут зафіксовано найвищі коефіцієнти кореляцій життєвого комфорту з показником самооцінки соціального становища та матеріального рівня життя, що свідчить про поширення у цих містах цінностей індивідуалізму та масового споживання, які стали основними мотивами психологічної зручності. Очевидно, що у великих і середніх містах для життєвого комфорту важливими умовами залишаються соціальні відносини, втілені у привабливі обставини для зростання соціального становища. Найменші населені пункти вирізняються високими кореляціями показників життєвого комфорту з макрорівневими інституційними чинниками — оцінкою розвитку демократії, оцінкою економічної ситуації та оцінкою ситуації, що склалася у країні, та вагомим впливом соціально-психологічних чинників настрою та відчуття самотності [13].

П І С Л Я М О В А

Наостанку хотілося б сказати, що у соціогуманітарній традиції та прикладних дослідженнях поняття «комфорт» охоплює стан внутрішньої задоволеності, коли життя стає затишним, зручнішим і щасливішим. Поняття соціального комфорту застосовується як до суб'єктивних вимірів життєдіяльності людини, так і до об'єктивних умов її проживання у певному місці. У зв'язку з цим відсутні усталені методологічні підходи до його аналізу та розуміння, існуючі показники не претендують на вичерпність: у наявних соціологічних розробках соціальний комфорт може відображати і соціальне самопочуття, і рівень життя, і рівень задоволеності можливостями. Поняття соціального комфорту саме завдяки прикметнику «соціальний» позначає насамперед психоемоційний стан відчуття інтегрованості людини у соціальні відносини, відчуття нею свого місця у суспільному житті. Натомість поняття життєвого комфорту інтегрує основні виміри людської життєдіяльності, відображаючи стан функціональної зручності або психологічного відчуття задоволеності певною сферою. Беручи за основу операціоналізації поняття життєвого комфорту показник задоволеності, феномен життєвого комфорту можна визначити як стійкі, довгострокові емоційні стани людини, які в результаті неодноразово випробуваного відчуття зручності у різних сферах життя стають сукупністю задоволеності життям загалом і різними аспектами життя зокрема. Життєвий комфорт залежить як від соціетальних умов і змін у політичній, економічній і соціальній сферах життя країни, так і від об'єктивних і суб'єктивних характеристик жит-

тедіяльності особистості. Враховуючи обмежені можливості наявних емпіричних матеріалів, коли присутні лише окремі показники життєвого комфорту, в нашій роботі ми скористалися п'ятьма показниками: рівнем задоволеності життям загалом; рівнем задоволеності своїм становищем у суспільстві; рівнем задоволеності власною роботою; рівнем задоволеності власною освітою; рівнем задоволеності життям у населеному пункті.

Подальша теоретична концептуалізація феномену дала змогу констатувати, що життєвий комфорт формується на підставі власних преференцій особистості під впливом обставин об'єктивного характеру. На макрорівні — це інституційні чинники функціонування суспільства, а саме: соціально-політичний устрій, рівень розвитку і стан економіки та соціальної інфраструктури, рівень демократії. На мезорівні — чинники, пов'язані з місцем проживання: екологічна ситуація, можливість задовольнити соціально-економічні й духовні потреби. На мікрорівні — матеріальний рівень життя, житлові умови, зайнятість, дозвілля. На формуванні життєвого комфорту позначаються і соціально-демографічні характеристики особистості: стать, вік, шлюбний статус, освіта, стан здоров'я тощо. Суб'єктивні аспекти життєвого комфорту охоплюють як соціально-нормативні та ціннісні установки, реалізація яких зумовлена всією сукупністю умов соціалізації людини, так і емоційний компонент, який постає як переживання, спричинені успішним (або неуспішним) функціонуванням особистості у різних сферах життя. Аналіз теоретичних і прикладних напрацювань стосовно нормативних та емоційних аспектів життєвого комфорту особистості виявив низку тривалих залежностей. Зокрема, нормативна складова відображає соціально-психологічну адаптацію до соціуму та соціальних трансформацій. Тривалі емпіричні дослідження задоволеності різними аспектами життя виокремили найпоширеніші соціально-психологічні чинники: до цих чинників слід зараховувати рівень суб'єктивного контролю (локусу контролю) над життєвими ситуаціями, оптимізму, настрій, відчуття самотності тощо.

Соціальний механізм набуття життєвого комфорту — це органічний взаємозв'язок норм, орієнтацій, реалізації інтересів, задоволення потреб та соціальної взаємодії індивіда у соціумі, які в сукупності визначають відчуття зручності життєвого шляху. Зазвичай цей механізм спрацьовує тоді, коли людська діяльність органічно пов'язується, з одного боку, із внутрішньою мотивацією поведінки людей (потреби, інтереси, мотиви), а з іншого боку, коли в ході соціальної взаємодії індивід порівнює своє життя із життям інших людей. Соціальні механізми набуття життєвого комфорту можна пояснити за допомогою теорії людської мотивації та теорії соціального порівняння.

Беручи за основу ці теорії, можна визначити концептуальну схему набуття життєвого комфорту в сучасному суспільстві наступним чином. Первинний етап відчуття фізіологічної зручності, безумовно, проходить через задоволення елементарних потреб у харчуванні, сексі, житлі та безпеці. До цього також слід віднести стан здоров'я, який є похідним не тільки від задоволення фізичних потреб, а й від екологічної ситуації. Тривалість відчуття задоволеності та безпеки пов'язана з навколишнім світом. Саме зовнішні чинники — політичні, соціально-економічні та культурні — дають змогу індивіду визначати, наскільки тривалою у майбутньому буде його задоволеність в елементарних потребах. Війни, екологічні катастрофи, політична та економічна нестабільність спричиняють дискомфорт і невпевненість у завтрашньому дні. Життєвий комфорт належить до узагальненої оцінки життя взагалі, до задоволення тих потреб, яким надається особливий сенс у зв'язку з певними цінностями й установками. У разі незадоволення якихось об'єктивних потреб не завжди передбачаються емоційне незадоволення чи неможливість самоактуалізації вищих потреб. Разом із тим життєвий комфорт людини залежить від психоемоційного наповнення життєдіяльності індивіда. Відтак наступний етап набуття життєвого комфорту пов'язаний з емоційним станом людини, який є похідним від соціальних потреб людської взаємодії — спілкування, наявності друзів

та близьких, належності до сім'ї. Крім цього, потреба в ідентифікації та належності до певної соціальної групи інтенсифікує соціальні чинники життєвого комфорту. Саме на цьому етапі проявляється феномен соціального порівняння, коли визнання та повага з боку оточуючих стають вирішальними спонуками відчуття зручності та задоволеності своїм життям.

Залежно від формаційних характеристик суспільства виявляються різні об'єкти для порівняння та відмінні типи внутрішньогрупових комунікацій. У традиційному, феодальному, суспільстві станова диференціація накладала свій відбиток на характер потреб і соціальне порівняння. Члени певного стану загалом жили у подібних соціальних умовах, за яких права, обов'язки та привілеї певного стану визначали перелік соціальних потреб людини та спрямовували соціальне порівняння. Тому в цьому разі набуття життєвого комфорту, крім задоволення фізичних і матеріальних потреб, визначали жорсткі нормативні обмеження: людина керувалася становою заданістю власного життя та релігійними імперативами. Власне, релігійні вірування давали змогу нівелювати земні страждання і несправедливість, а механізм соціального порівняння поширювався переважно на людей свого стану, своєї соціальної групи.

У модерному, індустріальному, суспільстві головними критеріями внутрішньогрупових комунікацій стали соціальні класи. Оскільки класова належність не має такої жорсткої заданості та успадкованості, як станова, відмінності між класами викликали у певних індивідів незадоволеність. Імператив збагачення та соціальної мобільності спричиняє інший характер соціального порівняння, загострюючи увагу на міжкласових суперечностях та відповідних потребах та інтересах. Проте класові ідентифікації на основі володіння чи неволодіння засобами виробництва загалом спрямовували життєву перспективу та запити індивіда, визначали критерії та перелік принаймні об'єктивних умов життєвого комфорту. В сучасному, постіндустріальному, суспільстві внутрішньогрупові ко-

мунікації та актуалізація потреб суттєво ускладнились, набуваючи рис диференційного та багаторівневого характеру. Життєвий шлях сучасної особистості рідко є заданим належністю до певної соціальної групи, верстви чи класу. Ця специфіка ускладнює механізм набуття життєвого комфорту, оскільки актуалізація потреб та соціальне порівняння проходять на тлі багаторівневих множинних ідентифікацій з різними групами, що створює проблему для фіксації такого механізму. Вхідження до різних груп, часто з відмінними життєвими цінностями, може спричинити життєвий дискомфорт: складнощі соціального порівняння полягають у тому, що різні зразки життєвого успіху не дають змогу особистості структурувати власні потреби за необхідністю.

Стійкі, довготривалі емоційні стани індивіда можуть бути підкріплені також шляхом соціальної взаємодії. Феномен соціального порівняння спричиняє зростання чи зниження життєвого комфорту. У разі набуття життєвого комфорту соціальне порівняння — це процес проведення аналогії між собою та іншими людьми для осмислення себе, свого життєвого шляху і світу. Завдяки цьому процесові особистість формує та підтримує уявлення про власну життєдіяльність. Від результатів соціального порівняння залежать зміст і характер емоційного сприйняття власного життя. Задоволення потреб різного роду та соціальне порівняння залежать від типу суспільства та характеру внутрішньогрупової комунікації у різних поселенських спільнотах.

Соціальні трансформації, які проходять в українському суспільстві, спричиняють у ньому додаткові проблеми набуття життєвого комфорту. Феномени подвійної інституціоналізації суспільства та соціальної аномії призвели до того, що одночасне існування старих і нових ціннісних систем ускладнює соціальну ідентифікацію та усвідомлення життєвих пріоритетів індивіда. Часто потреби населення є наслідком суперечливих і невмотивованих очікувань, ностальгією за попереднім життям і водночас усвідомленням власного нового соціального становища.

Крім цього, процеси урбанізації поглибили різницю між життєдіяльністю міських і сільських мешканців. У різних поселенських спільнотах українського суспільства існують відмінні ціннісні орієнтації та потреби. Сільські мешканці часто залишаються прихильниками традиційних, патріархальних цінностей. Повільна плинність їхнього життя, залежність трудової діяльності від погоди та невиваженість у побуті більш раціоналізують матеріальні потреби селян. Їхня історична пам'ять зосередила потреби у безпеці та впевненості у майбутньому переважно на агрокультурній сфері, яка залежить від погодних та політико-економічних чинників. До того ж менше соціальне розшарування сільських мешканців порівняно з городянами створює вузький простір для соціального порівняння. Натомість зі збільшенням розміру населеного пункту зростають вимоги у побуті, ширшим стає розмаїття професійних і дозвілєвих можливостей. На відміну від селян меншою стає залежність міських жителів від погодних умов, натомість зростає чинник небезпек екологічного та техногенного характеру. За цих обставин потреба мешканців міст у тривалому забезпеченні різними благами зумовлює дещо інші механізми соціального порівняння. Бурхливий темп життя міських мешканців, різке соціальне розшарування та знеособлення соціальної взаємодії, особливо у великих містах, створюють особливе тло, на якому соціальне порівняння загострює увагу на анонімних зразках успішного життя. Все це порівняно із сільським простором суттєво ускладнює механізми набуття життєвого комфорту.

Проблема впливу урбаністичних чинників на суб'єктивний світ людини піднімалася в роботах більшості класиків соціології та соціальної психології. Розгляд міського соціуму як особливого осередку діяльності людства став характерним для соціокультурної парадигми в соціологічних дослідженнях міста. Загальною рисою цих теорій став розгляд феномену урбанізму як способу життя, який відображає організацію суспільства з точки зору комплексу поділу праці й диференціації економічних ро-

лей, коли високий рівень технологізації виробництва, висока соціальна мобільність, взаємозалежність соціальних суб'єктів у здійсненні економічних функцій призводять до знеособлення та індивідуалізації в соціальних відносинах. У великому місті безпосередні соціальні зв'язки, наповнені людським теплом у спільноті («гемайншафт»), заміщаються випадковими, формалізованими, обмеженими, знеособленими та вузькоспеціалізованими зв'язками, притаманними суспільству («гезельшафт») (Фердинанд Тьонніс). Оскільки урбанізація робить життя людини більш анонімним, міські жителі задля позначення свого соціально-економічного статусу практикують більші масштаби демонстративного споживання, витрачаючи на підтримку благопристойного вигляду істотно більше грошей і часу, ніж сільські жителі. Відповідно це веде до зміни структури споживання: витрати на його видимі форми у місті ростуть за рахунок економії на прихованих формах споживання, зокрема на їжі. Внаслідок цього для городянина важливішим є відчуття зручності свого зовнішнього вигляду, натомість у сільського мешканця відчуття дискомфорту викликають обмеження в їжі чи відсутність добротного житла (Торстейн Веблен). В результаті урбанізації життя у міському соціумі стає менш дружнеливним, однак набуває таких особливостей, за яких новачок має змогу легко і загалом без перешкод у нього увійти. Характерною рисою великих міст є підвищена нервовість життя внаслідок швидкої та безперервної зміни зовнішніх і внутрішніх вражень. Мешканці міст перебувають під постійним тиском сильних подразників, що впливають на нервову систему, серед яких такі компоненти міського життя, як різноманітні шуми, вогні, свистки тощо (Георг Зіммель). Усі ці впливи вимагають від людини безперервних і постійних реакцій. Саме тому у великих містах переважає інтелектуальний, раціональний характер духовного життя, натомість у містечках і селах духовне життя ґрунтується на чуттєвій основі. Багатолюдне, щільне та гетерогенне середовище великого міста обрнується на індивіда неймовірною кількістю різнома-

нітних впливів, що супроводжується ускладненням міських соціокультурних характеристик: утратою традиційних підстав суспільного життя, ослабленням родинних і сусідських зв'язків. Життя у містах характеризується швидкоплинністю, поверховістю, анонімністю та індивідуалізмом (Луїс Вірт). Ці прояви є наслідком таких характеристик міста, як обсяг сукупності населення, щільність і різномірність. Зокрема, збільшення кількості мешканців викликає зниження можливостей кожного члена міської громади бути особисто знайомим, що зумовлює сегментацію та формалізацію людських відносин. Дослідження безпосередніх причинно-наслідкових зв'язків окремо взятого стресора не дає змоги повною мірою відобразити весь спектр впливу міського середовища на життєвий комфорт. Окремі стресори можуть спричиняти зустрічну реакцію та взаємодіяти. Потрібно враховувати здатність міського жителя адаптуватися до різного роду стресорів.

Із поширенням постіндустріальних тенденцій розвитку західних суспільств у другій половині ХХ століття з великих міст поступово почало витіснятися промислове виробництво, відбулося переселення людей із високими доходами з центру міст на околиці. Безперервно зростаючий соціальний контраст між старими міськими центрами та їхніми околицями дав поштовх процесові *субурбанізації* (розширення передмість) та сприяв тому, що поширення приміського способу життя набуло стилевих ознак успішності та благополуччя. Процеси субурбанізації привели до вирівнювання життєвого комфорту за поселенською ознакою. Відбулося поширення постматеріалістських цінностей, які зумовлювали прискіпливіше ставлення до соціальних, побутових та екологічних проблем великих міст. Постіндустріальна економіка та більша вимогливість до соціального ареалу свого проживання стали чинниками «розосередження» життєвого комфорту за межі великих міст. На відміну від процесів субурбанізації в країнах Заходу у країнах третього світу, особливо у тих, де економіка стрімко розвивається, урбанізація набула рис *метрополізації*, коли соціально-економічний розви-

ток сконцентрувався в одному або декількох міських конгломератах країни. Стрімкий розвиток мегаполісів третього світу здебільшого зумовлений процесом глобалізації: конкуренція транснаціональних компаній у гонитві за скороченням своїх витрат, за можливістю використовувати низькооплачувану робочу силу і дешевшу землю змушує їх переносити своє виробництво у країни Південної Америки, Африки та Азії. Цьому сприяє і те, що у країнах третього світу існує не такий жорсткий, як у країнах Заходу, екологічний і профспілковий контроль.

Початкові фази процесу метрополізації проявилися також і в столицях постсоціалістичних країн, збігаючися з процесами політичної та економічної централізації. У постсоціалістичних країнах на зміну періоду адміністративного прагнення до певної однорідності та взаємопов'язаності населених пунктів, яке було характерне у 1960—1980-х роках, прийшла епоха поглиблення регіональних і субрегіональних контрастів, поляризації умов життя у центрі й на периферії. Ці трансформації не тільки призупинили постіндустріальну перспективу, а й у багатьох країнах спричинили деіндустріалізацію. Відсутність потужної постіндустріальної економіки не сприяє «розосередженню» життєвого комфорту за межі великих міст. Внаслідок цього започаткований у межах політико-економічного механізму постсоціалістичних перетворень процес метрополізації закріпив за великими містами статус місця з найвищим рівнем життя.

Аналіз поселенської диференціації життєвого комфорту населення європейських країн дав змогу констатувати існування трьох груп країн із різною спрямованістю задоволеності різними аспектами життя залежно від розміру населеного пункту. У групу країн, в яких середньонаціональний бал задоволеності певним аспектом життя перевищує аналогічний середній бал у великому місті та простежується чітка тенденція зростання цих показників зі зменшенням розміру населеного пункту, ввійшли переважно найрозвиненіші в соціально-економічному плані європейські країни. У суспільствах із середнім рівнем

соціально-економічного розвитку не помічено суттєвих відмінностей у задоволеності певними аспектами життєвого комфорту за поселенським розподілом. До групи країн, в яких середній бал більшості показників життєвого комфорту у великому місті перевищує середньонаціональний бал та помітна загальна тенденція зростання цих показників зі збільшенням розміру населеного пункту, потрапили переважно постсоціалістичні суспільства. Результати поселенської диференціації життєвого комфорту населення України вказують на суперечливі тенденції: з одного боку, за показниками загальної задоволеності життям Україна потрапляє у групу постсоціалістичних країн, де цей показник зростає зі збільшенням розміру населеного пункту, з іншого — за такими показниками, як задоволеність тим, як на зараз складається життя, та задоволеність співвідношенням між витрачанням часу на роботу та інші сторони життя, Україна потрапила до країн, де зростання цих показників пов'язане зі зменшенням розміру населеного пункту.

Динаміка більшості показників життєвого комфорту засвідчила, що загальноукраїнська тенденція зростання показників життєвого комфорту останнім часом відбувалася за рахунок менших за мегаполіси міст: якщо у першій половині 2000-х років у найбільших містах вони випереджали загальноукраїнський показник, то наприкінці 2000-х років ці показники або збігалися, або ж виявилися навіть нижчими, ніж загалом по Україні. Натомість у невеликих населених пунктах низькі, менші за загальноукраїнські, показники життєвого комфорту у першій половині 2000-х років змінилися внаслідок їхнього стрімкого зростання у другій половині 2000-х років.

У поселенських групах найбільших і великих міст України зафіксовано високі коефіцієнти кореляції показників життєвого комфорту та соціально-психологічних змінних — локусу контролю, настрою та відчуття самотності. Крім цього, високий рівень кореляції задоволеності життям у населеному пункті з позитивною оцінкою екологічної ситуації у мегаполісах доводить тезу про ак-

туальність екологічних проблем, зумовлених процесом урбанізації. У великих і середніх містах більшість аспектів життєвого комфорту детермінуються подібними конфігураціями чинників, однак тут зафіксовано найвищі коефіцієнти кореляцій життєвого комфорту з показником самооцінки соціального становища та матеріального рівня життя, що свідчить про поширення у цих містах цінностей індивідуалізму та масового споживання, які стали основними мотивами психологічної зручності. Очевидно, що у великих і середніх містах для життєвого комфорту важливими умовами залишаються соціальні відносини, втілені у привабливі обставини для зростання соціального становища. Найменші населені пункти вирізняються високими кореляціями показників життєвого комфорту з макрорівневими інституційними чинниками — оцінкою розвитку демократії, оцінкою економічної ситуації та оцінкою ситуації, що склалася у країні, та вагомим впливом соціально-психологічних чинників настрою та відчуття самотності.

S U M M A R Y

The monograph is focused on the problem of vital comfort of the population of Ukraine under urbanization. Vital comfort is regarded as stable, long-term emotional state that results from repeatedly tested feeling of comfort in various spheres of life. Social mechanism of acquiring the vital comfort is based on the interaction of norms, attitudes, realization of interests and social interaction of a person in society, which collectively defines a sense of convenience in life processes.

It is shown that in Western countries there is a tendency for vital comfort indices to increase with the decrease of the settlement size while in post-socialist countries vital comfort indices increase with the increase of settlement size. It must be mentioned that in Ukrainian megapolises and big cities vital comfort is more closely linked to socio-psychological and environmental factors; in big and medium cities it is associated with self-esteem, social status and material standards of living; in the smallest settlements it is associated with macrolevel institutional and social-psychological factors.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Андреенкова Н.В.* Сравнительный анализ удовлетворенности жизнью и определяющих ее факторов / Н.В. Андреенкова // Мониторинг общественного мнения : экономические и социальные перемены. — 2010. — № 5 (99). — С. 189—216.
2. *Ануфриєва Р.* Самотність людей похилого віку як соціальна проблема / Р. Ануфриєва // Українське суспільство 1992—2006 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 317—322.
3. *Аргайл М.* Психология счастья / М. Аргайл. — М. : Прогресс, 1990. — 336 с.
4. *Балацкий Е.В.* Факторы удовлетворенности жизнью : измерение и интегральные показатели / Е.В. Балацкий // Мониторинг общественного мнения. — 2005. — № 4 (76). — С. 42—52.
5. *Беленок О.А.* Поселенська диференціація як чинник соціальної нерівності в Україні / О.А. Беленок // Український соціум. — 2006. — № 1.
6. *Бородянський Ю.* Capitalis / Ю. Бородянський, Ю. Саєнко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 155—173.
7. *Брук С.И.* Население мира : [этнодемографический справочник] / С.И. Брук. — М. : Наука, 1981. — 813 с.
8. *Бурова О.* Життєвий комфорт : спроба концептуалізації поняття / О. Бурова // Соціальні виміри суспільства. — Вип. 3 (14). — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — С. 198—208.
9. *Бурова О.* Життєвий комфорт : структура, чинники та механізм формування / О. Бурова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2012. — № 1. — С. 99—114.
10. *Бурова О.* Поселенська диференціація життєдіяльності населення України / О. Бурова // Українське суспільство 1992—2012. Стан та динаміка змін : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. — С. 228—233.

11. Бурова О. Соціальні наслідки урбанізації в контексті життєвого комфорту / О. Бурова // Соціальні виміри суспільства. — Вип. 4 (15). — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2012. — С. 350—362.
12. Бурова О.І. Поселенська диференціація життєвого комфорту населення європейських країн : порівняльний аналіз / О.І. Бурова // Український соціум. — 2012. — № 1. — С. 23—38.
13. Бурова О.І. Поселенська диференціація чинників життєвого комфорту в Україні / О.І. Бурова // Український соціум. — 2012. — № 3.
14. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с англ., вступ. ст. С.Г. Сорокиной ; под общ. ред. В.В. Мотылева. — М. : Прогресс, 1984. — 367 с.
15. Ворона В. Громадська думка і масові настрої в Росії й Україні : до і після серпневої фінансової кризи 1998 року / В. Ворона, Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1. — С. 122—130.
16. Головаха Е. Социальное безумие : история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Абрис, 1994. — 168 с.
17. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС) : конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Ін-т соціології НАН України, 1997. — 108 с.
18. Головаха Е. Динаміка соціального самопочуття населення України : 1995—2006 / Є. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1992—2006 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 201—210.
19. Головаха Е. Інтегральний індекс соціального самопочуття населення України у 1995—2004 рр. / Є. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 378—302.
20. Головаха Е. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Структурні виміри сучасного суспільства : [навч. посібник] / [за ред. С. Макеева]. — К. : Ін-т соціології НАН України ; Вища шк. соціології, 2006. — С. 162—189.
21. Головаха Е. Соціальні зміни в Україні та Європі : за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — 133 с.
22. Головаха Е. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі : за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—

- 2007—2009 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — 118 с.
23. Головаха Є. Україна та Європа : результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — 142 с.
24. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. — К. : Основи, 1999. — 726 с.
25. Дружинин А.Г. Метрополізація як домінуюча тенденція територіальної організації суспільства в постсоветський період : універсальні проявлення і південно-російська специфіка [Електронний ресурс] / А.Г. Дружинин // Географічний вестник. — 2009. — № 3 (11). — Режим доступу: http://www.geovestnik.psu.ru/files/vest/174_metropolizacij_kak_dominantnaja_tendencija.pdf — Названіе с екрана.
26. Дружинин А.Г. Пространственное развитие города-миллионера : тенденции постсоветского периода / А.Г. Дружинин. — Ростов-на-Дону : Изд-во Южного федерального ун-та, 2008. — 192 с.
27. Єлейко М. Емоційно-оцінний підхід до дослідження соціального самопочуття / М.Єлейко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2011. — № 3. — С. 138—162.
28. Загороднюк Т. Соціальне самопочуття населення України до і під час економічної кризи / Т. Загороднюк // Українське суспільство 1992—2009. Динаміка соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 92—98.
29. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. — 2002. — № 3 (34). — С. 1—12.
30. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — 400 с.
31. Злобіна О.Г. Соціальне самопочуття як чинник соціальної диференціації / О.Г. Злобіна // V Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії : соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій» : матеріали / [за заг. ред. О.Д. Куценко, В.І. Судаківа]. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. — С. 214—225.
32. Іваненко О. Чи виживе українське село? / О. Іваненко // Українське суспільство 1992—2009. Динаміка соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 136—142.
33. Іващенко К. Соціальні перспективи продовження пенсійного віку в Україні / К. Іващенко // Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — С. 386—392.

34. *Кириченко І.* Ї бідний — парадоксів друг? / І. Кириченко // Дзеркало тижня. Україна. — 2011. — № 28 (12—19 серпня).
35. *Князева Е.В.* Удовлетворенность жизнью как социальный феномен / Е.В. Князева // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2011. — № 941. — С. 160—165.
36. *Кон И.С.* Дружба : [этико-психологический очерк] / И.С. Кон. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М. : Политиздат, 1987. — 350 с.
37. *Куликов Л.В.* Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л.В. Куликов // Общество и политика / [под ред. В. Ю. Большакова]. — СПб. : СПбГУ, 2000. — С. 476—510.
38. *Лийк К.* Использование домашнего пространства, взаимоотношения в семье и удовлетворенность / К. Лийк // Социально-психологические основы среднего образования / [под ред. Ю. Круусвалла, Т. Нийта, М. Хейдметса]. — Таллин : ЭООП, 1985. — С. 277—280.
39. *Линч К.* Образ города / К. Линч. — М. : Стройиздат, 1982. — 328 с.
40. *Лисенко О.* Динаміка освітнього та професійно-кваліфікаційного рівня населення / О. Лисенко // Соціальні виміри поселенської структури (досвід соціальної паспортизації) / [відп. ред. Ю. Саєнко, О. Рогожин]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — С. 147—155.
41. *Магун В.* Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді : 1985—1995 / В. Магун // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1/2. — С. 105—119.
42. *Макеєв С.* Поселенська стратифікація життєвих шансів / С. Макеєв // Українське суспільство 1994—2006 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 56—61.
43. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу. — СПб. : Евразия, 1999. — 478 с.
44. *Матусевич В.* Ціннісні орієнтації громадян України у соціально-територіальному вимірі / В. Матусевич // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 327—335.
45. *Матяш С.* Человек в городе : [социологические очерки] / С. Матяш. — К. : Политиздат Украины, 1990. — 223 с.
46. *Матяш С.В.* Урбанізація / С.В. Матяш // Соціологія : [короткий енциклопедичний словник] / [уклад. В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В.І. Воловича]. — К. : Укр. центр духовної культури, 1998. — С. 649—650.
47. *Меринов Ю.Н.* Эколого-социальная комфортность городской среды Ростова-на-Дону / Ю.Н. Меринов. — Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского гос. ун-та, 2001. — 140 с.

48. *Мімандусова Г.* Соціально-економічна адаптація населення в умовах формування ринку праці і зайнятості / Г. Мімандусова // Україна — 2002 : моніторинг соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М.Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. — С. 109—126.
49. *Могилевский Р.С.* Проблемы качества жизни крупного города (опыт социологического исследования) / Р.С. Могилевский. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1987. — 144 с.
50. *Мосаєв Ю.В.* Вплив ідеології на критерії оцінки соціального комфорту / Ю.В. Мосаєв // Перша міжнародна конференція для студентів, магістрів, аспірантів, вчених «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» : у 6 ч. — Ч. 3. — Суми : Сумський обласний Ін-т післядипломної пед. освіти, 2008. — С. 64—66.
51. *Мосаєв Ю.В.* Особливості досягнення соціального комфорту в країнах з патерналістичними цінностями соціальної сфери / Ю.В. Мосаєв // Социальные технологии : актуальные проблемы теории и практики : межвузовский сб. науч. работ. — Запорожье : Изд-во ГУ «ЗИГМУ», 2007. — Вып. 36. — С. 245—250.
52. *Мосаєв Ю.В.* Соціальне самопочуття та соціальний комфорт / Ю.В. Мосаєв // Соціальні технології. — 2009. — № 43. — С. 109—116.
53. *Мосаєв Ю.В.* Соціальний комфорт в соціологічному дискурсі : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 / Ю.В. Мосаєв. — Запоріжжя, 2010. — 16 с.
54. *Мурадян Е.С.* Ценностные группы индивидуалистов и коллективистов : общее и отличное в современном украинском обществе / Е.С. Мурадян // V Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії : соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій» : матеріали / [за заг. ред. О.Д. Куценко, В.І. Судаківа]. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. — С. 163—174.
55. *Нилов В.М.* События жизни и здоровье населения в условиях трансформирующегося общества / В.М. Нилов // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Т. VIII, № 3. — С. 34—46.
56. *Образ жизни и состояние массового сознания* / [отв. ред. А.А. Возмитель]. — М. : Ин-т социологии Рос. АН, 1992. — 131 с.
57. *Оксамитна С.* Диференціація населення за відчуттям нестачі соціальних ресурсів і можливостей / С. Оксамитна, С. Стукало // Українське суспільство 1992—2009. Динаміка соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 67—77.
58. *Осипов Г.В.* Рабочий класс и инженерно-техническая интеллигенция в СССР : показатели социального развития / Г.В. Осипов,

В.Г. Андреевков, Г.М. Денисовский [и др.] // Советская социология. — М. : Наука, 1982. — Т. 11 : Динамика социальных процессов в СССР.— С. 11—28.

59. *Панина Н.* Особенности отношения к жизни на поздних этапах жизненного пути / Н. Панина // Жизненный путь личности : вопросы теории и методологии социально-психологического исследования. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 236—247.

60. *Панина Н.В.* Индекс жизненной удовлетворенности : применение методики измерения психологического состояния личности в социологических исследованиях / Н.В. Панина // Тезисы докладов 3-й Всесоюзной конференции «Методы социологических исследований». — М. : Ин-т социологии АН СССР, 1989. — С. 37—40.

61. *Панина Н.В.* Образ жизни и психологическое состояние населения в условиях перехода от тоталитаризма к демократии / Н.В. Панина // Избранные труды по социологии : в 3 т. — К. : Факт, 2008. — Т. II : Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / [сост. и ред. Е.И. Головаха]. — С. 9—173.

62. *Панина Н.* Здоров'я і самопочуття населення : епідеміологічний моніторинг / Н. Панина // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 387—402.

63. *Панина Н.* Українське суспільство 1994—2005 : соціологічний моніторинг / Н. Панина. — К. : ТОВ «Видавництво Софія», 2005. — 160 с.

64. *Панова Л.В.* Экономические и социальные факторы продолжительности жизни в России : межрегиональный анализ [Электронный ресурс] / Л.В. Панова, Н.Л. Русинова, В.В. Сафронов // Интернет-конференция «Охрана здоровья : проблемы организации, управления и уровни ответственности», 2007. — Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/text/16207101/> — Название с экрана.

65. *Паращевін М.* Гедоністичні цінності у свідомості населення України / М. Паращевін // Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — С. 330—338.

66. *Патракова А.* Динаміка показників соціальної самоідентифікації / А. Патракова // Українське суспільство—2003 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 419—425.

67. Патракова А. Соціально-класові позиції та ціннісні орієнтації / А. Патракова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 1. — С. 169—185.
68. Петрушина Т.О. Социологический подход к анализу качества жизни : определение, измерение, исследования / Т.О. Петрушина // Проблеми розвитку соціологічної теорії : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії : соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій», 4 груд. 2009 р. (м. Київ), та VII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії : множинність сучасності та простори ідентичностей», 20—21 трав. 2010 р. (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.] ; під заг. ред. О.Д. Куценко, В.І. Судакова. — К. : Логос, 2010. — С. 376—383.
69. Пилипенко В. Економічна свідомість населення в період суспільної трансформації / В. Пилипенко // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 131—138.
70. Підгрушний Г. Міста-метрополіси як новітня форма територіальної організації суспільства / Г. Підгрушний, О. Денисенко // Досвід та перспективи розвитку міст України : зб. наук. праць. — 2010. — Вип. 18. — С. 65—77.
71. Піддубний В. Поселенський статус як чинник соціального комфорту / В. Піддубний // Українське суспільство 1994—2005. Динаміка соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. — С. 273—283.
72. Піддубний В. Соціальний комфорт та поселенський статус : життєвий вибір / В. Піддубний // Українське суспільство 1994—2006 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 74—78.
73. Погоріла Н. Об'єктивні та суб'єктивні чинники психологічного благополуччя (Польща, Угорщина, Грузія, Україна) / Н. Погоріла, Т. Дієва // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 151—166.
74. Прибиткова І. Урбанізація в Україні на порозі XXI століття / І. Прибиткова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С. 31—40.
75. Прядко І. Миллионеры из трущоб / І. Прядко // Корреспондент. — 2011. — № 47 (484), 2 декаб. — С. 42—44.
76. Пустая страна // Новая газета. — 2011. — № 74, 11 июля [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/society/47313.html> — Название с экрана.

77. *Резнік В.* Структура сімейного споживання в Україні : стан та динаміка / В. Резнік // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 185—196.
78. *Резнік О.* Нові стилі життя як джерело латентної легітимації ринкового суспільства / О. Резнік // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 1. — С. 189—191.
79. *Самойленко Е.С.* Эмоциональное отношение к социальному сравнению / Е.С. Самойленко // Экспериментальная психология. — 2010. — Т. 1, № 4. — С. 87—103.
80. *Скворцова М.А.* Статистическое исследование социальной комфортности проживания в республике Мордовия / М.А. Скворцова, Т.Г. Юрченкова // Системное управление. — 2008. — Вып. 2 (4) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sisupr.mrsu.ru/2008-2/pdf/6-Skvorcova.pdf> — Название с экрана.
81. *Скокова Л.* Структура і динаміка культурно-дозвіллевих практик населення України / Л. Скокова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — Т. 1 : Аналітичні матеріали / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — С. 458—470.
82. *Соболева Н.* Інтернальність/екстернальність як чинник формування життєвої стратегії особистості / Н. Соболева // Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — С. 319—329.
83. *Сохань Л.* Життєвий комфорт як індивідуальний проект особистості / Л. Сохань // Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — С. 274—286.
84. *Сохань Л.* Стиль приватного життя особистості : цивілізаційний вимір / Л. Сохань // Стилі життя : панорама змін / [за ред. М.О. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — С. 221—273.
85. *Сохань Л.В.* Жизненный комфорт как творческий проект личности : духовное измерение / Л.В. Сохань // Личность. Культура. Общество. — 2009. — Т. 11, вып. 4 (51—52). — С. 156—167.
86. *Стукало С.* Диференціація рівнів задоволеності життям громадян України / С. Стукало // Українське суспільство—2003 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 383—393.

87. *Стукало С.* Самоідентифікація соціального становища працівниками кваліфікованої розумової праці / С. Стукало // Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — С. 26—33.
88. *Суїменко Є.І.* Якість трудового життя громадян України / Є.І. Суїменко // Українське суспільство 1992—2009. Динаміка соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 41—47.
89. *Тарасенко В.І.* Соціальні відносини і відношення / В.І. Тарасенко // Соціологія : [короткий енциклопедичний словник] / [уклад. В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В.І. Воловича]. — К. : Укр. центр духовної культури, 1998. — С. 502—504.
90. *Тихонович В.* Умови життя в контексті соціально-територіальних позиціювань / В. Тихонович // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 314—326.
91. Тяжелые времена — позади. Перспектива наступления легких пока не просматривается // Пресс-выпуск Всероссийского центра изучения общественного мнения. — 2011. — № 1847, 22 сент. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=112004> — Название с экрана.
92. *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство : основні поняття чистої соціології / Ф. Тьоніс. — К. : Дух і Літера, 2005. — 262 с.
93. Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — 636 с.
94. Українське суспільство 1992—2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. — 660 с.
95. Українське суспільство—2003 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. — 684 с.
96. Урбанизация и развитие городов в СССР / [отв. ред. И.И. Сигов]. — Ленинград : Наука, 1985. — 255 с.
97. *Хмелько В.Е.* Социальная направленность личности : некоторые вопросы теории и методики социологических исследований / В.Е. Хмелько. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 279 с.
98. *Ходорівська Н.* Соціальні контури ситуацій в поселеннях / Н. Ходорівська // Українське суспільство 1992—2006 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол.

- наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 62—73.
99. *Ходорівська Н.* Соціально-психологічна характеристика поселенських спільнот / Н. Ходорівська // Соціальні виміри поселенської структури (досвід соціальної паспортизації) / [відп. ред. Ю. Саєнко, О. Рогожин]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — С. 82—119.
100. *Чепурко Г.* Зайнятість населення : поселенський аспект / Г. Чепурко // Українське суспільство 1992—2006 : соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 37—46.
101. *Шамянов Р.М.* Субъективное благополучие личности : психологическая картина и факторы / Р.М. Шамянов. — Саратов : Изд-во «Научная книга», 2008. — 296 с.
102. *Шульга Н.А.* Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н.А. Шульга. — К. : ООО «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. — 448 с.
103. *Щастя е!* Моніторинг відчуття щастя в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiis.com.ua/ua/news/view-59.html> — Назва з екрана.
104. *Albert S.* Temporal comparison theory / S. Albert // *Psychological Review*. — 1977. — Vol. 84, N 6. — P. 485—503.
105. *Appleyard D.* The environment quality of city streets : the residents viewpoint / D. Appleyard, M. Lintel // *Journal of the American Institute of Planners*. — 1972. — Vol. 38. — P. 84—101.
106. *Baldwin J.* The urban criminal : a study in Sheffield / J. Baldwin, A.E. Bottoms, in collaboration with M.A. Walker. — London : Tavistock Publications, 1976. — 262 p.
107. *Benin M.H.* Happiness in single and dual career families : The effects of marital happiness, job satisfaction, and life cycle / M.H. Benin, B.C. Nienstedt // *Journal of Marriage and the Family*. — 1985. — Vol. 47, N 4. — P. 975—984.
108. *Bourdeau-Lepage L.* Metropolization in Central and Eastern Europe : Unequal Chances [Electronic resource] / L. Bourdeau-Lepage // *Global and World Cities Research Bulletin*. — 2004. — N 141. — Access mode: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb141.html> — [Title from the screen].
109. *Bronzaft A.L.* The Effect of Elevated Train Noise On Reading Ability / A.L. Bronzaft, D.P. McCarthy // *Environment and Behavior*. — 1975. — Vol. 7, N 4. — P. 517—527.
110. *Campbell A.* The quality of American life : perceptions, evaluations, and satisfactions / A. Campbell, P. Converse, W. Rodgers. — New York : Russell Sage Foundation, 1976. — 583 p.
111. *Cohen S.* Apartment noise, auditory discrimination, and reading ability in children / S. Cohen, D. Glass, J. Singer // *Journal of Experimental Social Psychology*. — 1973. — Vol. 9. — P. 407—422.

112. *Comfort* // Longman Dictionary of Contemporary English, Fourth Edition. — Harlow : Pearson Education Limited, 2005. — P. 302—303.
113. *Condran G.A.* Public health measures and mortality in US cities in the late nineteenth century / G.A. Condran, E. Crimmins-Gardner // *Human Ecology*. — 1978. — Vol. 6. — P. 27—54.
114. *Diener E.* The relationship between income and subjective well-being: Relative or absolute? / E. Diener, E. Sandvik, L. Seidlitz, M. Diener // *Social Indicators Research*. — 1993. — Vol. 28, N 3. — P. 195—223.
115. *Easterlin R.A.* Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence / R. Easterlin // *Nations and Households in Economic Growth : essays in Honor of Moses Abramovitz* / [ed. by P.A. David, M.W. Reder]. — New York : Academic Press, 1974. — P. 89—125.
116. *Edwards J.N.* Correlates of Life Satisfaction : a reexamination / J. Edwards, D. Klemmack // *Journal of Gerontology*. — 1973. — Vol. 28, N 4. — P. 497—502.
117. *Festinger L.* A Theory of Social Comparison Processes / L. Festinger // *Human Relations*. — 1954. — Vol. 7, N 2. — P. 117—140.
118. *Fischer J.* Subjective Well-Being as Welfare Measure : Concepts and Methodology [Electronic resource] / J. Fischer. — Paris : OECD, 2009. — 42 p. — Access mode: http://www.lameta.univ-montpl.fr/IMG/pdf/Fisher_SubjectiveWellBeing.pdf — [Title from the screen].
119. *Florida R.* The Rise of the Creative Class : and How It's transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life / R. Florida. — New York : Basic Books, 2002. — 404 p.
120. *Friederichs J.* Stadtanalyse : soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft / J. Friederichs. — Opladen : Westdeutscher Verlag, 1983. — 383 s.
121. *Glass D.C.* Urban stress : experiments on noise and social stressors / D. Glass, J. Singer. — New York : Academic Press, 1972. — 182 p.
122. *Glenn N.D.* A multivariate, multisurvey study of marital happiness / N.D. Glenn, C.N. Weaver // *Journal of Marriage and the Family*. — 1978. — Vol. 40, N 2. — P. 269—282.
123. *Hagerty M.R.* Wealth and happiness revisited : Growing wealth of nations does go with greater happiness / M. Hagerty, R. Veenhoven // *Social Indicators Research*. — 2003. — Vol. 64. — P. 1—27.
124. *Hall J.* Subjective Measures of Quality of Life in Britain 1971 to 1975 : Some Developments and Trends / J. Hall // *Social Trends*. — 1976. — Vol. 7. — P. 47—60.
125. *Haring-Hidore M.* Marital status and subjective well-being : a research synthesis / M. Haring-Hidore, W.A. Stock, M.A. Okun, R.A. Witter // *Journal of Marriage and the Family*. — 1985. — Vol. 47, N 4. — P. 947—953.

126. *Ittelson W.H.* An Introduction to Environmental Psychology / W.H. Ittelson, H.M. Proshansky, L.G. Rivlin [et al.]. — Holt : Rinehart and Winston, 1974. — 406 p.
127. *Jaiowiecki B.* Polish Cities and Metropolisation Processes / B. Jaiowiecki // Regional and Local Studies. — Warszawa : SCHOLAR, 2006. — P. 75–84.
128. *Kahneman D.* High income improves evaluation of life but not emotional well-being / D. Kahneman, A. Deaton // Proceedings of the National Academy of Sciences. — 2010. — Vol. 107, N 38. — P. 16489–16493.
129. *Kalleberg A.L.* Aging, Values, and Rewards : Explaining Age Differences in Job Satisfaction / A. Kalleberg, K. Loscocco // American Sociological Review. — 1983. — Vol. 48, N 1. — P. 78–90.
130. *Lawson B.R.* The effects of a new motorway on an established residential area / B.R. Lawson, D. Walters // Psychology and the Built Environment / [ed. by D. Canter, T. Lee]. — London : Architectural Press, 1974. — P. 132–138.
131. *Lynn M.* National Differences in Subjective Well-Being : The Interactive Effects of Extraversion and Neuroticism / M. Lynn, P. Steel // Journal of Happiness Studies. — 2006. — Vol. 7, N 2. — P. 155–165.
132. *Michalos A.C.* Multiple discrepancies theory (MDT) / A.C. Michalos // Social Indicators Research. — 1985. — Vol. 16, N 4. — P. 347–413.
133. *Milgram S.* The experience of living in cities / S. Milgram // Science. — 1970. — Vol. 167, N 3924. — P. 1461–1468.
134. *Near J.P.* Job Satisfaction and Life Satisfaction : A Profile Analysis / J.P. Near, R.W. Rice, R.G. Hunt // Social Indicators Research. — 1987. — Vol. 19, N 4. — P. 383–401.
135. *Neugarten B.* The measurement of life satisfaction / B. Neugarten, R. Havighurst, S. Tobin // Journal of Gerontology. — 1961. — Vol. 16, issue 2. — P. 134–143.
136. *Newman O.* Defensible space. Crime prevention through urban design / O. Newman. — London : MacMillan, 1972. — 264 p.
137. *Paul G.* The Chronic Dependence of Popular Religiosity upon Dysfunctional Psychosociological Conditions / G. Paul // Evolutionary Psychology. — 2009. — Vol. 7, N 3. — P. 398–441.
138. *Rollock D.* Ethnic social comfort I : Construct validity through social distance measurement / D. Rollock, S. Vrana // Journal of Black Psychology. — 2005. — Vol. 31, N 4. — P. 386–417.
139. *Ryff C.D.* The structure of psychological well-being revisited / C.D. Ryff, C.L.M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. — 1995. — Vol. 69, N 4. — P. 719–727.
140. *Sastry J.* Asian ethnicity and the sense of personal control / J. Sastry, C.E. Ross // Social Psychology Quarterly. — 1998. — Vol. 61, N 2. — P. 101–120.

141. *Schmitt N.* A comparison of LISREL and two-stage least squares analysis of a hypothesized life-job satisfaction reciprocal relationship / N. Schmitt, A.G. Bedeian // *Journal of Applied Psychology*. — 1982. — Vol. 67. — P. 808—817.
142. *Steel P.* Personality and happiness : a national-level analysis / P. Steel, D. Ones // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2002. — Vol. 83 (3). — P. 767—781.
143. *Stevenson B.* Economic Growth and Subjective Well-Being : Reassessing the Easterlin Paradox / B. Stevenson, J. Wolfers // *Brookings Papers on Economic Activity*. — 2008. — Vol. 1. — P. 1—87.
144. *Suh E.* The Shifting Basis of Life Satisfaction Judgments Across Cultures : Emotions Versus Norms / E. Suh, E. Diener, S. Oishi, H. Triandis // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1998. — Vol. 74, N 2. — P. 482—493.
145. *Taylor M.C.* Improved conditions, rising expectation, and dissatisfaction : a test of the past/present relative deprivation hypothesis / M.C. Taylor // *Social Psychology Quarterly*. — 1982. — Vol. 45, N 1. — P. 24—33.
146. *Triandis H.C.* Collectivism vs. Individualism : a reconceptualization of a basic concept in cross-cultural psychology / H.C. Triandis // *Cross-cultural studies of personality, attitudes and cognition* / [ed. by G. Verma, C. Bagley]. — London : MacMillan, 1988. — P. 60—95.
147. *White J.B.* Frequent Social Comparisons and Destructive Emotions and Behaviors : the Dark Side of Social Comparisons / J.B. White, E.J. Langer, L. Yariv, J.C. Welch IV // *Journal of Adult Development*. — 2000. — Vol. 13, N 1. — P. 36—44.
148. *Wills T.A.* Downward comparison principles in social psychology / T.A. Wills // *Psychological Bulletin*. — 1981. — Vol. 90, N 2. — P. 245—271.
149. *Wirth L.* Urbanism as a Way of Life / L. Wirth // *The American Journal of Sociology*. — 1938. — Vol. 44, N 1. — P. 1—24.
150. *Wood J.* Contemporary social comparison theory / J. Wood // *Psychological Bulletin*. — 1989. — Vol. 106, N 2. — P. 231—248.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	3
Р О З Д І Л 1. ЖИТТЄВИЙ КОМФОРТ ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	5
1.1. Життєвий комфорт: поняття, структура та соціальна сутність	6
1.2. Об'єктивні умови життєвого комфорту людини	21
1.3. Суб'єктивні аспекти життєвого комфорту особистості	38
1.4. Соціальний механізм набуття життєвого комфорту	55
Р О З Д І Л 2. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЖИТТЄВОГО КОМФОРТУ ПІД ВПЛИВОМ УРБАНІЗАЦІЇ	77
2.1. Проблематика життєвого комфорту в соціологічних кон- цепціях міста	77
2.2. Соціальні наслідки урбанізації в контексті життєвого комфорту	92
2.3. Поселенська диференціація об'єктивних і суб'єктивних аспектів життєвого комфорту населення України	103
Р О З Д І Л 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО КОМФОРТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ПОСЕЛЕНСЬКИЙ АСПЕКТ	122
3.1. Поселенська диференціація життєвого комфорту насе- лення України та Європи: порівняльний аналіз	123
3.2. Динаміка поселенської диференціації життєвого комфор- ту населення України	140
3.3. Поселенська диференціація чинників життєвого комфор- ту в Україні	154
ПІСЛЯМОВА	170
SUMMARY	181
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	182

Наукове видання

БУРОВА Ольга Ігорівна
**ЖИТТЄВИЙ КОМФОРТ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В УМОВАХ УРБАНІЗАЦІЇ:
соціологічний аналіз**

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2016

Редактор *М.М. Ломонос*
Оформлення художника *Н.Ф. Іванової*
Художній редактор *Р.І. Калиш*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректор *Н.А. Дерев'яко*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Цениєус*

Підп. до друку 04.08.2016. Формат 84×108/32. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офс. Ум. друк. арк. 10,29. Ум. фарбо-відб. 10,71.
Обл.-вид. арк. 11,0. Тираж 200 прим. Зам. № 16—483

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ фірма “Віпол”
03151 Київ 151, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.